

VÜQAR ƏHMƏD

AZƏRBAYCAN
UŞAQ
ƏDƏBİYYATI
(DƏRS VƏSAİTİ)

Bakı-2006

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMLƏR İNSTİTUTU

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATI

(dərs vəsaiti)

Bakalavr səviyyəli filologiya, ibtidai təhsil və məktəbəqədər fakültələrin tələbələri üçün dərs vəsaiti

İxtisas: «HS 02 02 00 – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı»

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Elmi – metodik Şurasının «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı» bölməsinin 10.07.2006 – cı il il tarixli iclasının qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

(protokol №19)

«Müəllim» nəşriyyatı

BAKİ – 2006

Əhməd V.M. Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı. Dərs vəsaiti.
Bakı «Müəllim» 338 səh.

Rəyçilər: ADPU – nun müəllimi, filologiya elmlər doktoru Elman Quliyev

AMİ – nin dosenti, filologiya elmlər namizədi İsgəndər Orucəliyev

Redaktor: AMİ – nin əməkdaşı, filologiya elmlər namizədi Baba Babayev

AMİ-nin müəllimi, filologiya elmləri doktoru, tanınmış şair, ədəbiyyatşünas alim Vüqar Əhmədin Ali məktəb proqramları əsasında qələmə aldığı dərs vəsaiti Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun bakalavr səviyyəli filologiya, ibtidai təhsil və məktəbəqədər fakültələrinin «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı» fənni üzrə təhsil alan tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Dərs vəsaitindən tərbiyyəçilər, kollec və orta məktəblərin müəllim, tələbə və şagirdləri də faydalana bilərlər. Ümumiyyətlə, kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Vüqar Akhmed

«Müəllim» nəşriyyatı, 2006.

Əsərin ərsəyə gəlməsi, ideya dəstəyi və qayğısına görə siyasi elmlər doktoru, professor Aqiyə Naxçıvanlıya dərin təşəkkürümü bildirirəm

Müəllif

ÖN SÖZ

Uşaq ədəbiyyatı spesifik bir yaradıcılıq növüdür. Təbii ki, bu sahənin bütün dövrlərdə dövlət qayğısına ehtiyacı olub, gələcəkdə də olacaqdır. Sevincinə səbəb olan, aydın, əlvan, yığcam, səliqəli poeziya nümunələrini onlar heç kimdən qorxmada, çəkinmədən əzbərləyirlər. Ətrafdakılarına onların məxsusi baxışları var. Uşaq atasından soruşur: Dənizi kim qazıb, gəmilərin ayağı yerə çatırmı? Heyrət edilməsi sorğudur və yaxud bir ağacdan pəncərə düzəltmək istəyirik, onlarsa ağacın budağından yelləncək asmaq istəyirlər. Deməli, uşaqlar dünyanı öz gördükləri, bildikləri, başa düşəcəkləri tərzdə dərk edirlər. Bu günün – XXI əsrin uşaqlarının tələbatlarının ödənilməsi (Əlbəttə, həm maddi, həm də mənəvi – V.V.) nə qədər çətin və mürəkkəb bir işdir. Bu çətinliklərin həlli yollarının komponentlərinin biri və birincisi də məktəbdə – sinifdə həll olunur. Ağırliq isə - baxmayaraq texnologiyaların tətbiqi əsrdə tüğyan edir – yenə də canlı varlıqların – öyrədənlərin üzərinə düşür. İnformasiya bolluğu insanları zinhara gətirib, əsəblərini tarımda saxlasa da, qaçılacaq deyil. Əsrin içindən, ab-havasından gələn tələbatını ödəmək üçün uşaqları doyurmaq lazımdır. Bu mənəvi tələbatsa ədəbiyyat və sənət əsərləri vasitəsi ilə gerçəkləşir. Tədris olunan əsərlərin zamanın tələbinə uyğun insanlara aşılması isə metodistlərimizdən məharət tələb edir. Və bu ağır yükü çiyinlərində çəkən ancaq və ancaq müəllimlərimizdir. Təhsil naziri M.Mərdanov 30 dekabr 2004-cü il tarixli 953 sayılı əmrilə «Fəal interaktiv təlim texnologiyasının (FİTT) Azərbaycanda tət-

biqi ilə bağlı fəaliyyət istiqamətlərinin təsdiqi ilə əlaqədar» əmr imzalamış, Azərbaycanda tətbiqi ilə bağlı fəaliyyət istiqamətlərinin təsdiqi ilə əlaqədar əmr imzalamağı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi haqqında əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə 1 mart 2005-ci il tarixdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev fərman vermişdir. Həmin istiqamətlərlə bağlı fəaliyyət proqramı hazırlanmışdır. Artıq bu gün respublikanın bütün bütün ali və orta məktəblərində fənlərin tədrisi sözü gedən prinsipləri özündə ehtiva etməlidir. Bütün bunlar nəzərə alınaraq ədəbi irsin tədrisi və mənimsənilməsi üçün yeni metodoloji konsepsiya əsas göstərilməlidir. Bunu bizdən zaman və XXI əsrin elminə, təhsilinə dərin diqqət və ehtiyatla yanaşı vətəndaşlarımız tələb edir. Alim-pedaqoq, şair Vüqar Əhməd də yuxarıda dediklərimizə rəğmən, zəruri ehtiyaca çevrilən bir məsələni həll etmək istəyində olmuş və «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı» fənninin tədrisində daha yüksək göstəricilər əldə etmək istəyi ilə bu fənni tədris edən müəllimlərə, tələbələrə yardımçı olmaq üçün bu işi görməyə cəhd göstərmiş, xeyli əmək sərf etmişdir.

Bir həqiqətdir ki, heç bir xalq dənənini, bu gününü, sabahını ayrı-ayrılıqda yaşamır, yəni onun tarix adlandırılan taleyi bölünməzdir. Xalqın gələcəyini təkcə texniki elmlərdə yox, eyni zamanda ədəbiyyatda axtarmaq lazımdır. Ədəbiyyat isə xalqın ictimai-siyasi və iqtisadi inkişafı baxımından taleyindən olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bədii ədəbiyyat dünyanı obrazlı idrakın gözəllik qanunları əsasında estetik qavrayışın spesifik forması olub, böyük ideya və mənəvi tərbiyə vasitəsidir. Ədəbiyyat insanda estetik hisslər tərbiyə edir, onun dünyagörüşünü formalaşdırır. Gerçəkliyi bədii vasitələrlə təcəssüm etdirən bədii ədəbiyyat eyni zamanda həyata fəal surətdə dəyişdirici təsir göstərir, onun gözəllik və ideal qanunlarına uyğun dəyişib mükəmməlləşməsinə təyin

edir. Dövlətimiz bədii ədəbiyyatın bu roluna böyük əhəmiyyət verərək, ölkəmizdə bədii yaradıcılıq prosesinə, gündəlik rəhbərliyində ədəbiyyatın ideya-bədii səviyyəsinin yüksək olmasının, insanların həyatı və mübarizəsi ilə əlaqəsinin daha da möhkəmlənməsinin qayğısına qalır; ədəbi-bədii əsərlərlə həyat gerçəkliyini dolğun və hərtərəfli təcəssüm etdirməyi yazıçılar qarşısında bir vəzifə kimi qoyur.

Dövlətimiz eyni zamanda ölkəmizdə yeni həyat quruculuğunu inkişaf etdirməyin yeni və daha mükəmməl proqramını işləyib hazırlamış, ölkə miqyasında xalqın iqtisadi və sosial inkişafını sürətləndirmə potensialı ilə silahlandırmışdır.

Ölkəmizdə iqtisadi, sosial-mənəvi inkişaf sahəsində müəyyən edilən vəzifələrdən və tədbirlərdən bədii ədəbiyyat kənarında qala bilməz. Xalqın həyatı, əməlləri və ideyaları ilə üzvi bağlılıq, ölkə həyatında yaxından iştirak etmək ədəbiyyatın əsas vəzifələrindən biridir. Ədəbiyyatın tərkib hissəsi olan uşaq ədəbiyyatı ölkəmizdə gənc nəslin həyatında xüsusi bir sahəni əhatə edir. Ədəbiyyat uşaq aləminin ayrılmaz bir hissəsidir. Ədəbi əsərlər vasitəsilə uşaq böyük aləmə daxil olur, onun hissləri və dünya duyumu formalaşır, vətəndaşlıq amalı, sosial xarakteri yaranır. Maraqlı, məzmunlu, cazibədar və parlaq formada canlı, obrazlı dildə yaranmış uşaq kitabında təsvir olunan aləm, tarixi və müasir hadisələr həmişəlik olaraq oxucunun qəlbində dərin iz buraxır. Sənətkarlıqla qələmə alınmış bədii əsər uşağı yetişdirir, hisslərini və dünya haqqında biliklərini zənginləşdirir. Məhz buna görə də dövlətimiz uşaq ədəbiyyatına və onun inkişafına daim qayğı göstərir, uşaqlar üçün daha yaxşı əsərlər yazılmasını və nəşr edilməsini əsas vəzifələrdən biri hesab edir.

XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatımız həqiqətən böyük və şərəfli bir yol keçmişdir. Azərbaycan yazıçıları da uşaqlarımızın artan

mənəvi tələbatlarını nəzərə alıb, onlar üçün xeyli gözəl bədii əsərlər yaratmışlar.

Formalaşma prosesləri zamanı uşaqların oxuduqları sağlam, dolğun ideyalı, yüksək səviyyəli bədii əsərlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu zamanda yaranan uşaq əsərləri, gerçəkliklərin üstünlüyünü, insan xarakterini, onun qəhrəmanlıq xüsusiyyətlərini və s. problemləri bədii şəkildə əks etdirmişdir.

Əsrin əvvəllərində yaranan uşaq ədəbiyyatı azərbaycanlı balaların təhsilə, elmə, əməyə cəlb edilməsi sahəsində bədii ədəbiyyatın aktual mövzusunə çevrildi. Böyük Vətən müharibəsi illərində, gənc nəsli vətənpərvərlik, beynəlmilətçilik ruhunda tərbiyə etmək bədii ədəbiyyatın qarşısında duran əsas məsələlərdən biri idi. Bu mövzularda çoxlu uşaq əsərləri yaranmışdı.

Müharibədən sonrakı dinc quruculuq illərində xalqımızın namuslu əməyi, yaratdığı nailiyyətlər, uşaq yazıçılarının diqqətini cəlb etmişdir. Bu, təsadüfi deyildir. Gənc nəsli əməyə alışdırmaq, yalnız zəhmətin və əməyin insana şan-şöhrət gətirməsini, uşaqlara təlqin etmək bədii əsərin əsas qayəsidir. Əlbətdə, müəllimlərimizin müasir dövrdə metodik vəsaitlərə, tövsiyələrə olan zəruri ehtiyacını ödəmək üçün metodist aliimlərimiz çox iş görməlidir. İnternetin hər bir azərbaycanlı ailəsinə daxil olmasına baxmayaraq böyük əksəriyyətin ümidi (əsasən ayrı-ayrı bölgələr, kənd məktəblərində inadkarcasına çalışan yüz minlərlə müəllimlərimiz bu imkandan istifadə edə bilmədikləri üçün –B.B.) bütün dövrlərdə paytaxtda olub, oradan gələn materiallar sözün həqiqi mənasında onların «dadına» çatıb. Metodik dərs vəsaiti müəllimlərimizin tələbatını yüz faizli ödəyəjəkdir. Sadəcə, yardımçı olacaq qədər də köməklərinə çatsa bu da qənaətləndirici iş sayıla bilər. Müəllif haqqında bəhs etdiyimiz metodiki vəsaitində proqramda verilməsi nəzərdə tutulan mövzulara əlavə materialların təqdim olun-

masına diqqət yetirib. Yəni mövzuya dair informasiya bolluğu yaratmağı qarşısına məqsəd qoyub. Ayrı-ayrı əsərlərin şərhı, bildirilən münasibət qənaətbəxşdir. Filologiya elmləri doktoru, nəğməkar şairimiz Vüqar Əhmədin uzun illərin, yuxusuz gecələrin bəhrəsi kimi ərsəyə gətirdiyi sözü gedən metodiki dərs vəsaiti onun bu sahədə ilk işidir. Sözsüz ki, vəsait nöqsanlar və çatışmamazlıqlardan da xali deyildir. Bizə təklif və münasibətlərini göndərən pedaqoqlarımıza, hər bir oxucumuza qabaqcadan minnətdarlığımızı bildiririk.

Redaktordan

UŞAQ ƏDƏBİYYATININ MƏQSƏDİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Ədəbiyyatımız və incəsənətimiz milyonlarla adam üçün sevinc və ilham mənbəyi olmaqla, onların iradəsini, duyğularını və fikirlərini ifadə etməli, onları ideyaca zənginləşdirən və əxlaq cəhətdən tərbiyə edən vasitə olmalıdır.

Prezidentimizin uşaq ədəbiyyatını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında qərarında yazıçıların diqqətini bir daha uşaq ədəbiyyatının məqsəd və vəzifəsinə, onun ideya və bədii keyfiyyət məsələsinə yönəltməsi təsadüfi deyildi. Həmin qərarla deyilir: “Ölkəmizdə uşaqlar üçün çoxmillətli, bədii cəhətdən yüksək səviyyəyə malik ədəbiyyat yaradılmalıdır. Həmin ədəbiyyat böyüməkdə olan nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsinə fəal kömək edir. Uşaq ədəbiyyatımız xarici ölkələrin uşaqları arasında da geniş şöhrət qazanmış, ölkəmizin mədəni həyatında özünə layiq yer tutmuşdur.

Uşaq ədəbiyyatının başlıca vəzifəsi müstəqil ölkəmizin qurucusu olan gənc nəsli vətənpərvər ruhda tərbiyə etməkdir.

Bu ədəbiyyat böyüməkdə olan nəslə vətənə sədaqət, xalqlar dostluğu və beynəlmiləçilik ideyalarına hörmət, vətənpərvərlik və humanizm, əməksevərlik, dostluq və yoldaşlıq, eyni zamanda torpaqlarımızın iyirmi faizini işğal edən, bir milyondan artıq soydaşımızı elindən-obasından didərgin salan azğın düşməne qarşı barışmaz olmaq, düzlük və doğruluq, özünə qarşı tələbkarlıq kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılmalıdır.

Uşaq ədəbiyyatı uşaqların qəlbində nəcib hisslər oyadan mənzum və mənsur əsərlərlə işıqlandırılmalı, onların gələcək haqqında gözəl və ümidli arzularına qanad verməlidir. Uşaq ədəbiyyatı uşaqları zəngin mənəvi və estetik zövqə malik insan kimi tərbiyə etməlidir. Uşaqlar öz xalqının mübarizələrlə zəngin tarixi keçmişinə dərinləndirən bələd olmalı, bu günün nəhəng addımlarıyla addım-

lamalı, gələcəyin böyük quruculuq işlərində yaxından iştirak etməlidir.

Uşaq ədəbiyyatı bəşəriyyətin yaratmış olduğu bütün maddi və mənəvi sərvətləri yeni nəsle öyrətməli, onları bu sərvətin əsl varisi kimi tərbiyə etməlidir.

Bu müxtəsər deyilənlərə əsasən uşaq ədəbiyyatına belə bir tərif vermək mümkündür: “Uşaq ədəbiyyatı-ədəbiyyatın tərkib hissəsi olub, məqsəd və vəzifəsinə görə 17 yaşına qədər müxtəlif oxucu qruplarının təlim, təhsil və əxlaqi-estetik tərbiyəsinə yönəldilən bədii əsərlərə deyilir.

Oxucuların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alan uşaq ədəbiyyatı əxlaqi-tərbiyəvi məzmunu ilə bərabər, həmçinin özünəməxsus mövzu, ideya, dil-üslub xüsusiyyətlərinə də malikdir.

UŞAQ ƏDƏBİYYATININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Uşaq ədəbiyyatının spesifik xüsusiyyətləri, gənc nəslin tərbiyəsində, onun rolu haqqında elmi-nəzəri fikirləri XIX əsrin axırları-XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan bir sıra Azərbaycan klassikləri söyləmişlər. Onlar uşaq ədəbiyyatını demokratik ideyalarla bağlayır və belə hesab edirdilər ki, uşaq ədəbiyyatı düzgün istiqamətlərlə inkişaf edərsə, gələcəkdə cəmiyyətə xidmət edən uşaq özü də tutduğu yolu yaxşı dərk edər. Uşaqdan şəxsiyyət, vətəndaş tərbiyə edilməlidir.

Uşaqlar üçün yazmaq çətin və məsuliyyətlidir. Onun özünə məxsus xüsusiyyətləri yazıçıdan fitri istedad, elmi biliklərə yiyələnməklə yanaşı, uşaq aləmini dərinlən öyrənməyi tələb edir.

Müxtəlif yaşlı uşaqların maraq dairəsini, estetik zövqünü öyrənmədən, onu müəyyən bir məqsədə yönəltmək, onun fərdi meylini inkişaf etdirmək olmaz.

Uşaq ədəbiyyatı, uşaqların yaş səviyyəsinə münasib bir üslubla yazılır. Pedaqoji təlimə əsasən 17 yaşına qədər olan oxucular 4 qrupa bölünür: 1) bağça yaşlı uşaqlar (3-7); 2)kiçikyaşlı məktəblilər (7-11); 3)ortayaşlı məktəblilər (11-15); 4) yuxarıyaşlı məktəblilər (15-17).

Uşaqlar üçün əsər yazan hər bir yazıçı bu bölgünü nəzərə alır. Eyni zamanda bilir ki, uşaq ədəbiyyatı oxucuların yalnız yaşı ilə müəyyənləşir. Burada uşağın ictimai mühiti, inkişafı, idrakı, zövqü, nitqi, bilik dairəsi də nəzərə alınmalıdır.

Uşaq nəsr-i-uşaq bədii ədəbiyyatının çox vacib sahəsidir. Məlumdur ki, uşaq canlı təhkiyəyə böyük maraq göstərir. Odur ki uşaqlar üçün yaradılan nəsr əsəri hər şeydən əvvəl cazibəli olmalıdır, uşağın qəlbini ələ almalı və onu düşündürməlidir.

Uşaq aləminin epik həyatını, onun maraqlı və romantik hadisələrini, elm və texnikanın xarüqələrini geniş və ətraflı

göstərməklə sənətkar mürəkkəb və eyni zamanda sadə uşaq qəlbini həyəcanlandırır, onda yüksək əxlaqi hisslər tərbiyələndirir.

Bağça uşaqlarına öyrədilən bədii əsərlər bir neçə misralıq şeir və musiqi bəstələnmiş nəğmələrdən ibarət olur. Şeir və nəğmənin məzmunu aydın, hecaların sayı az, qafiyələri oynaq, sözləri sadə olmalıdır. Uşaqlar üçün yazılan nağıl və hekayələrin də məzmunu sadə və aydın, dili rəvan olmalıdır. H.Andersenin əyləncəli təmsil hekayələri, Qrim qardaşlarının nağılları, M.Ə.Sabirin “Yaz günləri”, “Uşaq və buz”, A.Səhhətin “Cücələr”, “Köç”, A.Şaiqin “Xoruz”, “Uşaq və dovşan”, “Keçi” və s. bu qəbil şeirlər bağçayaşlı uşaqların həm estetik dünyagörüşünün, həm də dilinin inkişafı üçün ən münasib nümunələrdir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin ideya-bədii vasitələri isə fərqlənməlidir. Burada balaca məktəblilər get-gedə müstəqil oxu vərdişinə yiyələndiklərinə görə, bədii əsərlərdə uşaqların anlaya bildiyi məzmun bitkinliyi, maraqlı hadisələr, alleqorik surətlər geniş yer tutur. Uşaqlar sinifdən-sinfə keçdikcə, yaşa dolduqca daha dolğun, məzmunlu, nisbətən mürəkkəb süjetli bədii əsərlərlə qarşılaşırlar. L.Tolstoyun “İki yoldaş”, “Tullanma”, S.Ə.Şirvaninin “Aslan və iki öküz”, A.Şaiqin “Tülkü həccə gedir” və s. əsərləri bu cəhətdən səciyyəvidir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin oxuduğu bədii əsərlərin dili aydın və rəvan olmalıdır. Yiğcam süjetli nəsr əsərlərinin dilində də lirizmə üstünlük verilməlidir. Çünki yorucu təhkiyə uşağı mətləbdən uzaqlaşdırır, məzmun yaddan çıxır.

Bu yaşda uşaqlarda da əyaniliyə meyl, maraq güclü olur. Onlarda təbiətə məftunluq, dağlara çıxmaq, qayalara dırmaşmaq, axar çaya baxıb xəyala dalmaq, arı kimi çiçəkdən-çiçəyə qonmaq xüsusiyyəti əmələ gəlir. S.Vurğun “Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq” adlı məqaləsində uşaq yazıçısı olmağın şərəfindən və

çətinliyindən danışarkən yazırdı: “Düşünmək, duymaq, sevmək, küsüb-incimək, ağlamaq, gülmək, qəzəblənmək... bütün insan xassələri uşaqlıq aləmində mövcuddur. Demək istəyirəm ki, biz uşaqla danışdığımız zaman insan üçün yazdığımızı unutmamalıyıq. Uşaq üçün yazılmış hər bir əsərin əsasında mənə gözəlliyi yaşamalıdır”.¹

Xalq şairinin bu fikri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mənə gözəlliyindən, yüksək əxlaqi fikir və məzmunundan məhrum olan əsər uşağın mənəvi tərbiyəsinə necə təsir göstərə bilər?!

Uşaq qəlbinə yol tapmaq, onu vətənpərvərlik ideyalarına xidmət etməyə yönəltmək, onda vətənə, xalqa sədaqət, əməyə məhəbbət hissi oyatmaq üçün yazıçı ötən günlərin xatirəsinə, uşaqların həyatını dərinləndirən müşahidə etməyə, ictimai, tibbi, psixoloji, pedaqoji və s. biliklərə əsaslanmalıdır.

Təbiidir ki, yazıçı uşaqların yaşına, maraq və imkanlarına uyğun olaraq əsərlərinin süjetini dəyişir. Kiçikyaşlı məktəblilərə aid bədii əsərlərə nisbətən ortayaşlı yeniyetmə uşaqlara aid kitablarda hadisələrin çoxplanlı verilməsi, həyat materiallarının zənginliyi də bunu sübut edir.

Kiçikyaşlı məktəblilərə nisbətən ortayaşlı məktəblilərin oxuduğu bədii əsərlər öz məzmunu və mündəricəsi baxımından daha geniş məsələləri əhatə edir. Burada tarixi keçmişimizə dair maraqlı hadisələr, yaşadığımız ictimai quruluşun, əhatə olduğumuz mühiti bir sıra məsələləri, təbiətin sirləri, elmi-texniki yeniliklər haqqında sadə və aydın məzmunlu hekayələr geniş yer tutur. S.S.Axundovun, A.Şaiqin, M.Seyidzadənin, M.Rzaquluzadənin bir sıra hekayələri ortayaşlı uşaqların mütaliəsi üçün münasib nümunələrdir.

¹ S.Vurğun. Əsərləri, 5-ci cild. Bakı. «Elm» 1972 səh 131

Yuxarıyaşlı məktəblilər və yaxud gənclər, orta məktəbir son siniflərində, texniki-peşə məktəblərində, texnikumlarda təhsil alır, müxtəlif ixtisasa və ya sənətə yiyələnir, ali məktəblərə hazırlaşırlar. Onlarda baş verən hadisələrə aydın münasibət, elmə maraq, oxuduqları və ya digər əsər haqqında sərbəst fikir söyləmək vərdişi, əməyə həvəs, vətənə, torpağa, xalqına məhəbbət, insanlara hörmət mənəvi ehtiyaca çevrilir. Onlar, öz yaşdıları haqqında oxuduqları əsərlərdən mənəvi zövq aldıkları kimi, dünya ədəbiyyatından ən yaxşı nümunələri də mütaliə edirlər. Bu, onlara bəşəriyyətin qabaqcıl ideyaları ilə tanış olmağa imkan verir.

Məzmun və mündəricəsindən, məqsəd və vəzifəsindən görüldüyü kimi uşaq ədəbiyyatı ayrı-ayrı elmlərlə təmasda yaranıb inkişaf edir. Pedaqogika, psixologiya, etika, estetika, incəsənət, təbabət və dəqiq elmlər uşaq ədəbiyyatına bu və ya digər dərəcədə qovuşur. Bu elmlərsiz uşaq ədəbiyyatı bəsit və məzmunuz görünerdi. Çünki yeni nəslin hərtərəfli inkişaf edib kamala çatmasında bu elmlərin hər birinin özünəməxsus yeri vardır. Deməli, kiçikyaşlı məktəblilər üçün hər hansı bədii əsər didaktik səciyyə daşıyır, şübhəsiz, burada pedaqoji və psixoloji iqlim nəzərə alınmışdır. Uşaqlar hələ ibtidai siniflərdə təhsil alarkən vətənin və xalqın tarixi keçmişini əvvəlcə sənədli hekayələr və poetik təsvir vasitəsilə öyrənirlər. Məlumdur ki, ölkəmizin coğrafi şəraiti: təbii gözəllikləri, mənzərələri, fauna və florası bu şeir və hekayələrdə bədii əksini tapmışdır. Həmçinin fizikanı, kimyanı, riyazi elmləri məktəblilər ilk dəfə sadə məzmunlu hekayələr vasitəsilə mənimsəyirlər. Belə sadə hekayələr böyük elmə gedən yolun ilk cığırı, başlanğıcıdır. Dil, uşaq kitablarının məzmununda başlıca amildir. Çünki uşaq hər bir sözün tələffüzünü və deyilişini ibtidai siniflərdə oxuduğu kitablardan öyrənir. Bu kitabların dili təmiz, aydın və rəvan olarsa, təbiidir ki, uşaqlar da ilk başlanğıcdan aydın və səlis nitq mədə-

niyyətinə yiyələnə bilərlər.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı gənc nəslin tərbiyəsində müasir ziyalı insanın yetişməsindən irəli gələn vəzifələrin tam həyata keçirilməsinə çalışır. Buna görə yeniyetmələrdə, yüksək əxlaqi estetik zövq, mətinlik və mübarizlik ruhu aşılayan ictimai-tərbiyəvi əhəmiyyəti olan faydalı kitablara xüsusi qayğı göstərilir.

Azərbaycanda ötən əsrin 20-ci illərindən sonra yaranan uşaq ədəbiyyatı klassik ədəbiyyatın ənənəsini davam etdirməklə, xalq həyatını daha dolğun, hərtərəfli işıqlandırmışdır. Beləliklə, uşaq ədəbiyyatı mənəvi-estetik və ideya-məfkurəvi tərbiyə məktəbinə çevrilmişdir. Vətənimizin əzəmətli tikintilərinə, şəhər və kəndlərinə, bərəkətli torpaqlarına aparan sadə əmək adamlarının qəhrəmanlıq hünəri, mübarizəsi, həyat ideali ilə öz oxucusunu tanış edən uşaq ədəbiyyatı yeniyetmələri əməksevər, namuslu, vətənpərvər və beynəlmiləlçi olmaq ruhunda tərbiyə edir. Öz qaynaqlarını əsrlərin dərinliyindən alan Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı xəzinəsinin inciləri-nağıllar, mahnılar, dastanlar, atalar sözləri, lətifələr və s. uşaq ədəbiyyatını xəlqilik və sənətkarlıq baxımından zənginləşdirir. Məlumdur ki, uzun əsrlərdən bəri xalq öz folklorunda uşağı pedaqoji və bədii-estetik tərbiyə metodunun ideal nümunəsini yaratmışdır. Haqlı olaraq deyirlər ki, “xalq estetikasından, xalq yumorundan, xalq zövqündən və idealından” ayrı düşən uşaq ədəbiyyatı bəhrəsiz olur, tez unudulur.

Dünya ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri hələ XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətinə çevrilmişdir.

Ana dilinin tədrisi milli dərsliklərin yaranması zərurətini ortaya atdığı zaman klassik yazıçılarımızın bədii irsi içərisində uşaq ədəbiyyatı nümunələri çox az idi. Mövcud nümunələr isə dilvə məzmunca qəliz olduğundan, uşaqların tefəkkür səviyyəsinə və ruhu-

na uyğun gəlmirdi. Buna görə də dərslik tərtib edən müəlliflər qabaqcıl dünya ədəbiyyatının, seçmə nümunələrindən tərcümə yolu ilə istifadə edirdilər. XX əsrdən başlayaraq mütərəqqi rus yazıçılarının zəngin mündəricəli, uşaq ruhuna yaxın olan əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunub dərsliklərə daxil edildi. Bu dövrdə Krilovun təmsilləri, A.S.Puşkinin nağılları, Lev Tolstoyun hekayələri, yalnız uşaq ədəbiyyatını deyil, həm də yeni mündəricəli Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirirdi.

XX əsrin əvvəllərində və sonralar bəşər mədəniyyətinin humanist ideyalar tərbiyə edən ən nadir nümunələri Azərbaycan dilinə tərcümə edildi, milli mədəniyyətimizin xəzinəsinə daxil oldu. Şərq ədəbiyyatından qədim hind abidəsi “Kəlilə və Dimnə”, ərəblər tərəfindən yaradılan, bütün dünyada məşhur olan “Min bir gecə” nağılları, böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan “Qabusnamə”, bir çox hər xalqlarının uşaq ədəbiyyatı nümunələri toplanmış “Oxuyan piyalə”, Nəvai kimi sənətkarların nəsihətəməz-ibrətamiz kəlamları, ümumiyyətlə, Şərq aləmi, Şərq mədəniyyəti haqqında geniş və zəngin bilik əldə etməyə imkan verir. Həmçinin Qərb ölkələri ədəbiyyatının ən nadir nümunələri: Qrimm qardaşlarının nağılları, Andersenin nağıl və hekayələri, D.Defonun “Robinzon Kruzo”, C.Sviftin “Qulliverin səyahəti”, eyni zamanda Mark Tvenin, Jül Vernin, Mayn Ridin, Çarlz Dikkensin, E.Seton Tompsonun, C.Rodari və digər görkəmli sənətkar və yazıçıların seçilmiş əsərləri, uşaqların oxu imkanlarını xeyli artırmışdır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, dünya uşaq ədəbiyyatının ən qabaqcıl təcrübələrini əxz etməklə daha da zənginləşir. Müasir dövrdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yayılması və təsir dairəsi misli görünməmiş dərəcədə artmışdır. Ölkəmizin xarici, xüsusən qardaş ölkələrlə mədəni əlaqəsi uşaq ədəbiyyatının zənginləşməsi üçün zəmin yaratmışdır. Beynəlmiləl əlaqələrin güclənməsi, bir-

birinin bədii ədəbiyyatı ilə tanışlıq üçün bütün dünya umilliyətindən, irqindən, dinindən asılı olmayaraq mənən yaxınlaşdırır, gələcəkdə yer üzündə xalqların dostluğa, sülh uğrunda mübarizədə birliyinə inamı daha da artırır.

Uşaq ədəbiyyatı özünün estetik gözəlliyindən başqa, dərin idrak əhəmiyyətinə malikdir. Bir xalqı başqa xalqla qovuşduran, yalnız iqtisadi-siyasi amillər deyil, eyni zamanda mənəvi amillərdir. Qardaşlıq və doğmalılıq mənəvi yaxınlığın nəticəsidir. Xalqlar bir-birini tanıdıqca doğmalaşırlar. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı bu mənada xalqımızı tanıdan, onu sevdiren mənəvi idrak vasitəsidir.

AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI

Çox qədim dövrlərdə insanların əsas məşğuliyyətlərindən biri də əkinçilik idi. Onlar torpağı şumladıqları və ya səpin zamanı qoşqu heyvanlarını (öküzləri, kəlləri) ahənglə hərəkətə gətirmək üçün nəğmələr söyləyirdilər. Belə nəğmələrə “holavar” (ho-heyvan, var-get deməkdir) demişlər. Maldarlıqla əlaqədar işin icrası-sürü və naxırın sınıanması, sağım və s. “sayaçı” nəğmələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Körpəsini rahatlıqla ananın beşik başında oxuduğu nəğmələr “layla” və “oxşama” adı ilə geniş yayılmışdır.

O vaxtlar çox sadə və saya məzmunu və musiqi ahənginə malik olan bu nəğmələr, şifahi xalq yaradıcılığının təşəkkülündə əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Qədim insanlar onlara bəla gətirən təbiət hadisələrinin (zəlzələlərin, qasırğaların, vulkanların) şahidi olarkən, bu hadisələrə mifik obraz verərək bu barədə əsatirlər, əfsanələr yaratmışlar.

Beləliklə, insan xəyalının yaratdığı əsatir və əfsanələr qədim sənətin ilk nümunələrinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Bütün yaradılanların əşrəfi olan insanlar zaman dəyişdikcə, bu əsatirləri, əfsanələri nağıllarla, rəvayətlərlə, dastanlarla, holavarı, sanamaları isə bir-birindən gözəl nəğmələrlə əvəz etmişlər. İnsanların yüksək əqlinin və fəhminin məhsulu olan bu sənət abidələri Azərbaycan xalqının mənəvi həyatında böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan bədii söz xəzinəsi el sözü, xalq yaradıcılığı, el ədəbiyyatı, ağız ədəbiyyatı, şifahi ədəbiyyat adı ilə yaşamışdır. Bir sıra xalqlarda olduğu kimi, bizdə də bu, əsrimizin əvvəllərindən folklor¹ adını daşımaqdadır. “Folklor” da xalq yaradıcılığı kimi çox geniş məzmunu malik məfhumdur. Ümumiyyətlə, bu ad xalqın bədii söz

¹ Folklor-ingiliscə xalq hikməti, xalq dühası, xalq müdrikliyi deməkdir.

sərvətini, musiqi və rəqs xəzinəsinin bütün janrlarını, etnoqrafik bilyin bütün sahələrini özündə birləşdirir. Beləliklə, xalq yaradıcılığının məhsulu olan folklor xalqın mədəni və bədii sərvətini özündə cəmləşdirib hifz edir, onu cilalaya-cilalaya nəsildən-nəslə ötürür. Xalq yaradıcılığının tarixi çox qədimdir. İnsan yarandığı andan ulu Yaradan tərəfindən şüurlu olaraq yaradılmışdır. İnsan heç bir başqa canlıdan törəməmişdir. İnsan həmişə insan olmuşdur. Çox qədim insanlar tərəfindən özülü qoyulmuş xalq yaradıcılığı nümunələri buna ən yaxşı sübutdur. İbtidai insanların həyat təzi, əmək vərdisləri, təsərrüfat məşğuliyyəti şifahi xalq ədəbiyyatında öz əksini tapmışdır. Şübhəsiz, cəmiyyətin təşəkkül mərhələlərində xalq yaradıcılığı da təkmilləşə-təkmilləşə bu mərhələlərdən keçmiş, xalqın yaradıcılıq qüdrətini özündə birləşdirən çox zəngin mənəvi bir xəzinə yaratmışdır. Bu xəzinənin ən qüdrətli sahəsi xalq ədəbiyyatıdır.

Xalq ədəbiyyatı özünün bütün inkişaf mərhələlərində xalqın estetik tərbiyəsinə xidmət etmiş mənəvi silaha çevrilmiş, əsl tərbiyə məktəbi olmuşdur. Onun yaradıcıları-ağ saçlı atalar və analar; onu mənimsəyənlər, hafizəsində qoruyub yaşadanlar isə xalqın övladları-uşaqlar və gənclərdir.

Folklor qədim dövrlərdən bəri xalqın mənəvi qida mənbəyi, “xalq kitabı” olmuşdur. Azərbaycan xalq yaradıcılığı zəngin bədii sənət inciləri xəzinəsidir. Xalq yaradıcılığı, xalqın əqli birliyinin tən-tənəsi, parlaq təzahürüdür. Xalqın zehni inkişaf səviyyəsini, istedadını, estetik duyumundakı zərifliyi büruzə verən əsl amildir. Hər bir nümunə neçə-neçə yüzilliklər arasından bu günümüze uzana incə tellər kimi gərilməmişdir; ani titrəyişdən, xəfif bir təmasdan mənsub olduğu xalqın taleyi, maddi-mənəvi güzəranı barədə saysız-hesabsız hekayətlər söyləməyə qadirdir.

I HİSSƏ
ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI
I FƏSİL
XALQ ƏDƏBİYYATI

Şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələri xalqımızın tarixinin müxtəlif dövrlərində işlənə-işlənə parlaq bir inciyyə dönmüş, əsrlərin sərt sınaqlarından çıxıb, öz dərin mənasını saxlamış, söz sərrafı, əql və kamal sahiblərinin dilində əsrarəngiz nəğmələrə çevrilmiş, nəsildən-nəslə keçərək, öz təravətini itirmədən, bizə gəlib çatmışdır. Xalq ləl, cəvahirat axtarıcısıdır. O, seçir, saxlayır, yüz illərlə cilalayır, yalnız ən qiymətlini, ən dəyərlisini yaşadır.

Buna misal olaraq xalq məsəllərini, atalar sözlərini, lətifələri, tapmacaları, öyüdləri, təmsilvariləri, əmək nəğmələrini, mövsüm və mərasim nəğmələrini, laylaları, oxşamaları, bayatıları, nağılları, dastanları və s. göstərmək olar.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ədəbi janrlarının çoxcəhətli, çoxşaxəli şəkilləri vardır. Bu şəkilləri öz xüsusiyyətlərinə görə ədəbiyyatçı alim, professor Qara Namazov əsasən üç növə bölünməsinə məqsədə uyğun hesab edir: kiçik (xırda) növ, lirik növ və epik növ.

KİÇİK (XIRDA) NÖV

TAPMACALAR

Tapmaca xalq ədəbiyyatının ən geniş yayılmış janrlarından biridir. Tapmaca bu və ya digər əşya, hadisə və məfhum haqqında yaranır. Tapmacalarda fikrin mənası üstüörtülüdür. Tapmaca öz ifası üçün bir nəfər yox, iki nəfər, bəzən isə bir neçə nəfər tələb edir. Tapmacalar uşaqların biliklərini zənginləşdirməklə, hafizələrini gücləndirməklə, ətraf mühit haqqında mühakimə yürütmək vərdişi yaratmaqla yanaşı, onların təfəkkür tərzinin

yüksəlməsinə, həyat hadisələrinə qarşı və eşitdiklərindən, gördüklərindən düzgün nəticə çıxarmaq üçün geniş imkanlar açır:

Bizdə bir kişi var
Xor-xor yatışı var (pişik).

Hacılar Haca gedir,
Əhd edir gecə gedir.
Bir yumurta içində
Yüz əlli cücə gedir (nar).

Hamını bəzər,
Özü lüt gəzər (iynə).

Anası yayma xatın,
Atası həprim qoca,
Qızı evlər gözəli,
Oğlu evlər dəlisi (meynə, üzüm tənəyi).

Tapmacaların cavablarını düşünərkən uşaq fikirlərini cəmləşdirməli olur. Belə halda onun hafizəsinin güclənməsi kimi, göy cisimlərinin, ev əşyalarının, təsərrüfat alətlərinin, bitkilərin, heyvanların, quşların əlamətlərinin və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi kimi keyfiyyətlər əmələ gəlir.

Yanıltmaclar... Şifahi xalq ədəbiyyatının kiçik janrlarından biri də yanıltmaclardır. Yanıltmaclar uşaqların nitq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməklə yanaşı, onların zehni inkişafına təkan verir, ifadəli danışıq verdişlərinin güclənməsi üçün şərait yaradır:

Aşbaz Abbas bozbaş aldı.
Mollanı əmmamələməlimi, əmmamələməməlimi?
Ağacdələn ağacı dəldi, ağaca gələndən,
Dələnin də acığı gəldi ağacdələndən.

Göründüyü kimi “z”, “s”, “ş” samitlərinin ardıcıl şəkildə işlənməsi və yaxud “mələməlimi”, yoxsa “mələməməlimi” sözlərinin bir-birini əvəz etməsi və yaxud “c”, “ğ”, “d” samitlərinin müntəzəm sürətdə bir-biriylə əvəz olunması, uşaqların nitqlərindəki qüsurları tamamilə aradan götürür, onların danışarkən rahat və səliqəli danışmasına kömək edir.

Lətifələr... Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən çox sevilən, zəngin janrlarından biri də lətifələrdir. Həyatın müxtəlif sahələrini müşahidə və sınaqdan doğan nəticələrinin bədii ümumiləşdirilməsindən ibarət olan, bu ibrətəməz xalq əsərləri, xalqın özü tərəfindən əsrlər kəsədikcə cilalanmış, mükəmməlləşmişdir. Lətifələrdə adətən ikiüzlülük, yaltaqlıq, yalançılıq, xəsislik, acgözlük, nadanlıq, cahillik, avamlıq, mövhumat və s. satira atəşinə tutulur.

Folklorşünaslar, bir qayda olaraq, lətifələri ümumiyyətlə nağılların bir sahəsi hesab edir, hətta nağıl təsnifatında lətifəyə xüsusi yer də verilir. Lakin ümumiyyətlə lətifə bəzi xüsusiyyətlərinə görə nağıla yaxın olsa da, özünün ən əsas əlamətinə görə ondan fərqlənir. Nağıl, xüsusi nağılçılar tərəfindən bir əsər kimi danışıldığı halda, lətifə kiminsə başına gələn əhvalat kimi, hətta çox zaman el içində şöhrət tapmış tarixi və yaxud mifik şəxsiyyətlərin adı ilə bağlı real hadisələr kimi danışılır. Belə tarixi və yaxud mifik şəxsiyyətlər, daha doğrusu “lətifə qəhrəmanları” çox zaman xalqın özünə məxsus olur. Azərbaycanda el arasında iki şəxsiyyətin adıyla bağlı lətifələr geniş yayılmışdır. Bunlardan biri ərəb xəlifəsi Harun-ər-Rəşidin qardaşı kimi tanınan Bəhlul Danəndə, digəri isə məşhur Molla Nəsrəddindir. Molla Nəsrəddin lətifələri xalq arasında o qədər sevilmişdir ki, artıq ənənəyə görə, Mollanın adını çəkən adam mütləq yeddi lətifə söyləməlidir. Uzun zamanlardan bəri gələn bu adət bu gün də yaşamaqda və Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı lətifələri daha da zənginləşdirməkdədir.

Bu lətifələrdə Molla Nəsrəddin, özüylə əks mövqedə dayanan, hətta ən hiyləgər, ən kələkbaz, ən qəddar, eyni zamanda müftəxor və meşşan adamları, öz hazırcavablığı, ağıllı məntiqi və dərin düşüncəsi ilə, məsxərəyə qoyaraq, olduqca gülünc vəziyyətə salır:

Molla Nəsrəddinin qazı köməkçisi işlədiyi vaxtlarda qoca, fəqir bir kişi meşədən odun qırıb satmağa aparırmış. Odun şələsi ağır olduğu üçün yolda qoca şələni yerə qoyur. Bir qədər dincini aldıqdan sonra odun şələsini götürüb, yenə kürəyinə qoymaq istəyir, lakin gücü çatmır. Bu vaxt yoldan meşşan bir adam keçirmiş. Qoca ondan xahiş edir ki, şələni götürməkdə ona kömək etsin. Meşşan adam soruşur:

-Şələni belinə yükləsəm, mənə nə verəcəksən?

Qoca cavab verir:

- Nəyim var ki, sənə nə verim, heç nə...

Meşşan adam bir söz demədən, odun şələsini qocanın belinə qoyur, sonra qocaya deyir ki, tez elə, ver mənim "heç nəyimi". Qoca deyir ki, ay bala, mən sənə hardan tapım "heç nə" verim. Meşşan adam isə qır-saqqız olub qocanın yaxasından yapışır ki, əgər "heç nəyimi" verməsən, səni qazının yanına aparacam. Qoca qalır mat-məəttəl. Meşşan isə qocadan əl çəkməyib, onu zorla qazının yanına gətirir. Qazı əhvalatı öyrənəndən sonra çıxılmaz vəziyyətə düşür, odur ki, Molla Nəsrəddinə müraciət edir ki, bu məsələyə münasibətini bildirsən. Molla dərhal meşşan adama deyir:

-Bu qoca kasıb bir adamdır, O, sənə istədiyini verə bilməz. Gəl, istədiyini mən sənə verim...

Sonra döşəyinin ucunu qaldırıb meşşan adamdan soruşur:

-Bax, gör burda nə var?

-Meşşan adam cavab verir:

-Nə olacaq, heç nə...

Molla deyir ki, bu da sənin "heç nəyin", götür, get.

Müsəlman şərq komik folklor qəhrəmanlarından biri də Bəhlul Danəndədir. Bəhlul Danəndə lətifələrində xalq müdrikliyi, hazırca-vablığı öz əksini tapır. Bu lətifələr xilafət dövründəki cəmiyyətin həyatını, məişətini və harınlamış Bağdad xəlifələrinin əxlaqını özündə əks etdirir. Bəhlul Danəndə ilə bağlı lətifələr müsəlman şərq folklorunun gözəl inciləridir ki, orijinallığı və özünəməxsusluğu ilə, çox gözəl folklor nümunələri kimi, hələ qədim dövrlərdən vətənimizdə yayılmış və ağızdan-ağıza düşmüşdür.

Günlərin birində bir nəfər Bəhluldan xəbər alır:

-Danəndə Bəhlul, mən nə alım, nə satım, özü də necə alım, necə satım ki, varlanım?

Bəhlul deyir:

-Get dəmir al, kömür al, vur anbara, üstünə də su səp. Bir müddət keçsin, sonra sat... Kişi Bəhlulun dediyi kimi edir. Üstünə su səpilmiş dəmir və kömür rütubət çəkib ağırlaşır, kişi yaxşı pul qazanır, dövlətlənir. Var-dövlət onu qudurdur... Bu səfər daha artıq varlanmaq məqsədiylə Bəhlulun yanına məsləhətə gəlir. Bəhluldan soruşur:

- Divanə Bəhlul, dəmir, kömür az qazanc gətirir, indi nə alım, nə satım ki, qazancım hamıdan çox olsun?

Bəhlul deyir:

-Get soğan, sarımsaq al, vur anbara, üstünə də su tök... Kişi belə də edir, üstünə su tökülmüş soğan və sarımsaq çürüyüb xarab olur. Kişi qoyduğu mayanı da batırır. Bəhlulun yanına gəlib deyir:

-Niyə onda mənə düzgün məsləhət verdin, bu dəfə isə aldatdın?

Bəhlul deyir:

-Onda mənə Danəndə Bəhlul dedin, mən də sənə danəndə kimi məsləhət verdim, ikinci dəfə isə Divanə Bəhlul dedin, mən də sənə divanə kimi məsləhəgt verdim.

Azərbaycan, eyni zamanda Şərq ölkələri xalqlarının lətifələri aydın şəkildə göstərir ki, “dağıdıcı” və “yaradıcı” gülüş, hər zaman “kübar” və meşşan zümrənin törətdikləri riyakarlığın səbəblərini üzə çıxarmağa imkan verir.

LİRİK NÖV...

Laylalar... Lirik janra mənsub olan laylalar əsasən körpə uşaqlarını əzizləyən və oxşayan analar tərəfindən söylənir. Ana öz körpəsinə layla deyən zaman onu çox həzin və gözəl bir avazla ifa edir. Şeir-musiqi hər zaman ruhi qida kimi xalqımızın məişətinə daxil olub, qəlbinə hakim kəsilmişdir. İlk yetkin-bitkin sənət nümunələrindən olan laylaların, oxşamaların ana kimi ustad bəstəkarı və ifaçısı var. Laylalar bir tərəfdən ana müqəddəsliyini, ana böyüklüyünü, ana məhəbbətinin intəhasızlığını özündə təcəssüm etdirən ən həzin bir avazdırsa, digər tərəfdən körpə ruhunun tərbiyəsi üçün misilsiz bir qidadır. Bəşər övladları laylaların könüloxşar avazıyla nəşvü-nüma tapıb, həyat mübarizəsinə atılıblar. Ana laylasının sehrlı avazı uşaq qəlbinə, uşaq ruhuna istilik gətirən, işıq saçan rahatlıq bəxş edən ən saf və pak mənəviyyat çeşməsidir. Ana laylası körpə üçün ilk tərbiyə vasitəsidir. Ulu peyğəmbərimiz Həzrəti Muhəmmədəleyhəssalam hədislərinin birində, analara öz uşaqlarına, uşaq anadan olduğu andan tərbiyə verməyi tövsiyə edir. Şübhəsiz ki, belə bir hikmətli kəlamın fəlsəfi təfsiri, doğulan andan uşağa verilən tərbiyənin, uşağın gələcək həyatı, dərrakəsi və sağlamlığı üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunun, olduqca aydın şəkildə izahını verir:

Layla dedim ucadan,

Ünüm çıxdı bacadan.
 Səni Allah saxlasın
 Çiçəkdən, qızılcadan!
 Balam, lay-lay, a lay-lay,
 Gülüm, lay-lay, a lay-lay.

Layla dedim yatasan,
 Qızıl gülə batasan.
 Qızıl gül bağın olsun,
 Kölgəsində yatasan!
 Balam, lay-lay, a lay-lay,
 Gülüm, lay-lay, a lay-lay.

Layla, beşiyim, layla,
 Evim-eşiyim, layla,
 Sən yat, yuxun alginən,
 Çəkim keşiyin, layla!
 Balam lay-lay, a lay-lay,
 Gülüm lay-lay, a lay-lay.

Bizim yerlər qamış meşə,
 Taxtında otur həmişə.
 Aranında gül bitsin,
 Yaylağında bənövşə.
 Balam lay-lay, a lay-lay,
 Gülüm lay-lay, a lay-lay.

Ana laylası öz sehrli, möcüzəli, kövrək , həzin avazıyla, ana müqəddəsliyinin ən möhtəşəm abidəsini yaradır. Ana laylasına öz uyqusuyla cavab verən körpə sanki “mən daim sənin itaətində

olacağam, ana” şüarını söyləyir.

Uşuq bir qədər böyüyəndən sonra laylaları eyni həzinliklə, eyni məhəbbət və zərifliklə söylənən oxşamalar əvəz edir. Daim övladının sağlamlığı haqqında, fiziki və ruhi qüsuru olmadan böyüməsi haqqında düşünən ana sözün və səsin vəhdətindən, ilk baharda torpaq oyanarkən, təbiətin zümzüməsinə bənzəyən, ecazkar zümzüməsiylə, ən şirin nəğmələr söyləyir:

Balama qurban inəklər,
Bu balam nə vaxt iməklər?

Balama qurban alçalar,
Bu balam nə vaxt əl çalar?

Balama qurban ilanlar,
Bu balam nə vaxt dil anlar?

İstər laylalarda, istərsə də oxşamalarda öz balasını daim xoşbəxt və firavan görmək istəyən ananın ən gözəl arzu və istəkləri öz əksini tapır.

Şifahi xalq yaradıcılığında söz ilə səsin vəhdətindən yaranan bir çox növlər vardır. Bunlara diringələri, meyxanaları, ağıları və sairələrini misal gətirmək olar. Lakin şifahi xalq ədəbiyyatının uşaq yaradıcılığının məhsulu kimi ən çox yayılmış növlərdən biri uşaq nəğmələridir. Bilavasitə uşaqlar tərəfindən yaradılan bu nəğmələr, uşaqların hiss və həyəcanını, emosionallığını, həssas müşahidələrini, ətraf mühitə, heyvanlara qarşı münasibətlərini özündə əks etdirir. Uşaq nəğmələrinin arasında ən çox yayılmışları “sanamalar”dır. Sanamalar adətən uşaqlar tərəfindən, müxtəlif uşaq oyunları zamanı kütləvi şəkildə xorla ifa olunur:

İynə-iyne,	Əkil-bəkil quş idi,
Ucu düymə.	Ağaca qonmuş idi.
Bal balıca,	Getdim onu tutmağa,
Ballı keçi.	O, məni tutmuş idi,
Şam ağacı	Meydana salmış idi.
Şatır keçi,	Meydanın ağacları,
Qoz ağacı	Bar gətirir ucları.
Qotur keçi.	Çəpər çəkdim, yol açdım,
Hopnan, hupnan	Qızılgülə dolaşdım.
Yıril, yırtıl,	Bir dəstə gül dərməmiş
Su iç, qurtul.	Nənəsi gəldi, mən qaçdım.
Əmim oğlu,	
Şeşə bıqlı.	
Vur nağara,	
Çıx qırağa.	

Adətən sözlərin ölçüsünə uyğun olaraq xüsusi ahənglə ifa olunan uşaq nəğmələri uşaqların arasında bir-biriylə möhkəm bağlılıq və dostluq münasibətləri yaradır. “A teşti” uşaq oyunu zamanı qızlar, oğlanlar daşlardan alçaq divar düzəldərək, dövrə vuraraq oturlar və xorla oxuyurlar:

A teşti, teşti, teşti,
 Ağacdən alma düşdü.
 Çoban çöldə gəzirdi,
 Davarların düzürdü.
 Çoban qoyuna gedər,
 Köpəyi adam didər.

Kiçikyaşlı qızlar da əl-ələ tutaraq oxuyurlar:

Əlimi bıçaq kəsibdi,
 Dəstə bıçaq kəsibdi.
 Yağ gətirin yağlayaq,
 Bal gətirin ballayaq.
 Dəstmal verin bağlayaq.
 Dəstmal dəvə boynunda,
 Dəvə Şirvan yolunda.
 Şirvan yolu buz bağlar,
 Dəstə-dəstə gül bağlar.
 O gülün birin üzəydim,
 Tellərimə düzəydim.
 Qardaşımın toyunda
 Oturub-durub süzəydim.

Evimizin altından lil gəlir,
 Dəstə-dəstə gül gəlir.
 O gülün birin üzəydim,
 Saç bağıma düzəydim.
 Saç bağım qatar-qatar,
 Üstündə qardaş yatar.
 Qardaşın əl yaylığı,
 Ucları zər yaylığı.
 Hərə bir Allah çəksin
 Qardaşa can sağlığı!
 Hophopun olsun, qardaş!
 Gül topun olsun, qardaş!
 Gül ağacının dibində
 Gülbəngin olsun, qardaş!
 Dəyirman üstü çiçək,
 Oraq gətir, gəl biçək.
 Qardaş, nişanlın gördüm-
 Uzunboy, qarabirçək.

Xalqın poetik yaradıcılığının ən qədim janrlarından biri də “əmək nəğmələri”dir. Mənəvi-əxlaqi mövzularıyla əmək və istehsalın inkişafından ötrü yaradılmış bu nəğmələr əsasən əmək və zəhmət adamlarının torpağı şumlayarkən, əkin və biçin zamanı, fiziki gərginliyi aradan götürmək üçün söylədiyi nəğmələrdən ibarətdir. Bu nəğmələr “holavarlar” adıyla şifahi xalq yaradıcılığının tarixinə düşmüşdür.

Qara kəlim naz eylər,
 Quyuq bular, toz eylər,

Kotanın hodaqları,
 Partlayıb dodaqları.

Ay qaranlıq gecədə
Kotanı pərvaz eylər.

Qarğayın kotan sınsın,
Dincəlsin hodaqları.

Qara kəlim, gündə mən,
Kölgədə sən, gündə mən.
Sən yat qaya dibində,
Qoy qaralım gündə mən.

Axşamlar, ay axşamlar,
Axşamlar yanar şamlar.
Hərə evinə gedər,
Xödək harda axşamlar?!

Əmək nəğmələrinin geniş yayılmış nümunələrindən biri də “sayaçı sözləri”dir. Sayaçı sözü nemət, yaxşılıq, xeyirxahlıq mənasında işlədilmişdir. “Sayaçı” nemət gətirən tərəkəmə-köçəri deməkdir.

Sayaçı sözləri sayalı olmaq üçün şeirlə ifadə edilən xeyirdüadır. Əsasən qoyun qırımı zamanı, sürünü yaylağa apararkən və s. vaxtlarda ifa olunmuşdur:

Salamməlik say bəylər,
Bir-birindən yey bəylər!
Saya gəldi gördünüz?
Salam verdi aldınız?!
Altı təpəl qoç quzu
Sayaçıya verdiniz?

Nənəm o şişək qoyun,
Yunu bir döşək qoyun.
Bulamani tez yetir,
Bulamani bol eylə,
Qırıldı uşaq,şoyun!

Əmək insanı zamanın sınaqlarından, oddan-alovdan, bərkdən-boşdan çıxararaq, dövrənin məhəkinə çəkə-çəkə, onun gözlərini açmış, fikirlərini cilalayıb kamala yetişdirmişdir.

Şübhəsiz ki, bugünkü musiqimizi, xüsusən də əmək tərənnümlü melodiyaların, ilk notlarının törəniş mənbəyi, məhz bu ilkin zəhmət ahəngləridir. Əmək və mərasim nəğmələri xalqın estetik zövqünün formalaşmasında mühüm rol oynayıb, insanlara sağlamlıq bəxş edib, onların daxili aləmini işıqlandırıb.

MÖVSÜM VƏ MƏRASİM NƏĞMƏLƏRİ

Mövsüm nəğmələrindən ən çox yayılanları “Xıdır-xıdır” və “Qodu-qodu” nəğmələridir. “Xıdır” haqqındakı nəğmələr əkinçiliklə, yaşıllıqla, yağış arzusuyla bağlıdır. Bahar yağıntılı olduqda torpağın bərəkəti artır, məhsul da bol olur:

Xıdır İlyas, Xıdır İlyas,
Bitdi çiçək, gəldi yaz.
Xanım, ayağa dursana,
Yük dibinə varsana,
Boşqabı doldursana,
Xıdırı yola salsana.

“Qodu-qodu” mərasimi isə həddən ziyadə yağıntının olması ilə bağlıdır. Əgər quraqlıq torpağa ziyan vurur, məhsuldarlığı azaldır, çox vaxt məhsuldarlığın tamamilə məhv olmasına gətirib çıxarırsa, yağıntının həddən ziyadə olması da zərərliyə, torpaq yuyulur, münbitlik azalır, məhsul çürüyür. Odur ki, belə vaxtlarda günəşli günlər arzu edən adamlar “Qodu-qodu” mərasimində günəşin rəmzi olan gəlincik düzəldir, onu bəzəyir, küçələrə çıxıb evləri qapı-qapı gəzərək, nəğmə oxuyub, pay toplayırlar:

Qodu-qodunu gördünmü?
Qoduya salam verdinmi?
Qodu burdan keçəndə
Qırmızı günü gördünmü?
Qoduya qaymaq gərək,
Qablara yaymaq gərək.
Qodu gün çıxarmasa,
Gözlərin oymaq gərək.

Novruz mərasimiylə bağlı nəğmələr hələ novruz bayramına dörd həftə qalmış, dörd müqəddəs ünsür-su, od, torpaq və hava

ilə bağlı, dörd çərşənbə axşamı zamanı oxunur. Gənclər , yeniyetmələr tonqal qalayaraq, tonqalın üstündən tullanırlar, eyni zamanda “ağırlığım get, qada-bəlam get” deyə arzu və istəklərini bildirirlər, axırncı çərşənbə axşamlarında uşaqlar və gənclər, səhərə qədər oynayır, oxuyur, əylənirlər.

Tonqal üzərindən tullanan yeiyetmələr, sonra bayram xonçası ətrafına toplaşaraq novruzla bağlı nəğmələr oxuyurlar:

Xonçaya qoydum balığı,
Ta bəzəyim ortalığı.
Gərmişə sal çalmalığı,
Çünki yetişib firuz,
Xoş keçəcəkdir Novruz.

Xonçaya qoydum çırağı,
Rövşən eylesin bucağı.
İşıqlandırın otağı,
Çünki yetişib firuz,
Xoş keçəcəkdir Novruz.

Novruz bayramı mərasimində isə geniş kütlələr tərəfindən hazırlanmış tamaşalarda, novruz nəğmələri kütlələr tərəfindən kollektiv şəkildə oxunur:

Novruz, novruz bahara,
Güllər, güllər nahara.
Bağçamızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun.

Novruz gəlir, yaz gəlir,
Nəğmə gəlir, saz gəlir.
Bağçamızda gül olsun,
Gül üstə bülbül olsun.

Novruz bayramı mərasimində novruzla bağlı hazırlanmış tamaşanın komik personajı “Kosa” ilə bağlı söylənilən nəğmələr xüsusilə diqqəti cəlb edir:

A kosa, kosa, gəlsənə,
Gəlib salam versənə.
Boşqabı doldursana.
Kosanı yola salsana.

Ay uyruğu-uyruğu,
Əritməmiş quyruğu.
Saqqalı it quyruğu,
Biğları yovşan kosa.

Arşın uzun, bez qısa,
Kəfənsiz öldü kosa.

Novruz bayramı mərasimi kimi mərasimlər öz süjeti və nəğmələriylə Azərbaycan xalqının, hansı milli-mədəni qaynaqlardan bəhrələndiyi haqqında aydın təsəvvür yaradır. Məlumdur ki, folklor yaradıcılığının qədimliyi, onu hasilə gətirən xalqın da tarixi keçmişini, dil və təfəkkürünün qədimliyi, bədii qüdrəti haqqında inkaredilməz sübutdur.

ATALAR SÖZÜ...

Atalar sözü, həyatın müxtəlif məsələlərinə aid ibrətamiz, məzmunlu qısa kəlam, hikmətli sözlər, xalq müdrikliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsi, xalqın zəka və düşüncəsini, həyatı təcrübələrinin nəticələrini, xalq dünyagörüşünün, onun əməli həyat fəlsəfəsinin xülasəsini, qısa, dolğun, yığcam və mənalı şəkildə ifadələrlə əks etdirir. Atalar sözü qədimlərdən bəri bizə irs qoyub get-

miş zəkali, fəlsəfi düşüncəli ulularımızın hikmət xəzinəsidir. Şifahi xalq yaradıcılığının əsas qollarından biri olan atalar sözü, öz ibrətamiz nəsihətləriylə gəncləri, yeniyetmələri hplpl zəhmətlə yaşamağa, zəhmətsevərliyə, valideynlərə itaət etməyə, böyüklərə hörmət bəsləməyə, elmə, savada, maariflənməyə, namuslu və vətənpərvər olmağa səs-ləyir:

İgid odur, atdan düşə atlana,
İgid odur hər əzaba qatlana.

Bugünkü uşaq-sabahkı qoçaq.

Qabil uşaq ustadını keçər.

Böyüyün üzünə ağ olanı torpaq götürməz.

Böyüyünü tanımayanı heç kim tanımaz.

Böyüyə hörmət elə, sən də böyüyəcəksən.

Böyüksüz evdə xeyir-bərəkət olmaz.

Ağıllı adam yüksəkdən danışmaz.

Ağıllı balaca yekə cahildən yaxşıdır.

Ağıllı baş bəlasız olar, doğru yol qərəzsiz.

Yaxşılıq et, at dəryaya, balıq bilməsə, Xaliq bilər.

Vətənə gəldim, imana gəldim.

Vətənin bir qışı, qürbətın yüz baharından yaxşıdır.

Qürbət görməyən adam, vətən qədri bilməz.

Bilik, ağıln aynasıdır.

Belə ibrətamiz söz mirvariləri uşaq düşüncəsinə olduqca müsbət təsir göstərir və onların mənəviyyatının gözəl bir şəkildə formalaşması üçün öz bəhrəsini verir.

Atalar sözü uzun məsafələr, dolanbac yollar keçib, əcdadımızın canlı səsini, nəfəsini, gah nikbin, gah bədbin əhval-ruhiyyəsini, müzəffər dərrakəsini, tarixin qaranlıq girdabından çıxarıb bizə çatdırır. Hər bir atalar sözündə bir kitablıq fikir, məlumat xəzinəsi var-

dır.

HƏDİSLƏR VƏ KƏLAMLAR...

Uzun illər Sovetlər birliyi dövründə, bəzi ateist ruhlu tədqiqatçılar, dünyanın ən mütərəqqi və demokratik dini olan İslam dininə kölgə salmağa çalışmış, onu fırıldaqçı mollaların, din pərdəsi altında gizlənən münafıqların, yalançı din xadimlərinin özlərindən uydurduğu və təbliğ etdiyi, İslam diniylə heç bir əlaqəsi olmayan mövhumatla, xürafatla, fanatizmlə bağlamışlar. Bu insanlar aləmləri yoxdan yaradan Allaha, onun ulu peyğəmbəri Həzrəti Mühəmməd əleyhəssalama nazil etdiyi, bəşəriyyətin ən gözəl inkişaf proqramı, hidayət qaynağı olan müqəddəs Qurani-Kərimə üsyan etməklə yanaşı, İslam dininin xalqımızın milli mentalitetinə göstərdiyi müsbət nəticələri, eyni zamanda xalqımızın mədəniyyətinə və elminə bəxş etdiyi töhfələri inkar etməyə çalışmışlar. Lakin zaman keçmiş, vaxt ötmüş, mənfur Sovet quruluşu dağılmış, vətənimiz müstəqil olmuş, hər şey tədricən öz axarına düşmüş, danılmaz həqiqətlər aşkara çıxmışdır.

Şübhəsiz ki, həqiqəti inkar etmək, başımızın üstündə daim işıq saçıran günəşin varlığını inkar etmək kimidir. Bu, təkzibolunmaz bir reallıqdır ki, heç bir şey insanlara Qurani-Kərimin ayələri qədər yüksək mənəviyyat, dərin zəka, iti şüur, ruhi enerji və qüvvət, vətən, torpaq, millət və bayraq sevrəklik, sadəlik, mənəvi gözəllik, polad iradə, humanist duyğular bəxş edə bilməz.

Qurani-Kərimin işığında ən dərin zəkaya, güclü məntiqə, olduqca işıqlı elmə və fəhmə nail olan peyğəmbər əfəndimizin hikmət dolu hədisləri, eyni zamanda rəşadətli sərkərdə olmaqla yanaşı, qüdrətli alim Həzrət Əli əleyhəssalamın kəlamları, hər zaman olduğu kimi, müasir dövrümüzdə də böyükələr üçün olduğu qədər, gənclərimiz, yeniyetmələrimiz və uşaqlarımız üçün, ən gözəl öyüd və nəsihətdir.

PEYĞƏMBƏRİMİZİN ELM HAQQINDA SÖYLƏDİYİ HƏDİSLƏR

1. Elmi beşikdən qəbrədək öyrənin.
2. Elmin fəziləti ibadətin fəzilətindən əfzəldir.
3. Qiyamət günü şəhidlərin qanı, alimlərin mürəkkəbi ilə bərabər tərəziyə qoyular və alimlərin mürəkkəbi şəhidlərin qanından ağır gələr.
4. Uşaqlıqda öyrənilən elm daş üstündə yazıya, ahıllıqda öyrənilən isə su üstündə yazıya bənzəyər.
5. Elm hər bir müsəlmana, istər qadın, istər kişi olsun-vacibdir.
6. Mən elmin şəhəriyəm, Əli isə onun qapısıdır.
7. Elm Çində də olsa, onun arxasınca gedin...

VALİDEYNƏ HÖRMƏT HAQQINDA HƏDİSLƏR:

1. Bir nəfər Rəsulullahın yanına gəlib soruşdu:
-Ya peyğəmbər, mən kimə daha çox itaət etməliyəm?
Peyğəmbər cavab verdi:
-Anana...
O adam soruşdu:
-Sonra kimə?
Peyğəmbər buyurdu:
-Anana...
Həmin adam yenə soruşdu:
- Daha sonra kimə?
Peyğəmbər həzrətləri yenə:
-Anana,-deyə cavab verdi.
O adam bir də:
-Bəs sonra kimə?-soruşduqda, peyğəmbər əfəndi:
-Sonra atana,-deyərk cavab verdi.

2. Ataya itaət-Allaha itaət, ataya üsyan-Allaha qarşı üsyan deməkdir.

3. Cənnət anaların ayaqları altındadır.

MƏRHƏMƏT VƏ YAXŞILIQ HAQQINDA HƏDİSLƏR

1. Allahın ən çox sevdiyi ev, yetimə hörmət edilən evdir.

2. Bir nəfər Rəsuli-əkrəmə öz qəlbinin bərkliyindən şikayət etdikdə, Həzrəti peyğəmbər buyurdu:

* Yetimin başına sığal çək, fəqiri yedizdir.

3. Mərhəmət edənlərə, Allah da mərhəmət edər, mərhəmət ediniz ki, göydəkilər də sizə rəhm etsin.

4. Məni Haqq olaraq göndərən Allaha and içirəm ki, yetimlə mərhəmətlə davranana, ona gülər üz göstərüb şirin sözlə nəsihət verənə, onun yetimliyinə və zəifliyinə acıyana, Allahın bəxş etdiyi nemətlərlə qonşusu önündə lovğalanmayana Allah-Təala qiyamət günü əzab verməz.

ƏXLAQ VƏ ƏDƏB HAQQINDA HƏDİSLƏR

1. Üç cür adam Allahın qəzəbinə gələr:

-tox ola-ola yeyən, gününü yatmaqla keçirən, mənasız yerə gülən.

2. Övladlarınızla xoş rəftar edin və onlara gözəl tərbiyə verin.

3. Gözəl əxlaq dinin yarısıdır.

4. Ən gözəl insanlar, əxlaqı gözəl olanlardır.

5. Ədəbi olmayanın, ağılı da olmaz.

VƏTƏN VƏ XALQ HAQQINDA HƏDİSLƏR

1. Vətəni sevmək imandandır.

2. Ağlın qüdrəti Allaha iman gətirəndən sonra, xalqı sevməklə

ölçülür.

3. Millətimin içində xəyanət olmasa düşmən qarşımızda tab gətirə bilməz.

4. Kim torpağın bir qarışına zülm etsə, yerin yeddi qatı onun boğazına dolaşar.

HƏSƏD VƏ TƏKƏBBÜR HAQQINDA HƏDİSLƏR

1. Qəlbində xardal dənəsi qədər təkəbbür olan şəxs cənnətə girməz.

2. Bir-birinizə nifrət bəsləməyin, paxıllıq etməyin, arxa çevirməyin, ey Allahın bəndələri, qardaş olun.

3. Ancaq iki adama həsəd aparmaq olar. Birincisi Allah-təalanın verdiyi mal-dövləti haqq yolunda sərf edən adama, ikincisi Allah-təalanın verdiyi hikməti başqalarına öyrədənə.

4. Od ağacı yandırıb yediyi kimi, həsəd də yaxşılıqları yeyər. Su odu söndürdüüyü kimi, sədəqə də pisliyin alovunu söndürər. Namaz möminin nuru, oruc isə cəhənnəm önündə cənnətin sipəridir.

5. Hər kəs öz müsəlman qardaşına qılınc qaldırsa, qılıncı qınına qoyana qədər, Allahın mələkləri ona lənət oxuyar.

HƏZRƏT ƏLİNİN KƏLAMLARI

1. Hər bir insanın qiyməti, onun etdiyi yaxşılıqlarla ölçülür.

2. Özünü tanıyan hər bir şəxs, Allahını da tanıyar.

3. Hər bir adam, öz dilinin arxasında gizlənmişdir.

4. Zümlə qələbə əldə etmək olmaz.

5. Danışanda özünə yox, sözüne diqqət et.

6. Bəla vaxtı qorxuya düşmək, möhnəti artırır və insanı savabdan məhrum edir.

7. Əxlaqsız adamın şərəfi olmaz.

8. Paxıl adamın rahatlığı olmaz.
9. Tamahkar adamın həyası olmaz.
10. Xoşbəxt o kimsədir ki, başqalarının nəsihətinə qulaq asır.
11. Şərəfət elm və ədəblədir, əsl-nəcabətdə deyil.
12. Kişinin qədir və qiyməti, öz səy və çalışqanlığına görədir.
13. Mənə xəyanət edənləri bağışlayaram, amma vətənə xəyanət edənləri əsla...

EPIK NÖV

Folklorumuzun epik növünə daxil olan janrlar içərisində nağıllar xüsusi yer tutur. Nağılların çox qədim tarixi vardır. Bir çox nağılların məzmunu və mövzusu uzaq keçmişimizin mənzərələrini, adət-ənənələrini gözümüz önündə canlandırır. Nağılların məzmunu, ictimai mənə və əhəmiyyəti, öz epik əlamətləri və əcdadlarımızın özündə yüksək mənəvi idealları əks etdirən düşüncəsi ilə, meşşanlığa, daxili miskinliyə, riyakarlığa, zülmə, bədxahlığa, şər qüvvələrə qarşı mübarizə aparmaq üsullarını ifadə edir.

Bir çox nağıllarda əxlaq normaları, davranış qaydaları, insan və mənəvi borc məsələlərindən bəhs edilir. Yalanın, rıyanın, zülmkarlığın, mənəvi saflıq və ucalıq qarşısında nə qədər miskin, aciz və iyrenc olduğunu nağıllar olduqca sadə bir dildə nəql edir.

Azərbaycan nağılları öz məzmun, mövzu və formasına görə aşağıdakı qruplara bölünür:

-sehrli nağıllar, heyvanlar haqqında nağıllar, məişət nağılları və tarixi nağıllar.

Sehrli nağıllarda əsasən müxtəlif əfsanəvi personajlardan, uçan xalçalardan, sehrli üzüklərdən, sehrli çarıqlardan, sehrli çubuqlardan, sehrli başmaqlardan söhbət açılır, adətən bu sehrli qüvvələr nağıl qəhrəmanlarının ən yaxın köməkçisinə çevrilir.

“MƏLİK MƏMMƏD” NAĞILI

Uşaqlar arasında ən çox sevilən nağıllardan biri “Məlik Məmməd” nağılıdır. “Məlik Məmməd” nağılı sehrli süjet üzərində qurulmuşdur. “Məlik Məmməd” nağılının əsasında insanın bəxtiyar yaşamaq, həmişə cavan qalmaq arzusu durur. Padşah öz bağında alma ağacı əkir. Hər kəs bu almada yesəydi, on beş yaşında cavan olardı. Padşah alma yetişən vaxt səhər tezdən durub bağa gedərdi ki, almanı dərib yesin, baxardı ki, alma dərilib. Korpeşman geri qayıdardı... Padşah böyük oğlunu yanına çağıraraq, əhvalatı ona danışır. Ona almanı oğurlayan oğrunututmağı tapşırır. Padşahın böyük oğlu ox-kamanını götürüb bağa gedir. Səhər tezdən onu yuxu tutur. Oğru almanı dərib aparır. Bunu eşidən padşah çox mütəəssir olur. İkinci oğlunu oğrunu tutmağa göndərir. O da bağdan əliboş qayıdır. Bunu gören kiçik qardaş Məlik Məmməd, atasından oğrunu tutmağa rüsxət alır. Padşah əvvəlcə razı olmur, lakin Məlik Məmmədin inadını görüb razılaşıq. Məlik Məmməd yaraqlanıb-yasaqlanıb bağa gedir. Barmağını xəncərlə çərtilib, duz basır ki, onu yuxu aparmasın. Oğurluğa gələn divi yaralayır və almanı dərib atasına gətirir. Padşah almanı yeməyə macal tapmamış, div hücum edib almanı aparır. Məlik Məmməd divin dalınca gedib, onu öldürmək üçün atasından izn alır. Padşah, böyük oğlu ilə, ortancıl oğlunu da ona qoşur. Fövqəladə qüvvəsi, möhkəm iradəsi və cəsarəti ilə üç nəhəng divə qalib gələn Məlik Məmməd, üç gözəl qızı divlərin əsarətindən xilas edir. Həm atalarının yanında gözdən düşəcəklərindən qorxduqlarına görə, eyni zamanda Məlik Məmmədin göstərdiyi şücaəti öz adlarına çıxarmaqdan ötrü, həm də Məlik Məmmədin payına düşən kiçik qız, o birilərindən daha gözəl olduğu üçün həsəd və paxıllıq hissi onları didib dağıtdığı üçün, böyük qardaşlar zülmət quyudan, işığa uzanan ipi kəsib, Məlik Məmmədin işıqlı dünyaya çıxmasının qarşısını

alırlar. Məlik Məmməd zülmət dünyaya düşür. O. burda Zümrüd quşunun balalarını yemək istəyən əjdahanı öldürür. Zümrüd quşu onun bu yaxşılığının əvəzində, onu qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya çıxardır. Məlik Məmməd yenə də Zümrüd quşunun köməyi ilə qardaşlarından intiqam alır, padşah həqiqəti öyrənir. Məlik Məmməd kiçik qızla evlənib, arzusuna çatır.

Nağılın xüsusiyyətindən məlum olur ki, insan öz istəyinə nail olmaq məqsədinə doğru gedəndə, bütün çətinliklərə, əzablara dözür və qarşısına çıxan bütün maneələri öz yenilməzliyi ilə dəf edir.

Bu nağılda Məlik Məmmədin qardaşları xəyanətin, divlər və əjdaha pisliyin və şərin, Zümrüd quşu xeyirxahlığın və xilaskarlığın, Məlik Məmməd isə hünərin və cəsərətin timsalıdır.

Məlik Məmməd nağılı eyni zamanda tərbiyəvi, idraki və estetik qüvvəyə malikdir. Burda Məlik Məmməd şücaətli və mərd olmaqla yanaşı alicənabdır. O, qızları divlərin əlindən xilas edəndən sonra, qardaşlarının ipi kəsib, onu quyuya atacaqlarını bilə-bilə, kiçik qızın özündən qabaq quyudan çıxmasına şərait yaradır. Bu nağılda Məlik Məmmədin timsalında əsl kişiyyə xas olan ləyaqət və yüksək mədəniyyət əks olunur.

Uşaqlar arasında ən çox sevilən sehrlı nağıllardan biri də “Ağ atlı oğlan” nağılıdır.

Zalım Daşküvar şahın övladı olmurmuş. Vaxtilə taxt-taca sahib olmaqdan ötrü öz doğma atasını zəhərləyib öldürmüş bu qəddar adam öləndən sonra var-dövlətinin, səltənətinin kimə qismət olacağını düşünürdü. Övladının olmaması, onun kinli qəlbini daha da kin-küdurətlə doldurur, onu daha da əzazilləşdirirdi. Daşküvar şahın üç arvadı vardı. Biri xan qızı, biri bəy qızı, biri isə dəvəçi qızı idi. Günlərin birində bir cadukar dərviş padşahın yanına gəldi, ona bir alma verib dedi:

-Al bu almanı ye, hər arvadından bir oğlun olacaq, ancaq oğlanlar on beş yaşına çatanda cəlib onlardan birini aparacağam. Dərviş çıxıb getdi, bir müddət keçəndən sonra Daşküvar şahın üç oğlu oldu. Xan qızından olan oğlanın adını Xanbala, bəy qızından olanın Bəybala, dəvəçi qızından olanın adını isə Nərbala qoydu. Lap uşaq vaxtından padşah Xanbala ilə Bəybalanı əzizləyir, Nərbala isə rəiyyət qızından olduğuna görə ona ögey münasibət bəsləyirdi. Qardaşları isə onu “dəvə balası”, “köşək” deyə ələ salırdılar. Oğlanlar on beş yaşa çatanda dərviş peyda olur. Padşah sözüne əməl edib, onsuz da ürəyi yanmadığı Nərbalanı dərvişə verir. Ömrünü yalnız adam əti yeməklə keçirən cadukar dərviş Nərbalanı öz qalaçasına gətirib, yanar təndirin içinə atıb bişirib yemək istəyir. Dərviş ona tapşırır ki, təndirə çörək yapsın, lakin Nərbala onun hiyləsini başa düşür, dərvişə deyir ki, əvvəlcə özü təndirə çörək yapsın və ona çörək yapmağı öyrətsin. Dərviş təndirə çörək yapmaq üçün aşağı əyiləndə, Nərbala onu isti təndirin içərisinə itələyir. Dərviş yanıb ölür, nərbala uzun müddət dərvişin əsarətində zülm çəkən aslanı, atı və quşu buxovlardan xilas edir. Hər üçü Nərbalanın ən yaxın köməkçilərinə çevrilirlər. Nərbala dərvişin qalaçasından ayrıldıqdan sonra qoca bir bağbana şeyird olur. Bağban onu oğulluğa götürür və deyir ki, vaxtilə Daşküvar şah onun oğlunu heç bir günahı olmadan öldürüb. Nərbala bağda padşahın üç qızı ilə tanış olur. Kiçik qız Nərbalaya rəğbət bəsləyir, böyük və ortancıl qız isə onu ələ salırlar.

Nərbala quşun köməyi ilə kiçik qıza solmayan gül gətirir. O biri bacılar bunu görüb, paxılıqdan xəstələnib yorğan-döşəyə düşürlər. Onların dərmanı isə solmayan güldür. Vəzirlə, vəkilin oğlanları padşaha söz verirlər ki, onlar həmin güldən tapıb gətirə

Daşküvar şah, padşahın üstünə qoşun çəkir, onu, şəhərini xarabazara çevirib yerində turp əkəcəyi ilə hədələyir. Nərbala savaşı-

da iştirak etmək və padşaha kömək etmək qərarına gəlir. Padşah Nərbalaya bir axsaq yabı, bir də küt qılınc verir. Nərbalaisə öz ağ atına minir, üzünə niqab salır, atın, quşun, aslanın köməyilə savaşa böyük şücaət göstərir, padşahın kürəkənlərini məğlub edir. Sonra Xanbala ilə Bəybaladan qisasını alır. Savaşa böyük uğur qazanan Nərbala, hər iki padşahla danışıq aparır, qırğının qabağını alır, camaatı meydana toplayır, onların gözü qarşısında hər iki padşahı ifşa edir. Bacanaqlarının qollarına vurulmuş damğaların sirini açır, üzündən niqabı götürür, anası onu tanıyıb bağrına basır. Nərbala xalqın istəyi ilə padşah seçilir.

“Ağ atlı oğlan” nağlında sadə və zəhmətkeş insanların qorxmazlıq, mərdlik, iradə möhkəmliyi və sairə kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlərinin köməyilə zülmə, ədalətsizliyə, meşşanlığa qələbə çalması öz əksini tapır.

Azərbaycan nağıllarının əksəriyyətində yalanla həqiqət, eybəcərliklə gözəllik, şərlə xeyir, zülmə ədalət, namərdliklə mərdlik, haramla halal qarşı-qarşıya qoyulur.

Məişət nağıllarında xalqın məişəti öz əksini tapır. Sadə xalqın istismarçı, meşşan “ağa”lara, qəddar hökmdarlara, xəyanətkar və yalançı kübarlara qarşı apardığı mübarizə məişət nağıllarının əsas ideyasını əhatə edir. Məzmun və mövzu cəhətdən məişət nağılları, sehrli nağıllara və heyvanlar haqqında nağıllara nisbətən daha real xarakter daşıyır. Hətta bəzi məişət nağılları (məsələn, “Daşdəmirin nağılı”) mövzusunə və bədii səviyyəsinin yüksəkliyinə görə, nağıldan çox, macərəlarla dolu novelları xatırladır.

Məişət nağıllarından uşaqlar arasında ən çox seviləni “Yetim İbrahim nağılı”dır. Bu nağılda yetim İbrahim vaxtilə ovçuluqla məşğul olan atasından qalma ox və kamanı götürüb ovçuluq etməyə başlayır və mahir bir ovçuya çevrilir, ləl yumurtlayan gözəl bir quş ovlayıb, tez bir zamanda varlanır. Riyakar bir tacir yetim

İbrahimə paxıllıq edir və axmaq padşahın əliylə onu gedər-gəlməz yollara göndərir. Lakin ağıllı və cəsarətli İbrahim, hər dəfə gedər-gəlməz yoldan, öz dərrakəsi və fərasəti ilə sağ-salamat qayıdır. Nəhayət, İbrahim, zülmkar padşahın və vəzir rütbəsinə qalxan tacirin əlindən olmazın əziyyət çəkən xalqı əzablardan qurtarmaq üçün, şahın özünü və taciri aldadaaraq, onları gedər-gəlməz yola göndərir, beləliklə xalqı zülmdən azad edir.

Bir çox məişət nağıllarında müsbət qəhrəmanlar şər qüvvələrə, xəyanətkar və hiyləgər insanlara, xəsis və tamahkar adamlara, xəbis, paxıl, qudurğan, qəddar tiplərə qılıncla, silahla yox, ağılı və dərin zəkasıyla qalib gəlir.

Nağılların əksəriyyəti cürbəcür müqəddimələrlə başlayır. Bu müqəddimələrin zəngin, canlı dili, şux, oynaq ifadəsi və təbii ahəngi onu yaradan xalqın məfkurəsinin və istedadının nə qədər güclü olduğundan xəbər verir: “Hamam hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə dəlləklik eylər, köhnə hamam içində, hamamçının tası yox, baltaçının baltası yox, orda bir tazı gördüm, onun da xaltası yox. Qarışqa şıllaq atdı, dəvənin budu batdı, milçək mindim, Kür keçdim, yabaynan dovğa içdim, heç belə yalan görməmişdim. Nağıl-mağıl bilmərəm, bilsəm də söyləmərəm, xandan gələn nökerəm, dinmə boynunu sökərəm”. Və yaxud müqəddiməsiz nağıllar: “Biri var idi, biri yox idi, Allahdan başqa heç kəs yox idi”. “Günlərin bir günündə, Məmməd nəsir tinində, göy madyanın belində” və sairə.

Nağılların sonluğu da çox maraqlı xalq kəlamı ilə bitir: “Onlar yedilər-içdilər, yerə keçdilər, siz də yeyin-için, dövrə keçin”. “Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri nağıl deyən, biri də özümün”. “Siz yüz yaşayın, mən iki əlli, hansı çoxdur onu götürün, yerdə qalanı mənim”. “Onlar yeddi gün, yeddi gecə toy eləyib murad hasil elədilər, siz də muradınıza çatasız”...

Nağil qrupuna daxil olan janrlardan rəvayətlər, qaravəllilər, əfsanələr və əsatirlər də xalq arasında geniş yayılmışdır.

Rəvayətlər əsasən real hadisələr əsasında yaranır, öz xüsusiyyətlərinə görə nağıllardan və əfsanələrdən xeyli fərqlənir. Rəvayətlər tarixi şəxsiyyətlər, maddi abidələr, qəhrəmanlar haqqında yaradılır. Həcmcə nağıllardan kiçik olan rəvayətlər, müəyyən tarixi hadisəni ən sadə bir üsulla nəql etməklə, xalqın tarixinin yaddaşını həkk edir. Əsrlər boyu böyük sənətkarlar və ədiblər tərəfindən yazılan, iri həcmli, möhtəşəm əsərlər, bu rəvayətlərə əsaslanmış, xalqın keçmişini, keçdiyi yolları, məsləkini, əqidəsini, əxlaqını, mübarizəsini, inamını nəhəng bir güzgü kimi özündə əks etdirmişdir.

Epik növün satirik, yumoristik üslubunda yaranan qaravəllilərdə hadisə və əhvalatlar olduqca məzəli bir şəkildə təsvir olunur. Həcm etibarilə nağıldan kiçik, lətifədən böyük olan qaravəllilərdə hadisələr bitkin şəkildə əks olunur. Bəzi qaravəllilər kiçik həcmli olub “sayınqaclar”¹ a bənzəyir:

Hadı idi, Budu idi, bir də məndim,
Getdik ova, bir dənə ov vurduq.
Dedim Hadı, bıçağın var?
Dedi yox...
Dedim:-Böyrünə vurdum ox.
Dedim Budu, bıçağın var?
Dedi yox...
Dedim: -Budu, böyrünə vurdum ox.
Əlimi saldım cibimə,
Gördüm bir bıçaq var-
Sapı var, tiyəsi yox.

¹ "Sayınqaclar" Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarının kiçik növünə daxildir: "Ağa, ağa, girdi bağa, bir quş tutdu, o da qurbağa, qoydu çanağa, verdi qonağa, qonaq yedi çanaqlı bağa, doyub dedi dur qırağa".

Tiyəsiz bıçağın sapı ilə
 Onun başını kəsdim.
 Üç-dörd dağ aşandan sonra
 Dedim bunu harda yuyum?

Böyük həcmli qaravəllilər əsasında xalq arasında məşhur olan “Qaravəlli” tamaşaları göstərilir.

Epik növün janrlarından biri də əfsanələrdir. Heyvanlar, quşlar, ailə-məişət, xalqın arzu və istəkləri, taoixi şəxsiyyətlərlə bağlı, səma cisimləri- ay, günəş, ulduz və planetlər, tayfa, el, xalq, nəsil, totem adları ilə əlaqədar, din haqqında əfsanələr xalq arasında geniş yayılmışdır. Əfsanələr və əsatirlər janr etibarı ilə bir-birinə yaxın olduğuna görə, müəyyən bir zamandan sonra biri digərinə çevrilə bilər.

Məlum olduğu kimi, ölkəmizin bir çox bölgələrində “Qız qalası” abidələri vardır. Bu qalalar haqqında bir çox əfsanələr mövcuddur. Bu əfsanələrin bəzilərində həmin qalalar, yadelli işğalçılardan qorunmaq üçün, müdafiə məqsədi daşıyan istehkam kimi təqdim olunur. Bəzilərdə öz doğma atası tərəfindən eşq hədəfi seçilən gənc qız, bu rüsvayçılığa dözə bilməyib, özünü qalanın başından atır. “Qız qalası” əfsanələrinin bir qismi isə, öz sevgilisinin Xəzər dənizində boğulduğunu gören qızın, əbədi olaraq sevgilisinə qovuşmaq üçün, qalanın başından atması ilə bitir.

“Qız qalası” haqqında əfsanələrdən başqa “Pəri qalası”, “Nohur gölü”, “Aldədə əfsanəsi”, “Mahpeykər əfsanəsi”, “Qurdoğlu əfsanəsi”, “Aldədənin şümşad əsası”, “Dədəgünəş əfsanəsi”, “Aldədə və Bəxtiyar dağı” əfsanəsi, “Piçəni bibi və qulyabanılar” əfsanəsi, İsgəndər Zülqərneyn haqqında əfsanələr, xalq arasında çox yayılan əfsanələrdəndir.

Əsatirlər (mifologiya) əsasən göy aləmi, yerüstü aləm və ye-

raltı aləm, yer altındaki bədxah ruhlar haqqında, göy tanrıları ilə, yeraltı tanrıların əbədi mübarizələri haqqında yaradılır. Əsatirlərə görə ulduzlar ruhların və qəhrəmanların məskənidir və uzaq məsafədən insanların talelərinə təsir göstərirlər. Şübhəsiz ki, çox qədim zamanlarda hələ səmavi dinlərin və müqəddəs kitabların Yarıdan tərəfindən nazil olmadığı dövrlərdə, insan düşüncəsində təbiət hadisələri qorxunc əks-sədar doğururdu, insanlar mifik təsəvvürlərə qapanaraq, xəyallarında, göy aləmini, yerüstü aləmi və yeraltı aləmi tanrılara bölürdülər, bu da indiyə qədər yaşayan əsatirlərin yaranması üçün zəmin yaradırdı.

Epik növə daxil olan janrlardan həcm etibarı ilə ən böyüyü və əhatə dairəsi ən geniş olanı dastanlardır. Əvvəllər nağıl, oğuznamə, hekayət, boy, qol, səfər və sairə adlandırılan dastanlar, sonrakı mərhələlərdə geniş əhatə dairəsinə görə “epos” adlandırılmışdır.

Dastanlarda nəsrin və şeirin vəhdəti nəticəsində bütöv bir süjet əmələ gəlir.. Dastanın ümumi məzmunu nəsrə, obrazların düşüncələri, arzu və istəkləri daha emosional təsir gücünə malik olan şeirlə ifadə olunur. Şeir dastanın mövzusunun bədii qüvvəsini, təsir və sirayət gücünü artırır. Yüksək dərəcədə təbii, vüsətli və dinamik süjet, dastanlar üçün çox xarakterikdir. Dastanlar öz məzmun və mündəricatına görə iki növə bölünür: məhəbbət dastanları və qəhrəmanlıq dastanları.

Məhəbbət dastanları, sözün əsl mənasında məhəbbət romanlarıdır. Burada ülvə eşq, mənəvi saflıq, məhəbbət uğrunda göstərilən fədakarlıq əsas yer tutur.

Məhəbbət dastanlarının qəhrəmanları, əsasən iki nəfərdən: aşiq və məşuqədən ibarət olur. Məhəbbət dastanlarının əsas məzmunu, rüyada buta verilmiş qızın vüsəlinə yetmək üçün dastan qəhrəmanının düşdüyü əziyyətlərdən, çəkdiyi iztirablardan,

apardığı mübarizədən ibarət olur.

Məhəbbət dastanları ustadnamələrlə başlayır. Hər bir dastanın əvvəlində üç ustadnamə verilir. Ustadnamələr olduqca nəsihətəməz sözlərdən ibarət olur. Eyni zamanda dastan söyləyən aşiq öz ustadını yad eləyir, onu sazın, sözün vasitəsilə yada salır:

Fürsət əldə ikən yaxşılıq elə,
Həmişə əlində ixtiyar olmaz.
Gəl güvənmə dövlətinə, malına,
Mala, mülkə, ömrə etibar olmaz.

Ulğun coşa gəlsə, köpük yağ olmaz,
Söyüd bar gətirsə, bağça bağ olmaz.
Zibil təpə olsa, küllük dağ olmaz,
Yel əsəndə alçaqlara endirər¹.

Xalq romanlarında bəzən xeyir və şər qüvvələrin iştirakına da rast gəlinir. Xeyir qüvvələr əsasən peyğəmbərlərdən, övliyalardan ibarət olur. “Aşiq Qərib” dastanında Həzrəti Xızr əleyhəssalam üç günə Qəribi vətənə gətirir, halbuki bu yol, qırx günlük yol idi. Şah İsmayılın, Aşiq Abbasın, Qurbaninin xeyirxah qüvvələr tərəfindən xilas edilməsi, Kərəmin, Əslinin riyakar keşiş tərəfindən tilsimlənməsi və s. buna aydın misaldır.

Məhəbbət dastanları duvaqqapma ilə tamamlanır. Duvaqqapma şən, şux, ürəyəyatımlı bir məzmunu malik olub aşıqlar tərəfindən oxunan müxəmməslərdir. Duvaqqapma əsasən dastanı yaradan dastançının adı ilə bağlı olur.

Məhəbbət dastanlarından xalq arasında ən çox yayılanları “Leyli və Məcnun”, “Aşiq Qərib”, “Qurbani”, “Əsli və Kərəm”, “Şah İsmayıl”, “Abbas və Gülgəz”, “Alı xan və Pəri xanım” dastanlarıdır.

¹ ”Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”. Bakı, 1981. Səh.276-277.

Məhəbbət dastanlarının yaranması aşılıq sənətiylə bağlıdır. Məlumdur ki, “aşıq” sözü, aşiq deməkdir.

Məhəbbət dastanlarında dastanın qəhrəmanına yuxuda “buta” verildikdən sonra, o, dəlicəsinə aşiq olaraq, əlinə saz götürüb çalılıb-oxumağa başlayır. Bu onu göstərir ki, məhəbbət dastanları, mahir saz ifaçıları-aşıqlar tərəfindən yaradılmış və el şənliklərində, bayramlarda, mərasimlərdə aşığılar tərəfindən böyük ustalıqla söylənərək, geniş tamaşaçı uütlələrinin məhəbbətini qazanmışdır.

Zaman keçdikcə məhəbbət dastanları zamanın tələbi, xalqın zövqü əsasında cilalanmış, təkmilləşmiş, həm ideya, həm forma cəhətdən inkişaf edərək, şifahi xalq yaradıcılığının parlaq incilərinə çevrilmişlər.

Qəhrəmanlıq dastanlarında xalqın müxtəlif dövrlərdə azadlıq uğrunda, vətən, torpaq uğrunda, haqq-ədələt uğrunda mübarizəsi əks olunur. Qəhrəmanlıq dastanlarında əsasən xalq içindən çıxmış qəhrəmanın torpağı, vətəni qorumaq üçün yadelli işğalçılara, eyni zamanda zülmə, istismara, ədalətsizliyə qarşı apardığı mübarizəsi təsvir olunur. Qəhrəmanlıq dastanlarında xalqın həyatı, ailə və məişəti, kədəri-sevinci geniş bədii lövhələrlə əks olunur. Qəhrəmanlıq dastanları nümunələrindən “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Molla Nur”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm”, “Səttarxan” ən geniş yayılmışlarındandır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının tarixi-qəhrəmanlıq keçmişini əks etdirən möhtəşəm sənət abidəsidir. Təxminən min üç yüz il bundan əvvəl meydana cələn bu epos oğuz tayfalarının bədii zövqünü, adət - ənənəsini, mənəvi-ruhi aləmini, alr-ərənlik həyatını öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

XIV əsr tarixçisi Rəşidəddin Dədə Qorqudu tarixi şəxsiyyət hesab edərək yazır: “Dədə Qorqud 215 il yaşamış və oğuz hökmdarı İnal Sar Yavnuy xanın zamanında, elçi sifətiylə Həzrəti Mu-

həmməd əleyhəssalamın yanına göndərilmiş, özü islam dinini qəbul etmiş, Oğuzun böyük xanını da müsəlman etmişdir.¹

Bundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, artıq islam dinini qəbul etmiş oğuzların həyatından bəhs edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında əsas surət, el ağsaqqalı Dədə Qorquddur. Dədə Qorqud güclü imanı və müdrikliyi sayəsində kamillik dərəcəsinə yüksəlmiş və öz nəsihətamiz tövsiyələri, hikmətli kəlamları ilə, oğuzlara göstərdiyi böyük sevgi, verdiyi xeyir-duası ilə övliyalıq mərtəbəsinə qədər qalxmışdır.

Dastanda təsvir edilən qəbilə-tayfanın başında xanlar xanı Bayandur xan durur. O, göstərişlər verir, məclislər qurur, oğuz qəhrəmanlarına başçılıq edir. Ancaq dastanın əsas qəhrəmanı Qazan xandır. O, bir sıra oğuz igidlərinin köməyi ilə xarici basqınlara qarşı vuruşur, vətən, torpaq, el uğrunda mübarizə aparır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu, el ağsaqqalı Dədə Qorqudun hikmətli kəlamları, öyüd-nəsihətləri ilə, gənclərimiz üçün olduqca mühüm və əhəmiyyətli tərbiyə vasitəsi olmaqla yanaşı, ulu əcdadlarımız oğuzların şanlı tarixini gözümüz önündə canlandıran çox qiymətli bir xəzinədir.

“SALUR QAZANIN EVİNİN YAĞMALANMASI BOYU”

Salur Qazan ovda olarkən Şöklü Məlik altı yüz kafirlə hücum edib qadınları, uşaqları, habelə Qazan xanın qoca anasını, qadını və oğlunu əsir aparır. Sonra Şöklü Məliyin adamları Qazan xanın qoyun sürülərini aparmaq istəyirlər. Lakin qorxmaz, igid və dağ cüssəli Qaraca çobanı qapıb gələ bilmirlər. Yüzlərlə kafir tək bir nəfər Qaraca çobanın qabağından qaçır.

Qazan xan ovdan qayıdıb evinin tar-mar edildiyini, var-

¹ “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı”. Bakı, 1982, səh.30.

yoxunun talan edildiyini və ailəsinin aparıldığını görür. Şöklü Məliklə və onun ordusuyla savaşa gedir, Qaraca çoban onun köməyinə gəlir. Savaş başlayır, bir qədər sonra oğuz igidləri gəlib çıxırlar. Qəhrəman oğuzlar başda Qazan xan olmaqla, kafir ordusunu darmadağın edib, Şöklü Məliyi öldürürlər. Qazan xan ailəsini, var-dövlətini alıb geri dönür. Qaraca çobanı isə əmiraxur təyin edir. Dədə Qorqud gəlib şənlik keçirir, bu əhvalvtdan “Oğuznumə” düzəldir, öz nəsihətləri ilə oğuzlara xeyir-dua verir.

Bu boyda vətənpərvərlik, torpaqsevərlik ön plana çəkilir, oğuz igidləri kafir-düşməndən intiqam almaq üçün hamı bir nəfər kimi, ayağa qalxır, Şöklü Məliyin ordusu ilə ölüm-dirim savaşına girirlər. Bu boyda namus-ismət məsələlərində oğuzların nə qədər həssas olduqları, namusu-qeyrəti-isməti hər şeydən üstün tutduqları göstərilir. Şöklü Məlik qırx incə belli qızın arasından Qazan xanın zövcəsi Burla xatunu tanımaq üçün əmr edir ki, Qazan xanın oğlu Uruzu doğrayın, ətindən qovurma eləsinlər, bu qızlardan hansı o qovurmadan yeməsə, deməli, o, Uruzun anasıdır. Ancaq namusu, şərəfi hər şeydən üstün tutan Uruz anasına tapşırır ki, başqa qızlar onun ətindən bir tikə yesə, qoy o iki tikə yesin, tək pozğun düşmənlər Burla xatunu tanımasın.

Bu boyda oğuzların anaya verdiyi qiymət, ananı hər kəsdən, hər şeydən əziz tutmaları, onların nə qədər yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmalarını göstərir. Qazan düşmənlə üz-üzə gələn kimi, ilk öncə ağbirçək anasını tələb edir:

«Mərə Şöklü Məlik! Ağır xəzinəm, bol axçamı gətiribsən-sənə xərclik olsun. Qırx incə belli qızla Burla xatunu gətiribsən-sənə yesir olsun. Qırx igidlə oğlum Uruzu gətiribsən-sənə minət olsun. Qarıcıq anamı gətiribsən, mərə kafir! Anamı vergil mana, savaşmadan, vuruşmadan qayıdayım, geri dönəyim, gedəyim».

“Kitabi-Dədə Qorqud” bədii cəhətdən də kamil bir sənət abi-

dəsidir. Bu əsər həm nəsr, həm də nəzmlə yazılmışdır. Habelə nəsrinə də qafiyəli, ahəngdar nəsrdir, nəsrindən də daha çox şeiri xatırladır. Boylardakı şeirlər isə heca vəznində olub, dörd hecadan başlamış on doqquz hecalıya qədər müxtəlif misralardan ibarətdir. Müəyyən bir şeir parçasında həcmcə müxtəlif hecalı misralar vardır. Həm də ayrı-ayrı poetik formalara məxsus əlamətlər bu şeirlərdə birləşir. Şeirlər qopuz havalarına uyğun yazıldığından özünəməxsus bədii-poetik xüsusiyyətləri ilə seçilir.¹

Xalqımızın həyatı, müğarizəsi, qəhrəmanlıq tarixi ilə əlaqədar yaradılmış, iri həcmli dastanlardan biri də “Koroğlu” dastanıdır. Bu dastanın baş qəhrəmanı Koroğlu yenilməz bir cəngavər, basılmaz bir pəhləvandır. Öz misilsiz şücaəti ilə bütün çətinliklərə sinə gərən, düşmənlərinə qarşı mübarizə aparan Koroğlu mərdlik, igidlik, ərənlik rəmzidir. Fövqəladə sürətə, polad iradəyə, heyrət ediləcək sədaqətə malik olan “Qırat”, onun ən yaxın dostu, əfsanəvi misri qılınc onun vuran əli, gözəllər gözəli Nigar onun ürək sirdaşı və həmdəmi, yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dəli isə onun arxa-köməyidir. Koroğlu xalqın ümidi-pənahıdır, haqq və ədalət carçısıdır, düzgünlük, saflıq, halallıq müdafiəçisidir. Xalqın sərvətini talayan, var-yoxunu talan edən, azğınlaşmış xotkarların, paşaların, xanların qatı düşmənidir. Koroğlu vətəni, torpağı, xalqın həyatını çirkəbə bulamaq istəyənləri, ziyanverici ünsürlərdən təmizləyən, əmin-amanlıq bərpaçısıdır. Onun misri qılıncı, yalnız haqq və ədalətin uğrunda qınından çıxır və bitkiləri ziyanverici qurdlardan təmizləyirmiş kimi, namərd, satqın, zülmkar, saxtakar, riyakar, nankor adamların başını kəsir.

“Koroğlu” dastanında Koroğlu xalqın, xarici işğalçıların və yerli qansoran xanların zülmündən bezmiş igid, vətənpərvər oğullarını başına toplayıb, vətəni müdafiə etmək üçün, bu qəsbkarlarla

¹ “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı”. Bakı-1982, səh.39.

ölüm-dirim savaşına qalxır. Dastanda Koroğlunun və onun dəlilərinin daimi məskəni olan Çənlibel-vətənin rəmzidir. Koroğlu və onun igid dostları vətənin timsalında Çənlibeli göz bəbəyi kimi qoruyurlar. Onlar üçün Çənlibel ən müqəddəs yerdir. Koroğlu və onun igidləri xalqın arzularının, istəklərinin uğrunda, hər an canlarından keçməyə hazır olan misilsiz qəhrəmanlardır. “Koroğlu” dastanı gənc nəsil üçün vətənpərvərlik, düşməne qarşı amansız olmaq, düşmən qarşısında əyilməmək, qorxmamaq və başqa igidlik keyfiyyətlərini özündə cəmləşdirən ən yaxşı nümunələrdən biridir.

“KOROĞLU İLƏ DƏLİ HƏSƏN”

Günlərin bir günü Koroğlu Qıratı minib Çənlibelin ətəyindəki yola çıxmışdı. Bir də baxdı ki, budur bir dəstə yaraqlı-yasaqlı atlı gəlir. Amma atlıların qabağında bir oğlan gəlir, bir oğlan gəlir ki, dünyalara dəyər. Üzündən, gözündən igidlik yağır. Oğlan Koroğlunu görcək dəstəsinə hay vurdu. Atlılar o dəqiqə Koroğlunu araya aldılar. Koroğlu dayandı, Gözlədi görsün işin axırı nə olacaq. Oğlan atı cövlana gətirdi, süzdürüb düz Koroğlunun qabağında dayandı. Sonra bir Koroğluya, bir də Qırata baxıb soruşdu:

- Əyə, de görüm kimsən? Bu yerlərdə nə gəzirsən?

Bir xeyli mübahisədən sonra, oğlan, mənə Dəli Həsən deyər, deyib özünü nişan verəndə, Koroğlunun yadına atasının vəsiyyəti düşdü. Atası Alı kişi, ölməmişdən vəsiyyət eləmişdi ki, bu dağlarda Dəli Həsən adlı bir igid var, onunla ehtiyatlı olmaq lazımdır... Dəli Həsən Koroğludan atdan düşməyi tələb etdi. Ancaq Koroğlu, min dəfə ölməyinə razı olardı, Qıratı kimsəyə verməzdi. Odur ki, onların arasında savaş başladı, əvvəlcə Koroğlu Dəli Həsənin adamlarını pərən-pərən saldı, sonra isə Dəli Həsənlə təkbə-

tək döyüşə girib, onu başının üstünə götürüb yerə çırpdı. Koroğlu Dəli Həsəni öldürmək istəyəndə, Dəli Həsən ah çəkdi. Koroğlu dedi: “Bir qaşiq qanından qorxub, niyə belə ah çəkirsən?”

Dəli Həsən belə cavab verdi:

- Ey igid, mən canımdan qorxub, ah çəkmirəm, əhdim var idi, əhdimə çata bilmədim, ona görə ah çəkirəm.

Koroğlu soruşdu:

- Əhdin nə idi?

Dəli Həsən dedi:

- Mən əhd eləmişdim ki, kim savaşa mənə qalib gəlsə, onunla dost, qardaş olam, heyf ki, əhdimə çatmamış öləcəyəm.

Koroğlu olduqca mərd bir insan olduğu üçün Dəli Həsəni qılıncının altından keçirdib, onunla qardaş oldu. Koroğlu Dəli Həsənlə qardaş olandan sonra, vətənin hər yerindən igidlər onların başına yığılmağa başladı. Dəli Həsən isə ömrünün axırınadək Koroğluya sadıq qalıb, ona dayaq oldu.

“Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu kimi qəhrəmanlıq dastanları gənc nəslin mənəvi və estetik zövqünü oxşayır, fantaziya və xəyallarının hüdudlarını genişləndirir, əxlaqi-tərbiyəvi cəhətdən kamilləşməsinə, vətənpərvər, cəsəətli, qorxmaz bir vətəndaş kimi yetişməsinə kömək edir. Bu dastanlar eyni zamanda gənc nəslə öz soyunun, kökünün kim olduğunu aydın şəkildə izah edir, artıq heç bir uydurma tarix, onu “kim”liyindən ayıra bilmir və bununla xalqımızın həqiqi tarixini öyrənən uşaq, öz yeddi arxa dönəninə, doğma dilinə və ən işıqlı bir din olan islam dininə olduqca möhkəm surətdə bağlanır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan folklor antologiyası, 2 cilddə. Tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı-1968.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, I-VI kitablar.

Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı-1971.

Qarabağlı Ə. Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi. Bakı-1961.

Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı-1982.

Həşimov Ə.H. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında tərbiyəvi fikirlər. Bakı-1958.

Fərzəliyev R. Azərbaycan xalq lətifələri. Bakı-1971.

Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı-1984.

Təhmasib M.H. (tərtib və müqəddimə), Molla Nəsrəddin lətifələri. Bakı-1978.

Qasımzadə F.F. Novruz-Bahar bayramı. Bakı-1989.

Mirzəyev Əli. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı-1999.

Orucəliyev İ. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin təhlili və tədrisi xüsusiyyətləri. Bakı-2004.

Həsənli Hacı Sabir. 101 hədis. Bakı-1990.

Aslanzadə H. (tərcümə), Həzrət Əlinin kəlamları. Bakı-1910.

QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA

UŞAQ ƏDƏBİYATI NÜMUNƏLƏRİ

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan elmi və mədəniyyətində bir yüksəliş əmələ gəlmişdi. XI əsrdə ölkənin cənubunda Rəvvidilərin, şimalında isə Şəddadilərin hakimiyyəti, onların iqtisadi və siyasi inkişafa qayğı göstərmələri elm və ədəbiyyatın tərəqqisi ilə nəticələndi.

XII əsrdə Azərbaycanın şimalında Şirvanşahlar, cənubunda isə Eldəgizlər dövlətinin güclənməsi, ticarətin, elmin, incəsənətin, o cümlədən ədəbiyyatın inkişafına güclü təkan verdi. Hər yerdə mədrəsələr açılır, İlahiyyat elminin tədrisi üçün yeni məktəblər inşa edilirdi. Bu isə xalqın maariflənməsi üçün, elminin, mədəniyyətinin çiçəklənməsi üçün gəz müsbət nəticəsini göstərirdi. Yeni-yeni memarlıq abidələri yaranır, sənətkarlar yetişirdi. Bu dövrdə bir sıra alimlər, filosoflar, şairlər, sənətkarlar yetişir, Azərbaycan elminin, ədəbiyyatının, incəsənətinin və mədəniyyətinin dirçəlişi və tərəqqisi üçün gözəl sənət əsərləri yaradırdılar. Bu sənətkarlardan Ömər Gənci, Yusif ibn Tahir, Eynəlqüzzat Miyanəçi, Əbülülə Gəncəvi, Əbu ən-Nizam Məhəmməd Fələki Şirvani, Əmir İzzəddin Şirvani, Əbülməkarim Mücirəddin Beyləqani, Qivami Mütərrizi Gəncəvi, Qətran Təbrizi, Xətib Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi və sairləri Azərbaycan elminin, ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələridi idi.

1126-cı ildə Şamaxı bölgəsinin Məlhəm kəndində dünyaya göz açan Əfzələddin Xaqani Şirvani intibah dövründə yetişmiş ən qüdrətli nümayəndələrdən biri idi.

Xaqani əmisi Ömər Osman oğlunun sayəsində İlahiyyat mədrəsələrində geniş və əhatəli təhsil alaraq fəlsəfə, heyət, nücum və

birsıra elmlərə yiyələnmiş, dərin bilik sahiği olmuşdu. O, səlis və mənalı şeirlər yartmaqda son dərəcə qüdrətli bir şair idi.

Şair, əmisi Ömər Osman oğluna həsr etdiyi şeirində öz təhsili, elmi biliklərə yiyələnməsi haqqında yazır:

Sudan və alovdan çıxıb boy atdım,
Yəni yeddi yaşa mən gəlib çatdım.
Əvvəlcə o, mənə öyrətdi “Əbcəd”,
Mənə “Həqayıqi” dedi nəhayət.

Göründüyü kimi, Xaqani ibtidai təhsilə “Əbcəd”lə-əlifbaya girişlə başlayır, mükəmməl təhsil alandan sonra, əmisi ona “Həqayıqi” təxəllüsünü verir. İbtidai təhsildən sonra:

Gördü ki, bələdəm hər nişanəyə,
Apardı bir böyük kitabxanəyə.
Gördükdə olmuşam doğrudan heyran,
Oxutdu əvvəlcə “Xələqəl-insan”.

Xaqani “Xələqəl-insan”a-insanın yaranması haqqında biliklərə yiyələnir.¹

Onu qeyd etmək lazımdır ki, “Xələqəl-insan” müqəddəs Qurani-kərim”in “Ərrəhman” surəsinin ilk ayələrindəndir: “Ərrəhman, Əlləməl Quran. Xələqəl insan.”²

Üç əçaç hərf ilə anladı mənə “Beş” nədir, “dörd” nədir, “üç” nədir, “iki”, “bir” nə.

Burda Xaqani makro və mikro aləmin harmoniyasının fəlsəfi şərhini verir.

“Beş”-insanın beş hiss üzvü, “dörd”-kainatın əsasın təşkil edən dörd ünsür (od, torpaq, su, hava), “üç”-canlı aləmin əsasını təşkil edən hevan, bitki və insan, “iki”-maddi və mənəvi aləm, “bir”-aləmləri yoxdan yaradan, tək olan Allah...

İlahiyyat elmi və fəlsəfəsinə dərinləndən yiyələnən Xaqani, zəng-

¹ Qara Namazov. “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı”, səh. 31.

² Rəhman və rahim olan Allah öz peyğəmbərinə Qurani öyrətdi. İnsanı yaratdı (müəllif).

in biliyə malik alim və filosof olmaqla yanaşı, şeir və sənətin ən mükəmməl bilicilərindən idi. O, tövhid, guşənişinlik, möizə və nəsihət, fəxriyyə, həmasə, təvazökarlıq mövzuları haqqında danışdıqda mədh və həcv, qəzəl və növhə və sair şeir nöələrində görünməyən qüdrət və bacarıq göstərirdi. Yazdığı şinuyə və rauyə qəsidələri ona nəzm sahəsində böyük uğurlar qazandırmışdır. Xalqının zəngin ədəbi irsi 17 min beytlik lirik şeirlər divanından, “Töhfətül-İraqeyn” poemasından, bədii nəsrin maraqlı nümunələri olan 60 məktubdan ibarətdir.

Şair poemaları, qəzəlləri, qəsidələri, növhələri ilə yanaşı, yeniyetmələri və gəncləri düzgünlüyə, saflığa, nəcibliyə, nəfsinin nökeri olmamağa səsləyən bir sıra nəsihətamiz şeirlər yazmışdır. Xaqaninin bədii irsindən bəzi nümunələr gənc nəsil üçün tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

Kibrdən, qürurdan lovğalanırsan,
Çünki hər şeyini müftə alırsan.
Bir kəslə ki yumşaq danışmaq gərək,
Yaraşarmı sənə kobudluq etmək.
Meyə uyan cavan, qocanı dinlə,
Vermə cavanlığı saf meyçün yelə.
Burax boş həvəslə eşqə uymağı,
Xüsusən heyifdir cavanlıq çağı.

İstəsən güzgü tək saf olsun ürək,
Sinəndən on şeyi atasan gərək:
Haram, qeybət, kin, paxıllıq, tamah,
Kibr, riya, həsəd, ədavət, kələk.

Adam var ki bilməz nədir qanacaq,
Fazil adamlara lağ edər ancaq.

Çox möhnətin sonu bir gün səadətdir bu dünyada,
Qış gedəndə bahar gələr-bir adətdir bu dünyada.

Xudpəsənd olmasan xalq səni sevər,
Təvazökar olan daim yüksələr.

Mənəm, mənəm deyib öymə özünü,
Həmişə müxtəsər söylə sözünü.
Cahildir özünü tərif edənlər,
“Çox bilirəm” demə, bilsən də əgər.

Bu misralarla öz oxucusuna əxlaq dərsi keçən Xaqani, eyni zamanda gənclərə bəşəri humanizm ideyaları aşılamiş, onları lovğalıqdan, təkəbbürdən, şöhrətpərəstlikdən, şəhvətdən kənarlaşmağa səsləmişdir.

Azərbaycan şeir sənətinin ən müqtədir sənətkarlarından biri olan Əfzələddin Xaqani Şirvani 1199-cu ildə Təbriz şəhərində Allah rəhmətinə qovuşmuşdur.

NİZAMİ GƏNCƏVİ (1141-1209)

XII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda intibah ədəbiyyatı Nizami Gəncəvinin işıqlı zəkası, zəngin elmi və dərin fəlsəfəsi əayəsində yaratdığı məşhur “Xəmsə” ilə inkişafının ən yüksək mərhələsinə qədəm qoydu.

Nizaminin yaşadığı dövrdə ədəbiyyatda iki tendensiya qarşı-qarşıya dururdu. Birincisi mədhiyyə-saray ədəbiyyatı, ikincisi Xaqani və Sehrvərdi tərəfindən özülü qoyulmuş yeni təmayüllü, xalqın ideyalarını müdafiə edən tərəqqipərvər ədəbiyyat. Saray ədəbiyyatı öz mahiyyətinə görə xalqın mənəviyyatına buxovdan başqa bir şey deyildi. O, şahı, hökmdarı mədh edir, onun əməllərini idealizə edirdi.

Bədii fəhmin məhsulu olan Nizami irsi isə söz qəlibindən yeni heykəllər tökərək, xalqın taleyini, arzularını, kədərini və sevincini, hüquqlarını, namusunu və şərəfini ifadə edirdi.

Nizami irsində vətənpərvərlik, humanizm, əxlaq və tərbiyə, zəhmətsevərlik, halallıq, insanpərvərlik, xeyirxahlıq, vəfa və sədaqət əsas meyardır.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatında ilk gözə çarpan cəhətlərdən biri konkretlik, daha doğrusu, konkret tarixi faktların bədii cəhətdən ümumiləşdirilməsidir. Nizami el sənətinin bu xüsusiyyətlərindən ricətlərdə istifadə etmişdir, ricət vpsitəsilə zəmanəsinin problemlərini əks etdirmiş, xalq məsəl, rəvayət və hekayətlərini nəzmə çəkərək, bununla da yaratdığı surətlərə müasir mənə vermişdir.

Nizaminin humanizmi və mütərəqqi idealları ilk renessansın parlaq nümunəsidir. Əməkçi insanın ucaldılması, folklor ilə üzvi bağlılıq, bədii təfəkkürün genişliyi, onun demokratik ideyalarla aşılması Nizami yaradıcılığının əsas keyfiyyətləridir.

Nizaminin “Xəmsə”yə daxil olan poemaları “Sirlir xəzinəsi”,

“Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə”, dərin bəşəri fəlsəfəni öz dövrünün sivilizasiyasının ümumiləşdirilmiş nailiyyətləri ilə, gələcəyin nəbzini tutan ideyalarla sıx bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, Nizami yaradıcı dühasının saçdığı şüalar, səkkiz əsrin dərinliklərindən keçib, bir çox maneələri dəf edərək bizim günlərə işıq sa saçmış və yeni çalarlarla bərq vurmağa başlamışdır.

Şərqi ölməz şairlərindən biri, Nizaminin şagirdi Əlişir Nəvai Nizami “Xəmsə”si haqqında belə demişdir: “Xəmsə” o qədər əzəmətli, o qədər məzmunlu, o qədər qiymətli, o qədər gözəldir ki, onun sanbalını müəyyən etmək üçün, kainat boyda tərəzi, yer kürəsi boyda çəki daşı gərəkdir”.

Nizami öz “Xəmsə”sində dərin dünyəvi dühasını göstərir, Nizami öz qələmi ilə müstəbidlərin cəhalətinə, xalqın hüquqsuzluğuna, dilənçiliyə və avamlığa qarşı mübarizə aparırdı.

Nizaminin ilk poeması olan “Sirlər xəzinəsi” həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən, çoxlu yeni fikirləri, ideyaları əhatə edən didaktik poema janrının ən gözəl incilərindən biridir. Poemanın başlanğıcında şair tövhid, münacat, nət adlı başlıqlar altında, aləmləri yoxdan xəlc eləyən Allahdan, onun ali keyfiyyətlərindən və kainatın əfəndini, sevgili peyğəmbərimiz Həzrəti Muhəmməd əleyhəsalamdan, onun Allah tərəfindən aləmlərə rəhmət olaraq göndərildiyindən iman işığında, böyük məhəbbət və sevgiylə söhbət açır.

Daima uca Allahı təqdis və təsbis edən, rəsulullahı intəhasız hörmət və ehtiram göstərən Şeyx Nizami, özünün nə qədər mömin bir müsəlman olduğunu bu münacatlarda ifadə etmişdir.

“Sirlər xəzinəsi” 20 məqalət (söhbət) və bu iyirmi məqaləti epik lövhələrlə əks etdirən 20 kiçik hekayədən ibarətdir.

“Nuşirəvan və bayquşların söhbəti” hekayəsində Sasani hökmdarı Nuşirəvan ov zamanı, quş dilini bilən vəzirinin köməyi ilə bayquşların söhbətini dinləyir. Xarabalıq sevən və hər tərəfin xaraba qalmasını arzulayan bayquşlar, onların yaşadığı ərazidə Nuşirəvanın şahlıq etməsindən çox razıdırlar. Onlar əmindirlər ki, əgər Nuşirəvanın şahlığı davam edərsə, min-min kənd xarabaya çevriləcəkdir. Bunu eşidən Nuşirəvan öz əməllərindən peşman olur və günahlarını etiraf edir. Onu ən çox dəhşətə gətirən bir bayquşun, o biri bayquşdan bir xaraba kəndi cehiz istəməyi olur. Birdən-birə Allah xofu, qiyamət günü verəcəyi hesab qorxusu onu bürüyür. Şah son dərəcə peşman olub fəryad edir:

Baş-gözünə döydü şah, axıtdı göz yaşları,
 Barmağını dişlədi heyrət ilə, mükəddər:
 “Zülmün gücünə bax ki, quşlar da tutmuş xəbər,
 Üstüm bəzək, içimsə təzək kimidir, heyhat!
 Üstüm qızıl, içim bis. Misəm ey daddibidad!
 Barsız, miskin ömrümün, mükafatı, cəhənnəm,
 Mənim sümüyümü də yandıracaq bu sitəm.
 Nə vaxtacan töküm mən-yoxsa ömrüm uzun
 Həm xalqımın qanını, həm özümün suyunu.

Qiyamətdən qorxan Nuşirəvan, günahlarından tövbə edərək, öz günahlarını yumaq üçün xeyirxah işlər görməyə başlayır və ədalətli bir hökmdara çevrilir.

Bununla Nizami azğınlaşmış, zülm etməkdən, qan tökməkdən yorulmayan, tamahkar, qəddar, zalım və sərvət düşkünü şahları, sultanları, hökmdarları uca Allahın qəzəbindən qorxmağa, onun məhşər günündə verəcəyi cəzadan qorxmağa, cinayətlərinə son qoymağa, haqqa, ədalətə səsleyirdi. Şair öz sənətinin təsiredici gücünə inanırdı. Bu, Nizami sənətinin diliylə əks olunan bir ibrət

dərsi idi.

Bu hekayədəki hadisələri alleqorik şəkildə qələmə alan Nizami, eyni zamanda Azərbaycanda ilk təmsil nümunələrinin yaradıcısıdır. Nizami öz yaradıcılığında “X”msə”n”n inciləri içərisində təmsillərə geniş yer vermişdir. Onun “Sirlər xəzinəsi” poemasında “Ovçu, it və tülkü dastanı”, “Bülbül və Qızılquşun dastanı”, “Xosrv və Şirin” poemasında “Aslanla ikik öküz”, “İlan və qırğı”, “Balıq və xərçəng”, “Şir və dovşan”, “Çaqqal, qurd və qarğa”, “Kəsəyən və qarğa”, “Eşşək və tülkü” və sairə təmsillərində heyvanların, quşların və başqa surətlərin dilindən, ricətlər vasitəsilə, mənəvi puçluq, ictimai eybəcərlik güclü tənqid atəşinə tutulur və məsxərəyə qoyulur. Bu mənada “Bülbül ilə Qızılquşun hekayəti”ndə, bülbüllə, qızılquşun arasındakı dialoq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

“Mən cəh-cəh vuraraq həzin bir nəğmə
oxuyuram, sənin kimi hörmətim yoxdur”-deyən bülbülə
Cavab verdi qızılquş: “Dinlə, bacar susmağı,
Susmağımı görərək, inlə, bacar susmağı,
Zirəklikdən almaram heç bir sirri dilimə,
Yüz iş görsəm, yenə də biri gəlməz dilimə.

Şair burda bülbülün timsalında əlindən heç bir iş gəlməyən, tüfeyli həyat sürən, boşboğazlıqdan başqa bir şey bacarmayan, fəqət şöhrətpərəstlik xəstəliyinə tutulmuş cılız insanları, qızılquşun timsalında isə zirək, bacarıqlı, cəsur, zəhmətkeş, lakin sirrini kimsəyə verməyən polad iradəli insanları ümumiləşdirmişdir. Burda Nizami hər zaman ilə səsləşən, hər dövr üçün aktual olan sosial problemi ortaya qoymuşdur.

Dahi şair öz mənzum hekayələrində insan şəxsiyyətinin psixoloji aləmini, onun xarakterindəki yaxşı və pis cəhətləri, xeyiri və şəri məzmun dolğunluğu, fəlsəfi fikirlərin genişliyi ilə, bədii tə-

fəkkürün zənginliyi ilə idealizə etmişdir.

Şairirin “Xeyir və şər” hekayəsində ilk insan olan Həzrəti Adəmin övladları Habil və Qabildən başlayaraq, hər bir zaman Yaradana talib olan, Haqq yolunun yolçusu, xeyir əməllər icraçısı olan insanla, şeytanın nökeri və vasitəçisi olan, şər əməllərdən zövq alan insanı qarşı-qarşıya qoyur. Öz son tikəsini və son damla suyunu dostu ilə bölüşən Xeyir nəciblik, mərdlik, ən yüksək mənəvi keyfiyyətlər rəmzidir. Fəqət, bir udum suya görə, dostunun gözlərini çıxaran Hər namərdlik, eybəcərlik, nankorluq rəmzidir.

Şərin xəbisliyinə, alçaqlığına baxmayaraq, artıq gözləri sağalıb, şah yanında hörmət sahibi olmuş Xeyir, Şərlə rastlaşanda, öz humanist keyfiyyətlərinə söykənərək, onu azad buraxır. Fəqət Şər yenə də Allahın bəlasına gəlir, Xeyiri ölümdən xilas edən Kürd, Şərin arxasınca düşüb, qılıncla onu cəhənnəmə vasil edir.

“Xeyir və Şər” hekayəsi, bu hadisəni Bəhram şah üçün söyləyən Çin gözəlinin dilindən bu sonluqla bitir:

Hər kimin olarsa Allah pənahı,
 Odur xoşbəxtliyin əbədi şahı.
 Hər kimin ki baxtı, xoş taleyi var,
 Tikan ona xurma, daş da zər olar.¹

Burda Nizami, Allaha tapınan, Haqq yolunun yolçusu olan, Allaha pənah gətirən insanların Allah tərəfindən əbədi xoşbəxt olacağını, şeytana xidmət edən, yolunu azmış insanların isə əbədi olaraq bədbəxt olacaqlarını aydın şəkildə izah edir.

Nizami “Oğlum Məhəmmədə nəsihət” parçalarını, oğlu Məhəmmədin yaşı ilə əlaqədar, onun hər yaş dövründə, dərk edəcəyi

¹ Nizami. “Yeddi gözəl”, Bakı1983, səh.253.

şəkildə qələmə almışdır. İlk parça Məhəmməd hələ körpə ikən “Xosrov və Şirin” poemasında, Şirinin ölüm parçasından sonra verilir. Anasından yetim qalıb, atasına mehrini salan yeddi yaşlı Məhəmmədə Nizami böyük məhəbbət, nəvaziş və qayğı göstərərək belə söyləyir:

Yeddi yaşlı balam, gözümün nuru!
 Dilimin əzbəri, qəlbim süruru,
 Bu hilal dövründə gül, eyləmə qəm,
 Bir neçə gün elə mən də gülmüşəm.
 Bədr olan zaman sənin hilalın,
 Nur saçacaq göyə sənin camalın.
 Bilik kəsb etməkdə dünyanı qazan,
 Əsmanı ox kimi mənə alasan.
 Qorx o sözlərdən ki, mənasız, boşdur,
 İlahi elmlər öyrənmək xoşdur.
 Elə namuslu ol, desin hər görən:
 “Ağıllı oğluna, Nizami, əhsən!”

Burda artıq yeddi yaşlı uşağına Nizami ilahi elmlər öyrənməyi, savadlı və bilikli olmağı tövsiyə edir.

Artıq yeddi ildən sonra, Məhəmmədin on dörd yaş olanda Nizami oğluna daha məsuliyyətli, daha məntiqli nəsihətlər verir. Bu parça “eyli və Məcnun” poemasındakı “Şikayətin üzrü” parçasından sonra gəlir:

Sən ey on dörd yaşlım, hər elmə yetkin,
 Gözündə əksi var iki aləmin.
 İndi ki çatmışdır yaşın on dördə,
 Başın sərv kimi durur göylərdə.

Qəflətdə oynama, qeyrət vaxtıdır,
İndi hünər vaxtı, şöhrət vaxtıdır.

Ucalmaq istəsən bir kamala çat,
Kamala ehtiram göstərir həyat.

Elə ki böyüdün, belədir qayda,
Atanın adından sənə nə fayda?!

Səadət kamalla yetişir başa,
Xalqa hörmət elə, ədəblə yaşa.

Allah qorxusunu unutma bir an,
Öz adına layiq işlər gör ki, sən
Axırda utanma xəcalətindən.

Oğul, sözlərimə yaxşı qulaq as,
Ata nəsihəti faydasız olmaz.

Nizami nəinki öz dövrünün, hər bir zaman üçün olduqca əhəmiyyətli olan, gənclər üçün bir tərbiyə məktəbi olan bu gözəl nəsihətləri oğluna verməklə yanaşı, eyni zamanda peyğəmbər əfəndimizin elm barəsində fikirlərini ona xatırladır. Nizami elmə böyük bir qiymət verərək, oğluna hansı elmi öyrənirsə, öyrənsin, onu mükəmməl surətdə öyrənməyi tövsiyə edir:

Bir elmi öyrənmək istədikdə sən
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.
Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.

Məndən söyləməkdir, səndən eşitmək,
Bir insan əliboş gəzməsin gərək.¹

Bu nəsihətlərin üstündən on dörd il də keçəndən sonra şair oğlu Məhəmmədə, onun yaşına uyğun olaraq daha ibrətamiz nəsihətlər verir. O, oğluna “Yeddi gözəl” poeməsindəki bir parça ilə ləl tək qiymətli tövsiyələr edir:

Ey oğul, sənədir sözüm, yaxşı bax,
Çünki mən yatıram, sənə qal oyaq.
Şöhrətin Məhəmməd, taleyin xoşdur,
Mahmud təbili tək gurla gurlağur.

Hünər ardınca qoş, xalqa hünər saç,
Qapılar bağlama, ər ol, qapı aç.
Hər kim öyrənməyi bilməyirsə ar,
Sudan dürr, daşdan da gövhər çıxarar.

“Yaralı uşağın hekayəti”ndə uşaqlar küçədə oynayarkən, uşaqlardan birinin ayağı sürüşür və möhkəm əzilir. Uşağın dostu sayılan bir uşaq, əzilən uşağın atasının, onlarla oynayarkən zədələndiyindən xəbər tutmasın deyər, yaralı uşağı quyuya atmağı təklif edir. Lakin yaralı uşaqla münasibətləri soyuq olan başqa bir uşaq bu təklifin əleyhinə gedir, o, yoldaşlarına deyir ki, əgər biz belə bir iş tutsaq, günahı məndə görürlər. Zirək və ağıllı bir oğlan isə həqiqəti söyləməyi, daha üstün tutaraq, qaçaraq uşağın atasına uşağın yaralandığını xəbər verir. Beləliklə, yaralı uşaq ağıllı oğlanın iti şüuru və işıqlı dərrakəsi nəticəsində ölümdən xilas olur. Şeyx Nizami hekayətə hikmətamiz misralarla son verir:

¹ Nizami, “Leyli və Məcnun”, Bakı-1983, səh. 65.

Kimin ki xislətində hikmət cövhəri vardır,
 Hər şeyə çarə tapır, həmişə üz ağardır.
 Göylər vuran düyünü, soruş, yerdə kim açar?
 Ayağını göylərə cəsərlə basanlar.
 Mən çərxin artığından, əksiyindən çəkdim əl,
 Bununçun Nizamiyə fələk olmadı əngəl.

“KƏRPİCKƏSƏN QOCANIN DASTANI”

Şəxsiyyətin ləyaqətini və insani mahiyyətini, həyatın gözəlliyini, əbədi yüksəlişi və tərəqqini əməkdə görə Nizami, “Kərpickəsən kişinin dastanı”nda əmək və zəhmət adamını böyük bir vəcdlə tərənnüm edir, başqasının əməyi hesabına dolananlara isə öz sözləri ilə öldürücü zərbələr endirir.

Kərpic kəsməklə özünə ruzi qazanan bir ixtiyarın, qarşısına özündən müştəbeh bir gənc gələrək, ona deyir ki, sən qoca bir adamsan, niyə özünə əziyyət verib kərpic kəsirsən, heç kəs səndən bir qarın çörək əsirgəməz, bu ahıllıq çağında, sənin işləyən vaxtın deyil. Kərpickəsən qoca cavan oğlana olduqca tutarlı bir cavab verir:

- Bu qoca vaxtımda ona görə əziyyət çəkib kərpic kəsirəm ki, kimsəyə möhtac olmayım, öz əlimin əməyi ilə, alnımın təri ilə ömür sürüm, kimsə mənə yuxarıdan aşağı baxmasın, daim alnım açıq, üzüm ağ olsun.

Qoca öz qızıldan qiymətli sözləriylə cavana ibrət dərsləri verir, dediyi sözlərdən peşman olan, qocanın sözlərindən ibrət götürən gənc gözündən gildir-gildir yaş axıdaraq, oranı tərk edir.

Burda dahi şair canında qüvvəsi ola-ola zəhmət çəkməyə ərinən, zəhmətdən qaçan, tənbel, müftəxor adamları kəskin surətdə

tənqid edir.

“Sultan Səncər və qarı” hekayətində Nizami ağbirçək ananın dili ilə zalım hökmdarların və onların əlaltılarının sadə xalqa necə zümlər etdiyini, kasıb insanların bir tikə çörəyinə də göz dikdiklərini, alınlarının təriylə topladıqları, halal ruzi ilə qazandıqları var-yoxlarını talan etdiklərini, evlərini-eşiklərini viran qoymaqlarını nəzmə çəkir. Bir darğa ağbirçək ananın evinə soxularaq, onu sillələyib, sonra isə evindən sürüyərək küçəyə atır. Qarı Sultan Səncərə onun öz zülmkarlığından, yetimlərin malını yeməsindən, ölkəni viran, xırmanları bəhrəsiz qoymasından, insanları soyub talamasından, onun azğınlaşmış köməkçilərinin isə qudurğanlığından, onun bu cinayətlərini və günahlarını icra eləməsindən şikayət edir. Dəryanı damlada, bütövü fraqmentdə, əbədini anda və cahanı “mən”də əks edə bilən böyük sənətkar, hər şeyə bütövün, yəni xalqın taleyi mövqeyindən baxır. Şair zorakılığın, ədalətsizliyin, daxili miskinliyin faciəsini, sadə xalqın mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin məhək və işığından keçirir.

Hər zaman əxlaqi sərvətlərinə işıq saçan, fəlsəfi-estetik düşüncələriylə bədii ideoloji və psixoloji meyarlar kompleksi yaradan Nizami dühasından, Azərbaycan xalqı yalnız abidə və mətn kimi yox, əcdad və mənşə kimi keçmişimizin sənədi və həqiqəti kimi, millətin ünvanı və imzası kimi bəhrələnmişdir və bəhrələnməkdədir.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ (1494-1556)

... Nəzm fənlərinin şəhərlərini fəth etmək üçün söz bayrağını qaldırdım, Allaha şükür ki, müxtəlif dillərin açarları ilə nəzm fənninin qapılarını açmağa başladığıda, hansı qapıya ki çatdım, onu nəzər sahiblərinin üzünə açdım. Gah məsnəvi üsulunun bağçasından gül, çiçək dərdim, gah qəzəl söyləmək küçəsində müşk qoxulu qəzəllərin dalınca yüyürdüm. Gah müəmma fənnində ad çıxardım, gah da qəsidə sehri tərzində böyük və fazil adamların ürəklərini təskin etdim...

M. Füzuli.

Orta əsrlər Azərbaycan şeirinin və ümumiyyətlə, Şərq bədii-poetik fikrinin görkəmli simalarından olan dahi söz ustası Məhəmməd Füzuli tək Azərbaycan yox, bütün Şərq ədəbiyyatı üçün böyük bir irs qoymuşdur.

Orijinal bədii cəhətlərə, yüksək emosionallığa malik, əxlaqi-didaktik xarakter daşıyan, elmi-fəlsəfi tutumlu əsərləri "Leyli və Məcnun", "Bəngü-Badə", "Ənisül-Qəlb", "Söhbətül-Əsmar", "Həft Cam", "Səhhət və Mərz", "Şikayətnamə", "Rindü Zahid", eyni zamanda misilsiz qəzəlləri, qitələri, rübailəri ilə Füzuli bütövlükdə, ilk növbədə Allaha, peyğəmbərə və bütün dünyaya məhəbbətini bəyan edən Füzuli öz yaradıcılığında ən incə, ən ülvi, ən məlhəm, ən nəcib hiss və duyğuları, insanpərvərliyi, humanizmi təmin etmişdir, eyni zamanda öz oxucusuna mənəvi gözəlliklər uğrunda mübarizə aparmağa, ruhən, qəlbən pak və günahsız olmağı tövsiyə edərək, onları əxlaqi-nəsihətəməz fikirləriylə qidalandırır.

Füzuli poeziyası lirik, təmkinli, olduqca həzin bir poeziyadır. Füzuli yüksək sənətkarlıq məharəti, güclü bədii təxəyyülü, geniş və hərtərəfli yaradıcılıq imkanları ilə, həyata, insana məhəbbət

ideyasını, insan həyatının ən zəruri problemlərini öz əsərlərinin başlıca mövzusu etmiş, sözün ecazkar qüvvəsi ilə ifadə etmişdir.

Füzuli söz sərrafı idi. O, sözə olduqca böyük qiymət verirdi. Sözün sehri, ecazı, gözəlliyi və hikməti haqqında “Söz” şeirində sözə belə tərif verirdi:

Xəlfə ağzın sirrini hərdəm qılır izhar söz,
 Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.
 Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırır,
 Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.
 Ver sözə ehya ki, tutduqca səni xubi-əcəl
 Edə hər saət səni, ol uyğudan bidar söz.
 Olmayan qəvvasi bəhri-mərifət arif deyil,
 Kim sədəf tərkibi təndir, lölöyi-şəhvar söz.

Burda Füzulinin sözə məhəbbəti məcaz prizmasından şərh edilir. Sözə Allahın, Yaradanın təcəllası kimi, ilahi başlanğıc timsalında ehtiram və etiqad göstərilir.

“Ver sözə ehya ki, tutduqca səni xabi əcəl” dedikdə şair sözə olduqca məsuliyyətlə yanaşmağı, hər bir kəsin dilinin yiyəsi olmağını, böyük bir ustalıqla tövsiyə edirdi ki, insanı xabi-əcəl tutandan sonra, söylədiyi mənasız, yersiz, cəfəng sözlərinin bataqlığında çabalamasın, bir sözü söyləməmişdən qabaq düşünsün, yüz dəfə ölçüb-biçsin və sözün xeyirini, eyni zamanda dəyərini bilərək söyləsin.

“İt və pişik” qitəsində Füzuli, xeyirxahlıqla bədxahlığın daim yanaşı yaşadığını göstərməkdən ötrü, şərti olaraq iki heyvanı qarşılaşdırır. Bir evdə yaşayan köpəklə pişiyin söhbətindən məlum olur ki, köpək daim sahibinin mal-dövlətini qorumasına baxmayaraq, nəsibi yalnız sür-sümükdür. Pişik isə həmişə məclislər başın-

da, sahibkarın yatağında güzəran keçirir, yeməklərin də yaxşısı ona çatır. İt söyləyir ki, mənim nə günahım var ki, xalq məni mürdar, səni isə fəzilət əhli üçün əziz və pak bilir. Pişik bunun səbəbini, itin gəlib-gedənə, qonaqlara qarşı amansız və hörmətsiz olması ilə, vəhşi xislətinin olması ilə izah edir və belə nəticəyə gəlir ki, pis xasiyyətlə, bədxahlıqla ağ günə çıxmaq, xalqın istəklisinə çevrilmək mümkün deyil.

Füzuli burda mehribançılığın, hörmətçil olmağın, hər kəsə ehtiram bəsləməyin, kobudluqdan, tündməcazlıqdan, acıdil olmaqdan, qəlb sındırmaqdan, nə qədər xeyirli və üstün olduğunu göstərir.

Şairin “Padşahi-mülk...” qitəsində mülklər padşahi şan-şövkətli hökmdarlar qızıl pulla rüşvət verib ölkələr fəth etmək məqsədilə qoşun, ordu hazırlayır, min hiylə və fırlıqla cidd-cəhd göstərərək bir ölkə alır. Lakin zamanın mühakiməsindən, xalqın qəzəbindən doğan qəfil bir çevriliş-inqilab nəticəsində padşah özü də, onun ölkəsi və ordusu da məhv olur, yerlə yeksan edilir:

Padişahi-mülk dinarü dirəm rüşvət verib
 Fəthi kişvər qılmağa eylər mühəyya ləşkəri.
 Yüz fəsadü fitnə təhrikilə bir kişvər alır
 Ol dəxi əsari-əmnü istiqamətdən bəri..
 Göstərən saətdə dövrani-fələk bir inqilab
 Həm özü fani olur, həm ləşkəri, həm kişvəri.
 Gör nə sultanəm, məni-dərviş kim, feyzi-süxən
 Eyləmiş iqbalımı asari-nüsrət məzhəri.
 Hər sözüüm bir pəhləvandır kim, bulub təyidi-həqq,
 Əzm qıldıqda tutar təcrid ilə bəhrü-bəri.

Füzuli bəşəriyyətin, dünyanın xilasını ordu və silahın gücündə

deyil, mənəvi-əxlaqi tərbiyədə, ictimai şüurun təkamülü və inkişafında görür. Mülklər padşahı, hökmdarı olmaqdansa, sənətin hökmdarı olmağı daha üstün və şərəfli sayır.

Füzuli irsində alleqoriya, parlaq bədii-poetik forma kimi, dövrə və zamana canlı maraq və müdaxilənin yaratdığı bir zərurəti əks etdirir. Antik dövrün və qədim Şərqi ədəbiyyatına dərin bələd olan şair, dərəbəyliyin, fanatizmin meydan suladığı bir şəraitdə öz mütərəqqi, humanist görüşlərini ifadə etmək üçün alleqoriyanın misilsiz üstünlüklərini bədii yaradıcılıqda mühüm bir vasitə kimi qiymətləndirmişdir.

Füzuli alleqoriyası mahiyyətə ikili səciyyə ilə seçilir. Burada alleqorik obrazlar, yalnız şərti simvolik mənə daşımır, şair onlardan təmsili mənada istifadə edir.

Füzulinin gənc nəslin tərbiyəsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əsərlərindən biri "Bəngü-Badə"dir. Əsər zahirən Bəng ilə Badənin mübarizəsindən danışsa da, burda o zamanın mühüm siyasi hadisələrindən olan səfəvilər və osmanlılar arasında müharibə ön xətdə canlandırılır. Bəng ilə Badənin mübarizəsində Saqi, Ərəq, Buzə, Nəbid, Məcun, Əfynu, Məzə və Kabab epizodik rollarda görsənsələr də şərab və tiryək ilə əlaqədar olan bu surətlərin timsalında yaltaq saray əyanlarının üzü açılır. Satqınlıq, məkr, rəzalət kimi alçaq sifətlər məharətlə göstərilir. Əsas tənqid hədəfləri isə Badə ilə Bəngdir. Bəng ilə Badənin arasında qanlı çarpışmalar, savaşıvr gedir. "Bəngü-Badə" poemasında Füzuli şərab, tiryək, ərəq, buzə və s. insanlara xas olan xarakterik keyfiyyətləri köçürməklə onları şəxsləndirir, öz humanist arzularının, düşüncələrinin tərcümanına çevrilir. Şərab və tiryəkin, insana fiziki, bioloji və mənəvi cəhətdən mənfi təsirini, onun zərərli xüsusiyyətlərini konkret olaraq göstərmək məqsədilə, yeri gəldikcə ibrətamiz təmsillər nəql edir.

Uzun illər əsas islam ehkamlarının bir kənarında qaldığı, mövhumatın, fanatizmin, xurafatın dərin kök saldığı Şərqlə aləmində insanın ruhi qüvvəsindən, onun bəsarət gözünün açılmasından sərbəst söz söyləmək imkanı olmadığından Füzuli “Səhhət və Mərz” əsərində Beyin, Ciyər, Ürək, Qan, Bəlgəm, Ruh, Əql, Mərz, Pəhriz, Eşq, Hüsn və s.-nin vasitəsilə, eşq, gözəllik, xeyirxahlıq, mənəvi təmizlik və yüksəklik haqqında məcazla danışır.

Bədənə düşən xəstəlik, ölkəyə hücum edən düşmən obrazıdır. Ruh, Məcaz, Məhəbbət, Eşq, Fərəh, Hüsn isə Səhhətin qoruyucuları, müdafiəçi əsgərləridir.

Əsərdə Ruhun insan bədənindəki fəaliyyəti, sağlamlıqla xəstəlik arasında gedən mübarizələr, insanın daxili aləmi müsbət və mənfi keyfiyyətləri allegorik şəkildə təsvir olunur.

Təbabət elminin mahir bilicisi olan Füzuli Ruhun Ürək şəhərində məskən salması, şər qüvvələrlə mübarizəsi, Məcazla izdivacı və Səhhətin dünyaya gəlməsi, insan bədəninin dörd rükün əsasında yaşaması və insanın əhvali-ruhiyyəsinin bunlardan asılı olmasını təcəssüm etdirərək, özünün insanın daxili və xarici orqanları haqqında nə qədər mükəmməl biliyə malik olduğunu da göstərir. Dahi şair burda bir təbib və bir psixoloq kimi insanın həyatı fəaliyyətini oxucunun gözləri qarşısında bir rəssam kimi canlandıraraq insan sağlamlığının qorunmasında, düzgün qidalanmaqla yanaşı, eyş-işrətdən, mey-məzədən, qeyri-əxlaqi münasibətlərdən, əsəbilikdən, çılğınlıqdan uzaq olmağı, ilk növbədə qəlbə narahatlıq gətirən və uçuruma aparmaq istəyən tamah, ehtiras, şəhvət, acgözlük və s. kimi şər qüvvələri məhv etməni, öz ruhunu gözəl əxlaqla, ülvi eşq və məhəbbətlə, müsbət keyfiyyətlərlə təmin etməlidir.

“Meyvələrin söhbəti” (“Söhbətül-Əsmar”) təmsilində Füzuli obrazların dili ilə, özgələrin hünər və məziyyətlərini danmaq və ya öz

adına çıxmaq yolu ilə, hörmət qazanmaq istəyən təkəbbürlü, mənəbpərəst şəxsləri tənqid edir.

Poema baharın gözəl təsviri ilə başlayır:

Çün nəşvü nüma bulub çəmənlər,

Çak etdi nəbat pirəhənlər.

Mey nəşə ilə əyaq çəkdi,

Lalə cigərinə dağ çəkdi.

Nərgiz ki göz açdı bağə girdi,

Bir baxmağilən özün itirdi.

Nəcgərdən olub bənövşeyi zar

Bir nəşeyi meylə oldu xummar.

Qönçə yanağın eyelədi çak,

Bülbül baxuban oldu fərəhnak.

Bağ içrə açıldı qırmızı gül,

Başladı ənuni nalə bülbül.

Əlqissə fəzalənib çəmənlər,

Xoş, tazə geyindi yasəmənlər.

Baharın bu gözəl çağında bir səyyah bağa gəzməyə çıxır. O, burda bir neçə meyvənin bir-biriylə ciddi mübahisə etdiklərinin şahidi olur. Alça, ərik, alma, armud, gilə, şaftalı, fısdıq, cöviz, fındıq, limon, əncir, innab, zoğal və sair meyvələr hərə özünü tərifləyərək, başqasını tənqid edir.

Səyyah bu mübahisəni eşidəndən sonra yolu bostandan düşür. Bağdakı meyvələr hamısı şahlıq iddəasındadırsa, bostandakı tərəvəzlər böyük mənəb sahibləridir. Qovun-şah, Qarpız-vəzir, Kərmək-vəkil, Xiyar-müdəvim, Şamama xidmətçidir. Burda da təkəbbür, özündən razılıq, özünü başqalarından yuxarı tutmaq prinsipi hakimdir. Bostanda hamı bir nəfərə, Qovuna tabedir. Elə buna görə də onların lovğalığı, təkəbbürlülüyü faciə ilə, ölüm ilə,

bostanın tar-mar olması ilə başa çatır. Saray xadimlərinin iftixarından hiddətlənən Qovun onları şaqqalatdırır, dərisini soyur, vəzifələrindən azad edir. Qudurğan hökmdarın hikkəsi bununla da soyumur. Qeyzlə ayağa qalxıb, öz başını bədənindən ayırır.

Füzuli çox sadə, lakonik təhkiyə ilə əsərə böyük və ictimai məzmun verərək, mövcud ictimai quruluşu, eyni zamanda lovğalıq, təkəbbürlüüyü, eqoizmi, özündən müştəbeh olmağı tənqid edir. Eyni zamanda burda Füzuli meyvələrin və bostan bitkilərinin şəfaverici xüsusiyyətlərindən söhbət açır. Hər bir şeydə müəyyən hədd, ölçü gözlənməsini, hər şeyin miqdarında olmasını, insan üçün xeyirli və əhəmiyyətli hesab edir.

Füzuli "Meyvələrin söhbəti" əsərində cəmiyyət və həyat hadisələrini, insanların bir sıra mənfi keyfiyyətlərini, bitkilərin, meyvə və tərəvəzlərin timsalında ümumiləşdirir, insanları öyüd-nəsihətlə düzgün yola, xeyirxahlığa, mənəvi paklığa, ədalətə dəvət edir.

Azərbaycan dilinin klassik üslubundan məharətlə istifadə edən şair sözün bədii gücünə arxalanaraq "Meyvələrin söhbəti"ndə meyvələrin və tərəvəzlərin bəhsini çox böyük sənətkarlıqla ifadə etmişdir:

İnnab ilə Tut Alubalu
 İncirü Zoğalü Cövz, Limu-
 Hər biri bir afəti-zəmanə,
 Hər biri sölərdi bir fəsanə..
 Şaftalu deyərdi:-Padişahəm,
 Fıstıq ki:-Əncüm içrə şahəm.

Həm Cövz deyərdi:-Xosrovəm mən,
 Fındıq deyərdi:-Sərvərəm mən.
 Limu ki:-Mənəm bu bağə mahmud,

- Şahəm ki,-deyərdi Şahpalud.
Həm Cövz deyərdi:-Pəhlivanəm,
Əncir ki:-Şöhreyi-cahinəm.

Göründüyü kimi, Füzuli dili, özündən sonrakı bütün zamanlar üçün və müasir dövrün oxucuları üçün nə qədər sadə və anlaşılıqdır.

Azərbaycan xalqının və bütün müsəlman Şərqlinin dahi şairi Füzuli üç dildə: Azərbaycan-türk, ərəb, fars dillərində divanlar bağlayıb, Şərqdən bir günəş kimi doğaraq, artıq 500 ilə yaxındır ki, öz şefəqləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatına işıq saçır.¹ Ölməz dühası ilə söz meydanında şəriki və ortağı olmayan bu qəlb şairi 1556-cı ildə Allah rəhmətinə qovuşmuş və İraqın Kərbəla şəhərində seyyidi-şühəda Həzrəti Hüseyinin məqbərəsi yaxınlığında dəfn olunmuşdur.

¹ Lələ Əlizadə. Füzulini tədris edərkən. Bakı, İrşad, 1995, səh.8.

ƏDƏBİYYAT

Səfərli Ə. Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, "Maarif". 1982.

Araslı H. Məhəmməd Füzuli.

Orucəliyev İ. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin təhlili və tədrisi xüsusiyyətləri (Nizami Gəncəvi və Abbasqulu ağa Bakıxanovun əsərləri əsasında), Bakı-2004.

Əlizadə L. Füzulinin gizli sözü, Bakı-1989.

Əlizadə L. Füzulini tədris edərkən, Bakı-1995.

Tərbiyət M. Danışməndani Azərbaycan. Görkəmli elm və sənət adamları. Bakı, "Azərneşr". 1987 (Azərbaycan dilinə tərcümə).

Əliyev Sabir. Füzulinin poetikası-Bakı,-1986

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATI

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqlarının süqutundan sonra Çar Rusiyası Azərbaycanı işğal edərək, 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Azərbaycan ərazisini İranla öz arasında bölüşdü. Araz çayının cənubu İranın, şimalı isə Çar Rusiyasının tərkibinə qatıldı.

Azərbaycanda işğalçı çar rejiminin hökm sürməsinə baxmayaraq, maarifpərvər ziyalılarımız, Rusiyanın demokratik ruhlu ziyalıları ilə sıx əlaqə saxlayır, xalqı maarifləndirməkdən ötrü, rus və dünya mədəniyyətini təbliğ edir, eyni zamanda Azərbaycanın hər bölgəsində yeni üsullu məktəb açmaq, yeni dərsliklər hazırlamaq, milli mətbuat və milli teatr yaratmaq haqqında düşünürdülər.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərində rus dilində qəza məktəbləri açılmışdı. Bu məktəblərdə rus dili, hesab, coğrafiya və şəriət dərsləri keçilirdi. Rus və Azərbaycan xalqı arasında qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrin yaranması nəticəsində, yeni üsullu məktəblər üçün, yeni dərsliklər hazırlanması məsələsi Azərbaycanın maarifpərvər ziyalılarının ən başlıca məqsədlərindən biri idi.

Yeni dərsliklərin hazırlanması üçün A.Bakıxanovun “Fars dilinin qrammatikası” (1831), Mirzə Kazımbəyin “Rus-türk-Azərbaycan dillərinin müqayisəli qrammatikası” (1837) və bu qəbildən olan digər dərsliklər zəmin yaratdı. Rus-Azərbaycan dilli məktəblər üçün M.Ş.Vazeh və İ.Qriqoryevin birlikdə hazırladıqları iki hissədən ibarət “Müntəxəbat” ilk milli dərsliklərdən hesab olunur. Dərsliyin birinci hissəsinin tədrisinə maarif nazirliyi icazə vermədiyinə görə, yalnız ikinci hissəsi uzun müddət qəza məktəblərində Azərbaycan dilini öyrənmək üçün dərslik kimi istifadə olundu. Yeni məktəblərin sayı artdıqca, yeni dərsliklərin sayı da

çoxalırdı. İ.Radionovun 1856-cı ildə Peterburqda nəşr olunan birinci siniflər üçün Azərbaycan və rus dillərində “Tatar əlifbası”¹, yenə də Peterburqda M.Ə.Vəzirovun “Tatar-Azərbaycan dillərinin qrammatikası”, 1863-cü ildə “Qiraət kitabı”²nin çap olunması ilə yeni dərsliklərin sayı artırdı.

Bu illər ərzində S.Ə.Şirvani nəzm və nəsrə yazdığı hekayə, təmsil, öyüd və satirik əsərlərindən ibarət, eyni zamanda Nizami, Füzuli, İ.A.Krılov və İ.İ.Dmitriyevdən etdiyi tərcümələrdən tərtib olunmuş “Rəbiül-ətfal” (1878) və “Tacül-kutub” (1893) dərsliklərini hazırlasa da, bu dərslikləri nəşr etdirə bilmədi. Həmin dərsliklərə daxil olan materialların bir qismini A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyov “Vətən dili” kitabına daxil etdilər.³ A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyov iki hissədən ibarət olan “Vətən dili” dərsliklərini hazırlarkən Azərbaycan dilli klassik şeirimizdə uşaqlar üçün əldə nümunələr olmadığından dərsliyin çox hissəsinə tərcümə əsərləri, az qisminə isə H.Qaradağının uşaq şeirlərini daxil etdilər.

Həmin illərdə “Ziya” qəzetinin redaktoru Səid Ünsizadənin 1882-ci ildə Tiflisdə “Ziya” mətbəəsində çap etdirdiyi müntəxəbat, Mehdi Həsən oğlunun “Vətən dili” dərsliyi (1894) yeni üsullu məktəblərin proqramına salındı.

Milli məktəblərin açılmasında yeni dərsliklərin və proqramların yaranmasında misilsiz xidmətləri olan Rəşid bəy Əfəndiyev uzun müddətli müəllimlik təcrübəsindən A.O.Çernyayevskinin “V”tən dili” “itabının vasitəsiylə uşaqların qısa müddətdə ana dilində savad öyrənməsinin çətin olduğunu nəzərə alaraq, daha sadə əlifba kitabı yaratmaq üçün, Uşinskinin dərs kitablarına əsaslanaraq “Uşaq bağçası” adlı yeni əlifba kitabını yazıb, 1998-ci ildə İstanbulda çap etdirdi.

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II c. Bakı, Azərb.EA nəşriyyatı, 1966, səh.97.

² Kitabın müəllifi məlum deyildir-V.Ə.

³ Kamil Mir Bağirov. S.Ə.Şirvani, Bakı-1959, səh.52.

R.Əfəndiyev K.D.Uşinskinin təlimin tərbiyə ilə vəhdət təşkil etməsi haqqındakı fikirlərini rəhbər tutaraq yazdığı pedaqoji-tərbiyəvi şeir, hekayə, nağıl və rəvayətlərdən başqa, mütərəqqi rus və Şərq ədəbiyyatından kiçik, tərbiyəvi şeir və hekayələri, xüsusilə İ.A.Krıllovun bəzi təmsillərini kitaba daxil etmişdir.

N.Nərimanovun “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” (1899) və “Müəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabça” (1899) əsərləri də o dövrün dərsliklərindən idi.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu dərsliklərdə olan bəzi nümunələrin əksəriyyəti tərcümə əsərləri, az qismi isə ərəb və fars tərkibli nəsihətlər idi.

XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycan mədəniyyəti tarixində ən əlamətdar hadisələrdən biri Şamaxıda Səid Əfəndi Ünsizadənin təşəbbüsü, şəhər əhalisinin maddi yardımı, Seyid Əzim və Cəlal Ünsizadənin yaxından iştirakı ilə yeni tipli, müasir mündəricəli “Məclis” adlı məktəbin (1874) açılışı, digəri isə Bakıda 1875 - ci ildə H.Zərdabinin rəhbərliyi ilə ilk dəfə Azərbaycan dilində nəşr olunan “Əkinçi” qəzetinin fəaliyyətə başlaması idi. Maarifpərvər ziyalılarımızın bu uğurlu addımları, azərbaycanlı yazıçı və pedaqoqların vahid mərkəzdə birləşməyi üçün, xalqın maariflənməsi və tərəqqisi uğrunda mübarizə aparmaları üçün çox gözəl və əlverişli şərait yaratdı.

Başqa söz ilə desək, H.Zərdabi və qəzetin digər yazıçılarının eəzəri şəkildə irəli sürdükləri mülahizələri S.Ə.Şirvani əməli surətdə həyata keçirdi.

“Məclis” məktəbi və “Əkinçi” qəzetinin qarşılıqlı əməyi sayəsində milli orijinal uşaq ədəbiyyatı yaranmağa başladı¹.

“Əkinçi” qəzetinin nəşrə başladığı ilk günlərdən Azərbaycanın namuslu, vətənpərvər ziyalılarını öz ətrafında cəmləşdirmişdi. On-

¹ Xeyrulla Məmmədov. XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (dərs vəsaiti), Azərbaycan Respublikası Xalq Təhsili Nazirliyi. Azərbaycan dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı-1992, səh.40.

ların qəzetin imkanlarından istifadə edib, xalqın gözünü açmaqdan ötrü güclü əxlaqi mənası, mənəvi ibrət dərsləri ilə zəngin olan bədii nümunələrini qəzet səhifələrində çap elətdirirdilər.

Lakin Azərbaycan xalqının maariflənməsini və tərəqqisini istəməyən Çar rejiminin şovinist qüvvələri 1877-ci ildə “Əkinçi” qəzetinin fəaliyyətinin qarşısını aldılar. Azərbaycanın maarifpərvər ziyalıları, Çar rejiminin Azərbaycan xalqına qarşı yönəlmiş belə ögey münasibəglərdən, qətiyyətlə ruhdan düşməyərək, gecəni gündüzə qatararaq, bütün qüvvələrini səfərbər edib xalqın işıqlı gələcəyi üçün çarpışdılar.

“Əkinçi” qəzeti bağlandıqdan iki il sonra, Tiflisdə Səid Ünsizadənin redaktorluğu ilə “Ziya” (1879) qəzeti nəşrə başladı. Burada da yeni üsullu məktəblərdə tədris üçün yeni məzmunlu dərsliklər hazırlamaq təşəbbüsü irəli sürüldü.

Dörd il sonra “Kəşkül” qəzetinin nəşrə başlaması Azərbaycan ədəbiyyatının çap olunub yayılmasında dahböyük xidmətlər göstərdi. Qəzetin səhifələrində maarifpərvər ziyalıların dərslikləri orijinal əsərlər əsasında tərtib etmək üçün geniş müzakirə açması nəticəsiz qalmırdı.¹

Məlumdur ki, “Ziya” qəzetinin redaktoru S. Ünsizadənin rəhbərliyi ilə keçən bu müzakirə həm milli ədəbiyyat əsasında dərslik yaratmağı, həm də müstəqil oxu kitabları tərtib etməyi məsləhət görürdü.² Müzakirədə H.Zərdabi, S.Vəlibəyov, S.Ünsizadə, M.Şahtaxtılı, M. Ə.Xəlilov və başqaları fəal iştirak edirdilər.

“Ziya” redaksiyasında başlanan müzakirə miqyasını genişləndirdi. İrəli sürülmüş fikirləri H.Zərdabi, M.Şahtaxtılı, S.Vəlibəyov, M.Dərbəndi və s. maarif və ədəbiyyat xadimləri yeni, orijinal təklif və mülahizələrlə inkişaf etdirib daha da zənginləşdirdilər. H.Zərdabinin “Ziya” qəzetində dərc olunmuş “Məktub”u,

¹ Qara Namazov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, səh.60.

² “Ziya” qəzeti, 1880, №21.

M.Şahtaxtının “Müsəlmanlarda məktəb həyatı” silsilə məqaləsi, S.Vəlibəyovun “Vətən dili” (I hissə) dərsliyi haqqında rəyi uşaq ədəbiyyatının inkişafına istiqamət vermək baxımından daha faydalı oldu.¹ Xalqın maariflənməsi və mədəni tərəqqisi uğrunda mübarizə aparmağı qarşılıqlı məqsəd qoyan Azərbaycanın maarifpərvər ziyalıları, xalqa sədaqətlə xidmət göstərərək, tükənməz həvəs, ehtiras və ictimai bir fəallıqla çalışaraq yeni məfkurəli uşaq ədəbiyyatının əsasını qoydular. XIX əsrin birinci yarısında A.A.Bakıxanovun, Q.B.Zakirin nəsihətamiz və satirik mənzum hekayə və təmsilləri ilə meydana çıxan uşaq ədəbiyyatı, əsrin ikinci yarısında S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığı ilə yeni mərhələyə qədəm qoydu. XIX əsrin birinci yarısında ilk addımlarını atan uşaq ədəbiyyatı əsrin ikinci yarısında S.Ə.Şirvaninin, H.Zərdabının, S.Çıraqzadənin, M.Həsənoğlunun, R.B.Əfəndiyevin, N.Nərimanovun, S.Vəlibəyovun, N.B.Vəzirovun, M.Şahtaxtının, M.Ə.Xəlilovun, M.Dərbəndinin, M.H.Qarabağının, H.Qaradağının, Ə.Cavanşirin və s. xidmətləri sayəsində daha da inkişaf edərək gələcəyə inamlı addımlar atırdı...

¹ Xeyrulla Məmmədov, XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.

ABASQULUAĞA BAKIXANOV (1794-1847)

XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti və ictimai fikrinin inkişafında müstəsna xidmətləri olmuş Abasquluağa Bakıxanov 1794-cü il iyul ayının 3-də Bakının Əmircan kəndində xan ailəsində anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarında Maştağa kəndində dini təhsil almışdır. Sonra xanlıqda baş verən siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq 1803-cü ildə ailəsi ilə birlikdə Qubaya köçmüş və təhsilini burada davam etdirmişdir. Quba üləmalarından dərs alan Abasquluağa ərəb-fars dillərini dərinlən öyrənir, onun vasitəsiylə İlahiyyat fəlsəfəsinə, Şərq ədəbiyyatına bələd olurdu. Şərq və islam tarixiylə bağlı əsərləri mütaliə etməkdən doymayan Abasqulu, Hüseyn Əl Vaiz Əl Kaşifinin “Rövzətuş-şühəda”, Məhəmməd Füzulinin “Həqiqətüs-süəda” (Xoşbəxtlər bağçası), Məhəmməd Bağır Məclisinin “Cilayul-uyun” əsərlərinin təsiri altında, onların məzmunundan əxz etməklə “Riyazül-qüds” və “Kitabi-əsgəriyyə” hekayələrini yazır.

1819-cu ildə A.Bakıxanov Qafqazın baş hakimi A.Yermolov tərəfindən rəsmi qulluğa təyin olunmaqdan ötrü Tiflisə dəvət olunur və onun hərbi hissə üzrə tapşırıqlarını yerinə yetirir. Bir il sonra Baş idarənin dəftərxanasında Şərq dilləri üzrə mütərcim vəzifəsinə təyin olunur. A.Yermolov 1823-cü ildən etibarən A.Bakıxanovdan diplomatik tədbirlərdə istifadə edir.

1828-ci ildə A.Bakıxanov Gülistan sülh müqaviləsinə əsasən İranla Rusiya arasında sərhədlərin çəkilməsində və mərz nişanlarının qoyulmasında iştirak edir. Bir müddət sonra A.Bakıxanov hərbi qulluqdan uzaqlaşır, ömrünü bütövlükdə elmi və bədii yaradıcılığa həsr etmək qərarına gəlir. 1883-cü ildə məzuniyyət götürüb Peterburqa gedir. Sonra Şimali Qafqazda, Ukraynada, Belorusiyada olur, noyabrda Varşava şəhərinə gəlir. Varşavada o, A.S.Puşkinin bacısı Olqa Sergeyevna Pavlişeva ilə tanış olur və

Varşavadan Peterburqa gələrkən onun məktubunu Puşkinin ailəsinə gətirir. Peterburqda A.S.Puşkin, onun atası Sergey Lvoviç, anası Nadejda Osipovna və qardaşı Lvov ilə tanış olur, özünün şirin, maraqlı söhbətləri və gözəl xüsusiyyətləri ilə Puşkin ailəsinin dərin hüsn-rəğbətini qazanır.

1834-cü ildə Rusiyaya qayıtdıqdan sonra A.Bakıxanov həmişəlik məzuniyyətə çıxır, yaradıcılıq işləriylə məşğul olmağa başlayır. Böyük alim 1846-cı ilin əvvəllərində səyahətə çıxır. İran, Türkiyə və Misirin mərkəz şəhərlərini gəzir. Tehranda, İstanbulda və Qahirədə görkəmli alim və yazıçılarla görüşüb tanış olur. Nəhayət, Məkkəyə Həcc ziyarətinə gəlir. Mömin bir müsəlman olduğu üçün müqəddəs Kəbəni ziyarət edib Məkkədən Mədinəyə peyğəmbər əfəndimizin qəbrini ziyarət etmək üçün yola düşür, lakin Vadiyi-Fatimə deyilən yerdə vəba xəstəliyinə tutulur və Allah rəhmətinə qovuşur. Böyük alim və böyük insan A.Bakıxanov elə orda da torpağa tapşırılır.

A.Bakıxanov “Qanuni-Qüdsi”, “Əsrarül-mələkut”, “Təhziübül-əxlaq”, “Gülüstani-İrəm” kimi elmi və fəlsəfi əsərləri ilə Azərbaycanda elmi fikir tarixində yeni bir mərhələ açdı. Onun dil, coğrafiya, tarix, astronomiya, məntiq, psixologiya və s. elmlərə aid əsərləri vardır. Bunlar onun hər cəhətli, ensiklopedik bir alim olduğunu göstərməkdədir. Alimin birinci elmi əsəri fars dilinin qrammatikasıdan bəhs edən “Qanuni-Qüdsi” əsəridir. Bu əsərlə o, Yaxın Şərq dillərinə aid qrammatika məktəbinin təməlini qoymuşdur.

A.Bakıxanov uşaqların və gənclərin tərbiyəsi ilə əlaqədar olan iki əsər yazmışdır. Bunlardan biri “Təhziübül-əxlaq”, digəri isə “Kitabi-nəsihət”dir. Hər iki əsərin əsas ideyası gənclərin əxlaqını yaxşılaşdırmaq, onları pis əməllərdən uzaqlaşdırmaq, onlarda gözəl və nəcib əxlaqi sifətlər tərbiyə etməkdir. Vicdan təmizliyi, doğru-

luq, mərdlik, insanlarla yaxşı rəftar, böyüklərə hörmət, məzlumlara, darda qalana kömək, zərərli ehtiraslardan özünü saxlamaq, təvazökarlıq, şöhrətpərəstlikdən çəkinmək, elm və maarifin bayrağını hər şeydən uca tutmaq, vətənə, xalqa məhəbbət “Təhziübül-əxlaq” əsərinin irəli sürdüyü əsas məsələlərdir.

A.Bakıxanov uşaqlar üçün bir sıra şeirlər, təmsillər və mənzum hekayələr yazmışdır. Bu əsərlərin çoxu onun “Mişkatül-ənvar” və “Miratul-cəmal” kitablarında toplanmışdır.

UŞAQ VƏ GÜNƏŞ

Doğuldu qaranlıq bir evdə uşaq,
Ordaca ustaddan o, dərs alaraq,
Şamdan başqa işıq görmədi bir an,
Günəşi görməyə olmadı imkan.
Ustadı nə qədər dedisə təkrar:
“Dünyada işıqlı, nurlu günəş var”.
Uşaq da inadla dedi ustada:
“Şamdan işıqlı şey yoxdur dünyada”.
Bir gün səhər evdən çıxarkən uşaq
Günəşi gördükdə inandı ancaq.

Burda şair şamdan başqa heç bir işıq görməyən uşağın şamı ən güclü işıqhesab etməsi, yalnız günəşi gördükdən sonra, həyatı ona yekrəng göstərən cılız, əriyib yoxa çıxan şam işığının zəifliyi ilə, günəşin saçdığı işıq bolluğunun, işıq əlvanlığının, işıq tükənməzliyinin arasındakı fərq, günəş işığıyla dolu böyük, intəhasız və geniş dünyaya çıxmaq üçün onun qəlbində işıqlı sabaha və işıqlı gələcəyə inam hissini gücləndirir və dünyaya, həyata qarşı olan məhdud baxışlarını dəyişərək onu nikbin və gözəl gələcəyə səs-

ləyir.

Bu maraqlı, orijinal və düşündürən şeirdə A.Bakıxanov bədii şərtiliyin imkan və üsullarından yaradıcı bir surətdə istifadə edir. İlk baxışdı sadə görünən bu şeir, ideya-məzmun və mənə etibarilə dərin, bədii cəhətdən olduqca yüksək bir şeirdir. Şairin bu şeirində fikrin sadəliyi və aydınlığı bilavasitə onun obrazlı təfəkkürü, şüuru və bədii dili ilə bağlıdır.

A.Bakıxanovun üç təmsili məlumdur: “Tülkü və qoyun”, “Qurd və ilbiz”, “Yersiz iftixar”.

“Tülkü və qoyun” təmsilində bir tülkü, bir qoyunu yemək istədiyi üçün ona tələ qurmaq istəyir. Qoyunun otladığı çəmənliyin, tülkünün babasının örüşü olduğunu bəhanə gətirərək, qoyunu qurdun cənginə keçirdib parçalatmaqdan ötrü, guya onu şahid sifətiylə örüşə gətirmək üçün qurdun yanına yollanır. Qoyun isə tülkü ilə öz arasında olan söhbəti, dostu köpəyə danışır. Tülkünün hiyləsini anlayan köpək qoyunla birlikdə örüşə gəlib, qoyuna tülkünü gözləməyi buyurur, özü isə gizlənir. Bir qədər sonra tülkü qurdla gəlir. Səfeh qurd qoyunu yemək arzusuyla alışıb-yanarkən, özü köpəyin cənginə keçir. Köpək onu boğub öldürür. Hiyləgər tülkü isə qaçıb aradan çıxır.

Burda şair, öz bədnam xislətləri ilə daim həyatın harmoniyasını pozan tamahkar, acgöz, riyakar və zülmkarların, törətdikləri bəd əməllərin hökmən əvəzini alacaqlarını, hətta bir köpək tərəfindən cəzalanacaqlarını həqiqətin tam təsdiqi kimi meydana gətirir.

Başqasının gücsüzlüyündən, zəifliyindən istifadə edib, onların sərvətlərini əllərindən almaq istəyən, eyni zamanda onları mənəvi və fiziki cəhətdən didib-dağıtmaq istəyən qəddar, zülmkar, vicdansız kəslərin özlərindən daha güclülərin və daha cəsərtlilərin qarşısında nə qədər miskin və aciz olduqlarını bu təmsildə A.Bakıxanov alleqorik şəkildə qələmə alır.

Eyni zamanda öz oxucusuna halal zəhmətlə yaşamağı, haqq və ədalət keşikçisi olmağı, acizin zalımı olmamağı, başqasının sərvətinə göz dikməməyi, zəifləri və gücsüzləri müdafiə etməyi tövsiyə edir.

“Qurd və İlbiz” təmsilində bir alma qurdu, külək qoparkən, qopub yerə düşən almanın içində sağ qaldığına görə lovğalanaraq, özünü qəhrəman hesab edir, almanın içərisindən çölə çıxıb şöhrətini yaymaq üçün öz “şücaəti”ni cər tərəfə car çəkir, küləyə meydan oxuyur. Həmişə ehtiyatla hərəkət edən ilbiz isə alma qurdunun tam əksinə olaraq tufanın ona zərər verəcəyindən ehtiyat edib öz qınına çəkilir. Alma qurdu öz şöhrətpərəstliyinin qurbanı olur. Külək ağacdan başqa bir almanı qopardıb onun başına salır və alma qurdunun başını xəmir aşına döndərir.

Bu təmsildə A.Bakıxanov təkəbbürün, şöhrətpərəstliyin acı nəticələrini göstərməklə yanaşı, diqqətli olmağın, ehtiyatlı hərəkət etməyin, lovğalıqdan və şöhrətpərəstlikdən uzaq olmağın insan cəyatı üçün nə qədər faydalı olduğunu gənclərə izah edir.

“Yersiz iftixar” təmsilində çinar altına düşən kudu dəninin çinar ağacının qoltuğunda böyüyərək çinardan da hündürə qalxır. Çinar himayəsində böyüdüyünü unudaraq çinara yuxarıdan aşağı baxır, öz boy-buxunu ilə öyünüb iftixar edir, çinara tənə edib deyir ki, tez bir zaman içində boy atıb səni keçmişəm, heç kim mənimlə boy-buxunda bərabər ola bilməz. Şair kudunun səfehliyinə işarə edərək Çinarın diliylə kuduya cavab verir:

Çinar gülüb dedi:-Öyünmə sən də,
Hünər məlum olar xəzan əsəndə.

Bu təmsildə A.Bakıxanov başqalarının köməyi, himayədarlığı, qayğısı nəticəsində böyüyən, boy atan, özlərinə mövqe qazanan bəzi adamların yaxşılığı tez unutmalarını, öz gücüylə mövqe qazandıqlarını zənn edib yersiz lovğalanıb qürrələnərək, fəqət tüfeyli

həyat sürərək, bir çətinliklə üzləşən kimi isə nazik bir tağ üstündə dayanan ağır kudu kimi qırılıb yerə düşəcəklərini və ayaqlar altında qalıb alçalacaqlarını böyük bir sənətkarlıqla şərh edir.

A.Bakıxanovun uşaşlar üçün yazdığı mənzum hekayələri “Mişkatül-ənvar” əsərində toplanmışdır. “Hind əfsanəsi” hekayəsinin mövzusu hind qaynaqlarından alınmışdır. A.Bakıxanov burada adil və zalım şah surətləri yaratmışdır. A.Bakıxanova görə, padşah hər şeydən öncə xalqın taleyini və rifahını düşünməlidir. Özbaşınalığın, ədalətsizliyin, zorakılığın qarşısını almalıdır:

Şahın hökmü olmalıdır, xalq rəyinə müvafiq,
Elə bir iş tutmalı ki, xalqa olsun o layiq.
Hər zalım şah ölkəsində zülmə edərsə adət,
Heç bir zaman xalq içində hökm surməz ədalət.

“Hikmətin fəziləti” mənzum hekayəsində şah müdrik bir filosofun məsləhətiylə ölkəsində ən müdrik adamı başqalarından seçib ayırmaq üçün bütün zümrələrdən olan adamları sarayına çağırtdırır və həmin adamlara üç sual verir. Şahın birinci sualı “Ən xeyirli nədir?” olur. Bu suala hərə öz ölçüsüylə cavab verir. Vergi toplayanlar, ən xeyirli şeyin xərac olduğunu, tacirlər isə alver və rəvac olduğunu söyləyirlər. Lakin ağıllı bir qoca ən xeyirlisinin hünər olduğunu söyləyir.

Şah qocanın fikrini qəbul edir və ikinci sualı verir. “Dünyada hər şeydən yaxşı nə olduğunu” soruşur. Yenə də mənasız cavablar şahı razı salmır. Bu dəfə də suala qoca mənalı cavab verir. Qoca hər şeydən yaxşı, yaxşılığın özünün olduğunu, yaxşılıq etməyin fəzilətini açıqlayır. Bu cavabdan da şah çox razı qalır və “Ən lazım nədir insanda?” sualını verir. Yenə də cürbəcür fikirlər səslənir. Yalnız qocanın cavabı şahı qane edir. Qoca, insana ən lazım olan şeyin həqiqət olduğunu söyləyir. Şah qocanın hər üç

gavabından olduqca məmnun olaraq müdriklik üzüyünü qocaya təqdim edir və qocanı öz vəziri edərək, sarayda saxlayır:

Əmr etdi saraydan getməsin bir an
 Ki, alsın hər işdə məsləhət ondan.
 Nəhayət oldu o, şahın vəziri,
 Ölkəni düzəltdi onun tədbiri.

A.Bakıxanov burda qocanın simasında öz işıqlı zəkası ilə səriştəsiz, bacarıqsız, dar düşüncəli saray əyanlarından, varlanmaqdan başqa bir şey haqqında düşünmək belə istəməyən mənəb sahiblərindən, tacirlərdən qat-qat yüksəkdə duran, kamillik zirvəsinə yüksəlmiş müdrik bir insanın xarakterini yaradır. Şairin fikrincə, saray mühiti insanlarda yaltaqlıq psixologiyası, meşşanlıq, var-dövlətə hərislik, xalqın içində yaşamaq, xalqla bir yerdə həyat sürmək, xalqın sevincinə-kədərinə şərik olmaq ab-havası isə insanda yüksək mənəvi keyfiyyətlər əmələ gətirir.

Hər yerdə, hər bir ölkədə belə bir şahın və belə bir vəzirin olmasını arzulayan şair hekayəni bu sözlərlə bitirir:

Nə yaxşı olardı hər ölkədə, ah,
 Olardı belə bir vəzir ilə şah.
 Ey Qüdsi, hikmətdən varsa xəbərin,
 Yaxşı adamlarda olsun nəzərin.

“Ümidin boşa çıxması” mənzum hekayəsində A.Bakıxanov öz halal zəhmətiylə ömür sürən əkinçi Həsənin başına gələn qəribə bir əhvalatı nəql edir. O, əkinçi Həsən surətini belə təsvir edir:

Dünyanın qəmindən ürəyi azad,
 Əkindən başqa şey eyləməzdi yad.

O, məhsul alardı cüzi, bir qədər,
 Xərcinə çatardı güclə birtəhər.
 Xeyirxah bir qərib Həsəni gördü,
 Ona çox qəribə bir toxum verdi.

Əkinçi Həsən toxumu əkəndən sonra ağacın boya-başa gəlib bəhər verməsi üçün çox zəhmət çəkir. Nəhayət, bir neçə alma yetişir. Almanın heç bir başqa almaya bənzəməyən rəngi, qəribə ətri və gülləri olur. Bir tərəfi qırmızı, bir tərəfi isə sarı olan alma, həm fərəh, həm də dərd əlamətlərini özündə əks etdirir. Burda həm də fəlsəfi bir məna vardır, sanki aşıqlə məşuqə-yarı yarı ilə birləşib bütövləşmişdir.

Əkinçi Həsən bu möcüzəyə məəttəl qalıb nə edəcəyini bilmir.

-Əqlinə gəlirdi onun min xəyal,
 Gah dedi:-Ver yesin qoy əhli-əyal,
 Gah dedi:-Gəl göndər dosta ərməğan,
 Qalsınlar belə bir almaya heyran.
 Gah da pul qazanmaq gəldi niyyətə,
 Dedi ki, sataram baha qiymətə.

Nəhayət, əkinçi Həsən almanı hökmdara çatdırmağı qərara alır. Həsən hökmdardan almanın əvəzinə qayıqlı bəxşiş alacağını düşünərək şəhərə gəlir. Şəhərə girər-girməz bayram əhval-ruhiyyəsi ilə qarşılaşır. Şah səfərə hazırlaşdığına görə adamlar onu tənənəli surətdə yola salırlar. Əkinçi Həsən şaha yaxınlaşıb, almanı ona təqdim edir. Bundan məmnun olan şah göstəriş verir ki, Həsəni o, səfərdən qayıdana qədər sarayda saxlasınlar. Şah səfərdən qayıdandan sonra Həsənə mükafat verəcəyini vəd edir. Şah gedəndən sonra saray əyanlarının, özünə qarşı olduqca mənfi münasibətlərini və bəd rəftarlarını görəndən Həsən böyük bir bəlaya

düşdüyünü anlayır. Nəhayət, zülm etməkdən həzz alan saray xadimləri onu tutub zindana atırlar.

Həsən, o binəva, oyazıq Həsən
 Sonsuz əzab çəkdi qəlbində şivən.
 Gün keçdi, ay keçdi, gəldi hökmdar,
 Həsənin halından oldu xəbər dar.
 Əmr etdi hüzura gəlsin o bağban,
 Təəssüf eyləyib bu işə sultan.

Hökmdar Həsənə günahsız yerə zindanda çəkdiyi zilləti unudurmaq üçün əmr edir ki, onu xəzinəyə aparsınlar, ordan nə istəyirsə götürsün.

Həsən xəzinəyə girib qiymətli ləl-cəvahirata, qızıla əhəmiyyət verməyərək, yalnız müqəddəs Qurani-Kərimi, bir də bir balta götürür. Bundan xəbər tutan şah mat-məttəl qalaraq, Həsəni yanına çağırtdırır.

Dedi:-Ey divanə, bu fürsət bir də
 Əlinə düşərmi sənin ömründə?
 Sonralar bu işdən olsan peşiman,
 Bir fayda gətirməz bu sənə inan!
 Firsəti itirməz ağıllılar bil,
 Qayıt xəzinəyə gözlərini sil!
 Qiymətdə ən böyük bir cəvahir al,
 Gedib öz dərdinin əlacına qal.

Həsən bu sözləri eşidəndən sonra şahın qarşısında təzim edərək deyir, mən baltanı ona görə götürdüm ki, O, mənə bəla gətirən ağacı dibindən kəssin, müqəddəs Qurani ona görə götürdüm ki, bütün nəslimə and içdirim ki, heç bir sultana ümid bağlamasınlar və inanmasınlar, mənim başıma gələn bu hadisə-

dən ibrət alsınlar.

A.Bakıxanov bu hekayədə hökmdara ümid bəsləyib, nicat yolu arayanların hansı bəlalara düçar olacaqlarının mənzərəsini bədii-fəlsəfi fikirlə ifadə edir. O, bu hekayəyə bədii-estetik və simvolik bir məna verərək, ibrətamiz surətdə öz oxucusuna bir iş görməmişdən qabaq yüz dəfə ölçüb-biçməyi tövsiyə edir.

A.Bakıxanovun tərbiyəvi mövzuda qələmə aldığı “Nəsəyeh” (Nəsihətlər kitabı) əsərində 102 nəsihət vardır. Bunlar dini mahiyyət daşıyan, padşahlıq haqqında, ata-anaya aid, böyüklərə itaət və ehtiramın vacibliyinə aid nəsihətlərdir.

A.Bakıxanov öz nəsihətlərinə belə başlayır:

NƏSAYEH¹-NƏSİHƏTLƏR

Rəhm edən Allahın adı ilə başlayıram. Mən nə qədər axtarıdım, uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o asan və anlaşılan bir dili ilə onların əxlaq gözəlliyinə dəlalət etsin. Bəzi işlənməkdə olan kitablar o qədər qarışıq-dolaşmış ibarələrlə yazılmışdır ki, müəllimlərin çoxu özləri onları dərk edə bilmirlər. Bəzi kitablar isə o qədər uzun və pərakəndədir ki, onları anlamaq çox çətindir. Bu kitablarda “Uşaqlıqda öyrənilən elm daşa yazılmış şəkil kimidir” zərbül-məsəlinin məzmunundan qəflət olunur. Uşaq yaşlarında hər zamandan daha artıq əxlaq gözəlliklərini onlara öyrətmək lazımdır. Pis xasiyyətlər təkrar olunduğu zaman adətə çevrilib uşaq təbiətinə daxil olduqdan sonra, onlara elm və ədəb öyrətmək müşkül olar.

Beləliklə, hicrətdən 1252 il keçən bir zamanda “Nəsəyeh” adlı aydın, sadə, anlaşılan, müxtəsər bir kitab yazdım. Ümid edirəm ki, bu əsər uşaqlara faydalı olub, onların tərbiyəsinə getdikcə daha

¹ Ətraflı məlumat üçün bax: X.Məmmədov, “XIX-XX əsrlər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı”, I cild, 9-14-cü səhifələr.

artıq təsir etsin. Uşaqlara üztutub deyirəm:

- Ey mənim əzizim! Sən insansan. İnsan dünyada hər şeydən üstün yaranmışdır. Görmürsənmi ki, heyvanlar o qədər böyük bədən və güc ilə insanın əlində əsirdirlər. Bu isə işi yaxşı bacarmaq səbəbindəndir. İnsanlar arasında hər kəs çox bilikli və işi bilən olursa, həmişə hörməti olar. Deməli, gərək iş bilmək və yaxşılıq etmək qaydalarını o adamlardan öyrənmək lazımdır ki, onlar həyatda təcrübəli və qabiliyyətli olmuşlar. Belə adamların sözləri bizə nəsihətdir.

“Nəsihətlər”in ideyasını məişət və cəmiyyətdə davranış qaydaları, dostluq və yoldaşlıq münasibətləri, insanın ən yüksək ləyaqəti olan yaxşılıq, elmin, biliyin və kamalın üstünlükləri və bu kimi məziyyətlər doğurur.¹

A.Bakıxanov uşaqlara ilk növbədə valideynlərə itaət etməyi, onları özündən narazı salmamağı, ailədə özündən böyüklərin sözüne qulaq asmağı məsləhət görür. O, elmi adamlara, yaşca böyüklərə hörmət etməyi vacib hesab edir. Uşaqlara tövsiyə edir ki, böyüklərə hörmət edin ki, sizə də hörmət etsinlər. Eyni zamanda zəiflərə və acizlərə gülməməyi, əksinə bacardıqca onlara qayğı göstərüb, mehriban rəftar etməyi əsl insanlıq hesab edir.

Bunlardan əlavə bu kitabda A.Bakıxanovun dostluq və yoldaşlıq haqqında, yaxşılıq etmək haqqında çox gözəl nəsihətləri vardır. Uşaqlara daim yaxşılıq etməyi tövsiyə edən şair, onlara yaxşılıq edəndən sonra minnət qoymamağı, sərki eləməməyi, yaxşılıq etdiyi adama yuxarıdan aşağı baxmamağı məsləhət görür. Görkəmli maarifçi elmi və kamalı var-dövlətdən uca tutaraq, uşaqlara elm öyrənməyin nə qədər fəzilətli və faydalı olduğunu, insanın yüksək mərtəbələrə çatması üçün olduqca əhəmiyyətli olduğunu nəsihət edir. Eyni zamanda A.Bakıxanov dostluq və yoldaşlıq münasibət-

¹ Q.Namazov. “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı”, Bakı-1984, səh.66.

lərinə qiymət verərək, dostluq və yoldaşlığın bir sıra şərtlərini də xatırladır. Ədibin fikrincə, dostluq mal-dövlətə, cah-cəlala görə yox, bir-birinə dar gündə, sıxıntı içində olan zaman əl uzatmaqda, bir müsibət baş verən zaman dərdinə hərik olub, imkanı daxilində ehtiyacını ödəməkdə və nöqsanını üzünə deməkdədir.

A.Bakıxanov uşaqlara mədəni, qanacaqlı və ədəbli olmağı, hər bir kəslə salamlamağı, adət-ənənələrə hörmətlə yanaşmağı, paxıllıqdan, həsəddən uzaq olmağı, tənbel olmamağı, qeybət qırmamağı, rişxənd etməməyi, kimsənin arxasınca danışmamağı, qohum-qardaşla mehriban olmağı, qonşularla yaxşı davranmağı, bilmədiyi şeyi danışmamağı, təvazökar olmağı, ağıllı adamlardan məsləhət almağı və bir sıra olduqca ibrətamiz, tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan nəsihətlər verir.

“Nəsihətnamə” həyat kitabıdır. Əsası humanizmlə yoğrulmuş bu kitab gəncliyin mənəvi tərbiyəsində böyük əhəmiyyətə malikdir.¹

¹ Q.Namazov. “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı”, Bakı-1984, səh.66.

QASIM BƏY ZAKİR (1784-1857)

Qasım bəy Zakir XIX əsr Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndələrindəndir. Onun yaradıcılığı janr etibarilə zəngindir. O, klassik üslubda qəzəllər, müxəmməslər, tərcibəndlər, tərkib-bəndlər, xalq şeiri ruhunda qoşmalar, gəraylılar, təcnislər, mənzum hekayələr, nəsihətamz təmsillər, satirik şeirlər, mənzum məktublar, həcvlər, müəllifidir.

Qasım bəy Zakir 1784-cü ildə Şuşada anadan olmuşdur. O, Qarabağda məşhur olan Cavanşir nəslindəndir. Onun üçüncü babası Hüseyinli ağa Qarabağ xanlığının binasını qoyan Pənah xan Cavanşirin doğma qardaşdır.

Zakir Şuşada dini təhsil almış və fars dilini mükəmməl öyrənmişdir. Fars dilini dərinlən öyrənməsi ona Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz və Füzuli kimi böyük klassiklərin əsərlərini oxumağa imkan vermişdir. Zakir şairlik sənətini Azərbaycan klassiklərindən, xüsusilə dahi söz ustası Məhəmməd Füzulidən, böyük şair Vaqifdən və el aşıqlarından öyrənmişdir.

Zakir Vidadi və Vaqifdən sonra Azərbaycan lirikasını xalq şeiri üslubunda nümunələrlə zənginləşdirdi. Real insan gözəlliyi, təbii hisslər Zakir lirikasının da başlıca məziyyətinə çevrildi.

Zakirin mənzum məktublarında və satiralarında XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan əyalət mühitinin mənzərəsi canlandırılır, çar məmurlarının və yerli hakimlərin özbaşınalığı ifşa hədəfinə çevrilir.

Qasım bəy Zakir alicənab, mürüvvətli, doğruluğu və ədaləti sevən, mərd və cəsəətli bir şəxs olmaqla yanaşı zəhmətkeş, əməksevər bir insan idi. O, bağı salır, əkin əkir, kəndlilərlə bir süfrədə çörək yeyirdi, onların dərdinə şərik olur və hüquqlarını müdafiə edirdi. Buna görə də kəndlilərin arasında böyük nüfuz və

hörmət qazanmışdı.

Gözəl və nəcib sifətləri ilə şairin yalnız kəndlilər arasında deyil, dövrünün qabaqcıl adamları arasında da böyük nüfuzu vardı.

M.F.Axundov, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, gürcü knyazı İliko Orbeliani, Məhəmməd bəy Aşiq, Xurşidbanu Natəvan Zakirin tez-tez məktublaşdığı və görüşdüyü yaxın dostları idi. Zakir eyni zamanda rüşvətxor çar hakimlərinin, yerli zülmkar hakimlərin eyiblərini açdığı üçün özünə çoxlu düşmən də qazanmışdı. Qarabağda öz fitnə-fəsadları ilə məşhur olan Cəfərqulu xan Nəva, Hüseyn bəy, Şuşa qazısı Mirzə Əbülqasım, Konstantin Tarxan-Muravyov onun qəddar düşmənlərindən idilər. Onlar Zakirə böhtan ataraq Bakıya sürgün etdilər, uşaqlarını isə dərbədər saldılar. Bütün bunlar şairin ağır və mənəvi əzablar çəkməsinə səbəb oldu. Nəhayət, Zakir dostları M.F.Axundov və knyaz İlikonun köməyi və təşəbbüsü ilə Bakı sürgünündən azad edilib Şuşaya qayıtdı, oğlu Nəcəfqulu bəy, qardaşı oğlu İskəndər bəy ilə üç il sürgündə qaldılar. Nəcib bir insan və böyük şair 1857-ci ildə Şuşa şəhərində Allah rəhmətinə qovuşmuşdur.

Janr etibarilə çox zəngin olan Zakir yaradıcılığında təmsillər və mənzum hekayələr özünəməxsus yer tutur.

Təmsil yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən, qədim hind abidəsi “Kəlilə və Dimnə” əsərindən və klassik poeziyamızdakı alleqoriyalardan istifadə edən sənətkar bu qədim mənbələrə yaradıcı surətdə yanaşmış, onları eyni ilə tərcümə və təkrar etməmişdir. Q.B.Zakirin təmsilləri öz orijinallığı ilə seçilir. O, təmsillərini zəmanəsinin tələblərinə uyğun olaraq yazmışdır.

Zakirin “Dəvə və eşşək”, “Qurd, çaqqal və şir”, “Tülkü və şir”, “İlan, dəvə və tısbağa”, “Tülkü və qurd”, “Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu” (Sədaqətli dostlar) adları ilə altı təmsili vardır. Bu təmsillərdə müəllif bir tərəfdən dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə alleqo-

rik şəkildə öz münasibətini bildirir, zülm və haqsızlığın əleyhinə çıxır, digər tərəfdən gənclərdə vəfa, sədaqət, doğruluq, mərdlik və s. kimi nəcib sifətlər tərbiyə edir.

“Qurd, çaqqal və şir” təmsilində qurd, çaqqal və şir dostlaşıb bir yerdə yeyib-içəndən sonra üç gün əllərinə ov keçmir. Nəhayət, bir qoyun, bir quzu, bir də toyuq ovlayırlar. Şir qurda şikarı bölməyi təklif edir. Qurd qoyunun şirə, quzunun özünə, toyuğun isə çaqqala verilməsi təklifini irəli sürür. Qurdun bu bölgüsü şiri qəzəbləndirir, O, qurda hücum eləyib, onun gözlərini çıxardır. Sonra şir şikarı bölməyi çaqqala həvalə edir. Çaqqal şirə qoyunu naharda, quzunu şam vaxtı, toyuğu isə səhər yeməyi təklif edir. Şirin bu bölgüdən çox xoşu gəlir. Çaqqaldan bu bölgünü kimdən öyrəndiyini soruşur. Çaqqal qurdu göstərərək:-Bu gözü çıxmış qardaşdan bu bölgünü öyrəndim,-deyə cavab verir.

Zakir bu təmsildə aslanın simasında qolu zorlu, heç bir sərhəd bilməyən, acgöz və tamahkar, öz istəyinə nail olmaqdan ötrü, ən yaxın adamına belə ölüm hökmü kəsən zalım, qaniçən, rəhmsiz adamları, çaqqalın simasında hiyləgər, yaltaq, eyni zamanda qorxaq adamları, qurdun simasında isə dostu ilə düşmənini tanımayan, ehtiyatsız, həyatda özünə mövqe tutmaq üçün heç bir tədbir görməyən, ağılsız, səfeh, düşüncəsiz adamları tənqid obyektinə çevirir.”Dəvə və eşşək” təmsilində bir dəvə ilə bir eşşək karvan qatarından ayrılıb çöldə tənha qalır. İnsanların onlara verdiyi əzab-əziyyətdən azad olaraq gözəl bir çəmənlikdə yeyib-içib kökələrək asudə və rahat həyat sürürlər. Lakin onların bu azad həyatı uzun sürmür. Eşşək anqırmaq həvəsinə düşür. Dəvə ona məsləhət görür ki, dağa-daşa səs salıb anqırmasın. Lakin eşşək dəvəyə qulaq asmayıb var gücülə anqırmağa başlayır. Karvanla yaxınlıqdan keçən adamlar eşşəyin səsini eşidib gələrək, hər ikisini tutub yükləyirlər. Aylarla onlara ağır yük daşıtdırırlar. Bu, eşşəyin

arıqlamağına, son dərəcə taqətdən düşməyinə səbəb olur. Adamlar eşşəyin daha yük daşıya bilmədiklərini görüb əvvəlcə onun üstündəki yükü, sonra isə onun özünü dəvəyə yükləyirlər, lakin dəvə kinli olduğuna görə, eşşəkdən əvəz çıxmaq üçün lökləməyə başlayır, bu isə eşşəyin dəvənin üstündən yıxılaraq, dağa-daşa çirpilib məhv olmasına səbəb olur. Təmsil Zakirin:

Guş etməyən nasehlərin sözüne,
Toxunur aqibət bəla özünə.
Bir dəxi danışsa hər kim bihəngam,
Başı qeylü-qaldan qurtarmaz müdam.-
Nəsihətamiz sözləri ilə nəticələnir.

Bu təmsildə şair eşşəyin timsalında öz ehtirasını cilovlaya bilməyən, şadlığına şitlik eləyən, öz kobud, qaba səsindən xoşlanan, özündən müştəbeh, fəqət dar düşüncəli, səfeh, başıboş adamları təsvir edir.

Şair eyni zamanda bu təmsilində gəncləri böyüklərin xeyirxah və ağıllı nəsihətlərinə qulaq asmağa çağırır.

“Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu” təmsilində Zakir yoldaşlıqda sədaqətli olmağın bədii ifadəsini verir. Ovçunun tələsinə düşən Ahunu xilas etmək üçün sədaqətli dostlar bir çox çətinliklərlə üzləşmələrinə baxmayaraq, özlərini təhlükəyə ataraq onu tələdən azad edirdər. Zakir gəncləri bundan ibrət almağa çağıraraq deyir:

Bu məsəlin vardır ona nisbəti
Bir kəsin bir kəs olar ülfəti.
Gərək var olanda o da var ola,
Həmişə dostundan xəbərdar ola.
Nəinki dost qala dami-bələdə,
O, gəzə arxayın dəştü-səhradə.

“Tər lanlar və elçilər” mənzum hekayəsində Zakir Nizami ənənələrini davam etdirərək, hakimləri xalqla yaxşı rəftar etməyə, hər bir hökm və qərarı çıxarmazdan qabaq dərinədən düşünməyə və hökmdarları ədalətli olmağa çağırır. Hekayədə göstərilir ki, Herat hakimi tabe olduğu Yəmən padşahına sovqat olaraq bir neçə tər lan göndərir. Yolda quşlar xəstələnib yeməkdən qalırlar. Elçilər tər lanlara cürbəcür dadlı təamlar yedirtmək istədilər, lakin tər lanların ağızlarının açılmadığını görüb bir xeyli qatıq alaraq iri bir qabın içinə tökdülər. Qatığı quşlara başqa üsulla yedirtməyin mümkün-süzlüyünü düşünərək, tər lanları qabın içinə saldılar. Tər lanlar qatığın içində boğularaq öldülər. Bu əhvalatdan qəzəblənən Yəmən şahı elçilərin dara çəkilməsinə hökm verir. Lakin şahın məmurlarından biri şaha “Heç adətdə yoxdur elçiyə zaval”,- deyə elçiləri dara çəkməyi, onların bəndlərinə və üzlərinə qatıq sürtməklə və eşşəyə mindirib küçələri gəzdirməklə əvəz etməyi məsləhət görür. Şah bu məsləhəti bəyənib, elçilərin təqsirindən keçir. Hekayə şairin mənalı sözləri ilə tamamlanır:

Təhəmmül etməyə padşah əgər,
Peşmanlıq əlin dizinə döyər.
Əvvəl imtəhandır, sonra fərmayış,
Yerinə qayıtmaz, çünki düşsə diş.

Yüksək dərəcədə təbiilik, vüsətli, çevik, dinamik bir düşüncə tərzi, Zakir sözünün bədii qüvvəsini, təsir və sirayət gücünü artırır, onu öz orijinallığı ilə yüksəklərə qaldırır. Zakir burda elçilərin təmsalında, ona tapşırılan işə məsuliyyətsiz yanaşan, əmanətə xəyanət edən adamların xüsusiyyətlərini mənfi bir əlamət kimi xarakterizə edir.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ (1835-1888)

Seyid Əzim Şirvani 1835-ci ildə iyulun 10-da Şamaxıda ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Atası Seyid Məhəmməd Şamaxının tanınmış adamlarından idi. Kiçik yaşlarından atadan yetim qalan Seyid Əzim ana babası Molla Hüseynin himayəsi altında yaşamışdır. Dağıstanda ruhani vəzifəsində çalışan Molla Hüseyn Seyid Əzimi Dağıstana aparıb öz yanında saxlayır, onun tərbiyə və təhsili ilə məşğul olur. Seyid Əzim Dağıstanda babasının yanında qalıb dini təhsil aldıqdan sonra 1853-cü ildə Şamaxıya qayıdır və bir ildən sonra Ceyran xanım adlı bir qızla evlənir. Şamaxıda təhsilini tamamladıqdan sonra, o, 1856-cı ildə ali ruhani təhsili almaq üçün İraqa gedir və burda əvvəl Nəcəfdə, sonra isə Bağdadda bir neçə il oxuyur, sonra isə Şama köçürək təhsilini burda davam elətdirir. Seyid Əzim burda ilahiyyat elmlə yanaşı fəlsəfə və dünyəvi elmlərə də yiyələnir. Seyid Əzim Şamda ali ruhani mədrəsəsini bitirəndən sonra axund adı alır. Seyid Əzim Şamaxıya qayıtdıqdan iki il sonra Yaxın və Orta Şərqlə ölkələrini səyahətə çıxır. O, səyahət zamanı Məkkə, Mədinə, Qahirə və başqa şəhərləri gəzmiş, müctəhidlərlə, alimlərlə tanış olmuşdur. Bu görkəmli adamlarla tanışlıq və Şərqlə ölkələrindən aldığı təəssürat onun bilik və məlumatını bir xeyli zənginləşdirmişdir.

Seyid Əzim məktəb açaraq müəllim kimi fəaliyyətə başlayır. Onun açdığı məktəbdə dini dərslərdən başqa hesab, tarix və rus dili dərsləri də təlim edilirdi. 1874-cü ildə Şamaxıda Səid Əfndi Ünsizadənin təşəbbüsü, Cəlal Ünsizadə və Seyid Əzimin yaxından iştirakı ilə yeni tipli, müasir mündəricəli, "Məclis" adlı məktəb açılır. Seyid Əzim həmin məktəbə fars və Azərbaycan dilləri müəllimi təyin olunur. 1877-ci ildə Şamaxı dövlət məktəbinə şəriət və Azərbaycan dili müəllimi təyin olunan Seyid Əzim ömrünün axırı-

na qədər bu vəzifədə çalışır.

Müəllimlik vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq Seyid Əzim Azərbaycan dilində dərslik hazırlamaq sahəsində xeyli iş görmüşdür. Şamaxıda yeni üsulla məktəb açdığı zaman dərs vəsaitinə və dərsliyə böyük ehtiyac olduğunu hiss edən şair klassiklərin əsərlərindən tərbiyəvi əhəmiyyəti olan bədii parçaları Azərbaycan dilinə tərcümə edir və özü də kiçik maraqlı şeirlər yazıb uşaqlara oxudurdu. Bir neçə il bu qayda ilə dərs verdikdən sonra, uşaqlara oxutduğu həmin parçalardan bir dərs tərtib edib, çap olunmaq üçün Qafqaz Maarif İdarəsi rəisinə təqdim etmişdir. Lakin bu dərsliyin nəşr olunmasına icazə verilməmişdi.

Seyid Əzim məktəb şagirdləri üçün hazırladığı dərslik üzərində ildən-ilə işlədikcə onu özünün bəzi dəyişiklikləri, əlavə və ixtisarlara ilə təkmilləşdirir. Dərslik rəsmi dövlət sənədlərində nəşrə təqdim edilməsi ilə əlaqədar olaraq “Məcmuəyi-asari-Hacı Seyid Əzim”, “Şəriət kitabı”, “Tacül-kütub” (Kitabların tacı) və “Rəbiül-ətfal” (uşaqların baharı) adlandırılır ki, bunlardan ən doğrusu axırıncısıdır. Dərsliyin müəllifi bu sahədəki fəaliyyəti ilə özünün sələfləri A.Bakıxanovun və M.Ş.Vazehin xeyirxah ənənələrini davam etdirmişdir. Seyid Əzim 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzeti nəşr olunmağa başlayandan sonra “Əkinçi”nin xalq arasında yayılmasına çalışmış və böyük bir həvəslə maarifçi şeirlər yazıb qəzetdə çap etdirmişdir. “Əkinçi”dən sonra isə “Ziya” və “Kəşkül” qəzetlərində fəal iştirak etmişdir.

Maarifpərvər şair 1888-ci ildə iyun ayının 1-də Allah rəhmətinə qovuşmuş və Şamaxıda Şahxəndan qəbiristanında dəfn olunmuşdur.

Seyid Əzim tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan nəsihətamiz şeirlər yazmaqla yanaşı gözəl qəzəl və müxəmməs ustası idi. O, Füzuli ənənələrini davam etdirərək mindən yuxarı nəcib məhəbbət

hisslərini tərənnüm etdirən, eyni zamanda Allaha, dinə üsyan edən kafir ruhlu insanları və şərab düşkünlərini kəskin tənqid atəşinə tutan qəzəllər yazmışdır.

Seyid Əzim müxəmməslərində insan qəlbinə şadlıq gətirən həyat gözəlliklərini, baharı, təbiəti, musiqini və dünya nemətlərini ruh yüksəkliyi ilə tərənnüm edir.

Seyid Əzim “Mir Cəfərə xitab” və yaxud “Oğluma nəsihət” adı altında yazdığı silsilə öyüdlərində oğluna, eyni zamanda gənc oxucularına, əhli-ürfan olmağı, hər elmi öyrənməyi, elmi adamlara hörmət qoymağı, mədəni, ləyaqətli olmağı, başını bəlaya salma- mağı, şiəliyə-sünniliyə fərq qoymadan müsəlmanlara və bütün in- sanlara rəğbət bəsləməyi nəsihət edir.¹

Seyid Əzimin 125-ə qədər mənzum hekayəsi vardır. Bunlar- dan bəzilə Nizaminin “Xəmsə”sindən, bəziləri isə Sədinin “Gülü- stan” və “Bustan” əsərlərindən, habelə başqa Şərq mənbələrindən tərcümə və iqtibasdır. Bu hekayələrin çox hissəsi isə şairin özünün yazdığı orijinal əsərlərdir. Lakin Seyid Əzim köhnə mənbələrdən götürdüyü mövzuları da yenidən işləyərək müasirləşdir- mişdir.

50 miniatür hekayəni özündə birləşdirən “Tacül-kütub” dərsliy- ində zülm, ədalətsizlik tənqid, xeyirxahlıq, mərhəmət, səxavət kimi keyfiyyətlər təbliğ olunur. Hekayələrin əsas qəhrəmanları Nuşirə- van, İskəndər, Soltan Məlik şah və s. hökmdarlar, vəzirlər, şairlər, filosoflar və həkimlərdir.

Seyid Əzim Şirvaninin bu hekayələrinin əksəriyyəti Nizaminin “Xəmsə”sindən iqtibasdır.

“Soltan Məlik şah və qarı” hekayəsində Soltan Məlikin qulam- larından biri kasıb bir qarının inəyini tutub kəsir, qarının özünü isə döyərək təhqir edir. Soltan Məlik şah şikardan qayıdarkən Zində-

¹ Ətraflı məlumat üçün bax: X.Məmmədov, “XIX-XX əsrlər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı”, Bakı-2001, 214, 217, 220, 221, 228, 233, 240, 241, 242, 243-cü səhifələr.

rud körpüsünün üstündə qarı onun atının cilovundan tutaraq ona qulamın zorakılığından şikayət edir və deyir ki, ey hökmdar, əgər mənim dadıma bu Zindərud çayının körpüsündə yetməsən, sənə-sirat körpüsünün üstündə qarğış edəcəyəm. Soltan Məlik şah qarının şikayətini eşidəndən sonra əmr edir ki, qulamı qətlə yetirsinlər və özünə məxsus olan naxırdan qarıya iyirmi beş inək bağışlayır. Qarı bundan çox şad olub, Soltan Məlik şaha dua eləyir.

Şair bu hekayədə Soltan Məlik şahın timsalında hökmdarları, ölkəni idarə edən hakimləri düzlüyə, ədalətə, özbaşınalığın qarşısını almağa, xalqa zülm edənləri cəzalandırmağa çağırır.

“Nuşirəvan və qonaqpərvər kişi” hekayəsində halal zəhmətilə yaşayan, eyni zamanda səxavətli və qonaqpərvər bir kişinin belə müsbət keyfiyyətlərindən xəbər tutan Nuşirəvan bəzircan libasında ona qonaq gəlir. Eşitdiyindən daha artıq hörmət və nəvazişlə qarşılanan Nuşirəvan bağbanda gördüyü insani sifətlərə heyran qalır. Bağban onu tacir bilərək ondan xahiş edir ki, ey əziz qonaq, əgər mümkün olsa, mənimçün bir qədər üzüm göndərərsən. Nuşirəvan ona deyir ki, bəs sənın bağında bu qədər üzüm var, bəs niyə yemirsən? Bağban ona cavab verir ki, padşahımız zalım bir padşahdır. Üzüm yetişəndən sonra padşahın adamları gəlib umr-malı aparmalıdırlar, hələ ki gəlib aparmayıblar. Hərçənd ki, başqaları xəlvətcə öz bağlarından üzüm yeyirlər. Lakin mən umr-malı verməmiş yzm yesəm, padşaha xəyanət eləmiş olaram və bu mənə haram olar.

Nuşirəvan bağbandan bu sözləri eşidəndən sonra özünün necə zülmkar olduğunu dərk edib ağlayır, qəflət yuxusundan ayrılır.

Bu hekayədə şahlığın zülmü altında əzilən zəhmətkeş xalq və hakimlərin soyğunçuluğu əks olunur.

Seyid Əzim tamahkar, insafsız hakim təbəqəni ədalətə,

düzgünlüyə, vicdanlı olmağa dəvət edir.

Seyid Əzim Şirvaninin təmsilləri XIX əsr uşaq ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. Seyid Əzim öz təmsillərində dünya ənənəvi təmsil janrına məxsus əsas keyfiyyətləri özündə cəmləşdirir: əhvalat təsvir edilir və bunun məzmununa uyğun bir neçə sətirdən ibarət nəticə ümumiləşdirilir. “Aslan və iki öküz” təmsilində bir aslan daim bir yerdə gəzən, otlayan, bir-birinə münasibətləri müsbət olan öküzlərin, ikisi bir yerdə olan zaman onlara gücnün çatmayacağından ehtiyat edərək, hiyləyə əl atıb, onların arasına nifaq salır, sonra hər ikisini ayrı-ayrılıqda parçalayıb yeyir. Bu təmsildə şair hiylələrə aldanmamağı, ayıq olmağı, bir şeyə yüz faiz əmin olandan sonra qərar çıxarmağı, qoluzorlulara, zülmkarlara qarşı birləşməyi, birliyin, həqiqi dostluğun, səmimi yoldaşlığın insan həyatı üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu tövsiyə edir. “Qaz və durna” təmsilində özündən müştəbeh bir qaz, özünü tərifləyərək göydə uçmağı ilə, quru yerdə gəzməyilə lovğalanır. Durna onu məzəmmət edib deyir ki, boyun uzun olsa da, aqlın gödəkdir. Göydə uçursan, amma tərlanla müqayisədə çox ləng uçuşun var, göldə üzürsən, balıq yanında çox bacarıqsız görünürsən, quru yerdə gəzirsən, maral qaçışı ilə aranakı fərqi dilə gətirmək mümkün deyil, de görüm hansı məharətinə görə belə lovğalanırsan? Qaz durnanın sözlərindən utanıb xəcalət çəkir. Bu təmsildə bir neçə sənət və elm ardınca gedən, ancaq hamısından yarımçıq, avara qalanlar tənqid olunurlar:

Qaz utandı o göldə durnadən, Vaqif ol ey oğul, bu mənədən:

Yəni bir elmə daim ol talib,

Zifən ol, zifunundur qalib.

Kişi bir sənəti bilər xalis,

Çoxuna meyl edən qalar naqis.

Seyid Əzim təmsillərindəki dil sadəliyi onun xəlqiliyi, həyata

daha sıx bağılılığı və realizmi ilə əlaqədardır. Bu təmsillərdə uşaq aləminə yaxınlıq, obrazların parlaq və canlı təsviri, hadisələrin qısa, yığcam şəkildə əksi və bundan çıxarılan nəticənin tərbiyəvi əhəmiyyəti olduqca böyük sənətkarlıqla ifadə olunur. Lirik şeirlərində romantik, epik əsərlərində: mənzum hekayə, təmsil və satiralarında realist bir insan kimi tanınan Seyid Əzimin Azərbaycan ədəbiyyatında olduqca böyük bir mövqeyi vardır. Onun didaktik mahiyyət laşayan öyüd və təmsillərinin gənc nəslin tərbiyəsində böyük rolu olmuşdur.

Coşqun şairlik təbinə malik olan qüdrətli sənətkarın zəncin ədəbi irsi ədəbiyyat xəzinəmizin parlaq incisidir.

ƏDƏBİYYAT

Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, Bakı-1956, 1974.

Qasımzadə F. “ A.Bakıxanov “, Bakı-1956.

Məmmədov K. “Qasımbəy Zakir”, Bakı-1957.

Məmmədov X. “XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində maarifçi realist ədəbiyyatı”, Bakı-1978.

Məmmədov X. “XIX-XX əsrlər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı”, I cild, Bakı-2002.

Mir Bağırov K. “S. Ə. Şirvani”, Bakı-1959.

Hüseynov S. “Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu”, Bakı, “Elm”. 1987.

Orucəliyev İ. “uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin təhlili və tədrisi xüsusiyyətləri” (Nizami Gəncəvi və Abbasqulu ağa Bakıxanovun əsərləri əsasında), Bakı-2004.

Bağırov Ə.A. “S.Ə.Şirvani və məktəb”, Bakı, “Maarif”, 1986.

Əsgərli Z. «S.Ə.Şirvani», Bakı, 2006

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ (1900-1920) AZƏRBAYCAN UŞAQ

ƏDƏBİYYATI VƏ UŞAQ MƏTBUATI

XX əsrin birinci rübü Azərbaycan ictimai fikir tarixində yeni bir mərhələ açdı. Ölkənin daxilində gedən ziddiyyətlər, təlatümlü hadisələr milli dirçəlişin, milli şüurun oyanmasına təkan verdi. İlk təhsillərini mədrəsələrdə, yeni üsullu, yeni mündəricəli məktəblərdə olan, sonralar seminariyalarda, Rusiyanın, Türkiyənin, Şərq ölkələrinin, eləcə də Avropa ölkələrinin şəhərlərində təkmilləşdirən Azərbaycanın maarifpərvər ziyalıları, azərbaycanlı gənclərin maariflənməsi, elm və kamal sahibi olmaları üçün yeni dərsliklər, proqramlar, teatr tamaşaları hazırlayıb, dövrü mətbuatda fəal iştirak edərək maarif, mədəniyyət və incəsənətin bütün sahələrində böyük fədakarlıq göstərirdilər. Bu maarifpərvər insanların təşəbbüsü ilə bir-birinin ardınca maarif ocaqları, xeyriyyə cəmiyyətləri, nəşriyyatlar, kitabxanalar yaradılırdı. Azərbaycanın namuslu və vətənpərvər oğulları el atası Hacı Zeynalabdin Tağıyevin və başqa millətin qayğısını çəkən xeyriyyəçilərin vəsaiti və maddi yardımını ilə yeni kitablar nəşr elətdirir, yeni qəzet nəşriyyatları açdırır, qızların təhsil alması üçün məktəblər inşa elətdirir, incəsənət və mədəniyyət ocaqları tikdirirdilər. Bu dövrdə Azərbaycanın böyük oğlu, olduqca nəcib sifətlərə malik, xalqını canından artıq sevən, öz var-dövlətini xalqın maddi rifahının yüksəlişi, maariflənməsi, tərəqqisi yolunda xərcləməyi özünə şərəf bilən bir insan olan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xidmətləri əvəzsizdir.

Bu dövrdə N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, R.Əfəndiyev, Ə.Haqverdiyev, S.S. Axundzadə, F.Köçərli, Ü.Hacıbəyov, A.Şaiq, A.Səhhət, S.M. Qənizadə, M.Mahmudbəyov kimi

müəllim və yazıçıları düşündürən vacib məsələlərdən biri də yeni üsullu məktəblərin artması və yeni tələblər səviyyəsində şagirdlər üçün dərsliklərin yaradılması idi. Bu da şübhəsiz, yeni mündəricəli uşaq ədəbiyyatının yaradılmasına zəmin yaradırdı.

1901-ci ildə Bakıda Qız məktəbinin rəsmi açılışı o dövrün ən əlamətdar hadisələrindən biri idi. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaiti ilə açılmış bu tədris ocağı ilk dəfə olaraq Azərbaycanda qız uşaqlarının təhsil alması üçün nəzərdə tutulmuş “Müsəlman ünsiyyə məktəbi” adlanır. Təxminən 30-35 nəfər 11-12 yaşlı qız məktəbdə təhsil alacaqdı. Açılış mərasimində H.Z.Tağıyevlə yanaşı, Bakı quberniya qazısı axund Əlizadə, xristian və yəhudi din xadimləri, H.B.Zərdabi, N.B.Vəzirov, Ə.B. topçubaşov və bir sıra azərbaycanlı ziyalılar iştirak edirdilər. Qız məktəbinin açılması münasibətilə H.Z.Tağıyevin ünvanına İstanbuldan, Tehrandan, Peterburqdan, Tiflisdən, Simferopoldan, Xarkovdan, Rəştdən, İsfahandan, Misirdən, Saratovdan, Bağçasaraydan, Kazandan, Moskva müsəlmanlarının adından, Naxçıvandan, Şamaxıdan, Şəkidən, Salyandan və bir sıra başqa yerlərdən saysız-hesabsız təbrik teleqramları gəlmişdi. Azərbaycanın maarifpərvər və tərəqqipərvər ziyalılarının sevincinin həddi-hüdudu yox idi.

Onlar bayram əhval-ruhiyyəsi ilə bir neçə məktəbli oğlan uşağına Seyid Əzim Şirvaninin məktəb haqqında yazdığı şeiri oxutdururdular:

Ey taci-sərim, xoşbəxt pədərim,
 Həsrət oduna yanır cigərim.
 Saç bir dəm atəşə ab,
 Elmdən eylə bizi sirab.
 Qandır ki, məktəb darilmandır,
 Təhsili-elm cism üçün candır.
 Bizə imdad et, məktəb abad et,
 Bizi bir dəm şad et...

Qız məktəbinin açılışından sonra Azərbaycanın maarifpərvər ziyalıları daha da ruhlanaraq bir cəbhədə birləşib yeni üsullu məktəb şəbəkələrinin genişləndirilməsi üçün qızğın fəaliyyətə başladılar.

1905-ci ildə bədnam erməni daşnakları “Böyük Ermənistan yaratmaq niyyətilə Azərbaycanın hər bölgəsində iğtişaşlar törətməyə, dinc müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımını tətbiq etməyə başladılar. Azğınlaşmış ermənilər günahsız müsəlman əhalisini qətlə yetirir, onlara olmazın işgəncə və zülmələr verirdilər.

Bu dövrdə azərbaycanlı ziyalılar bu qırğının qarşısını almaq üçün birləşərək, tez-tez dövrü mətbuatda çıxış edir, yığıncaqlar keçirir, xalqı erməni təcavüzündən xilas etmək üçün tədbirlər hazırlayırdılar. Onlar erməni təcavüzünə qarşı mübarizə apararaq Azərbaycanın qeyrətli oğullarını ayıq olmağa, düşmənin qurduğu təhlələrə düşməməyə, hər məkanda, hər zamanda ehtiyatla hərəkət etməyə, eyni zamanda rəhmsiz və qaniçən ermənilərə qarşı amansız olmağa çağırırdılar. Nəhayət, 1906-cı ildə igid Azərbaycan xalqı mənfur ermənilərin bəd niyyətlərini ürəyində qoyub, zəfər zəfər üstündən qazanaraq birləşmiş erməni quldur dəstələrini darmadağın etdi.

1906-cı ildə erməni təcavüzünün qarşısı alınandan sonra Azərbaycanın maarifpərvər ziyalıları öz müqəddəs məqsədlərini həyata keçirməkdən ötrü yeni bir həvəslə fəaliyyətə başladılar. 1906-cı ildə Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayı çağırıldı. Qurultayda maarif xadimləri ilə yanaşı qabaqcıl ziyalılar da iştirak edirdilər. Qurultayda təkmilləşmiş əlifbanın tətbiqi, səsli dərs üsuluna keçilməsi, əyani vəsaitdən geniş istifadə, milli ədəbiyyatın və dilin əsas fənlərlə eyni hüquqa malik olması, yeni dərsliklərin hazırlanması və başqa məsələlər müzakirə olundu.

R.B.Əfəndiyev “Uşaq bağçası” kitabında təlim və tərbiyənin

vəhdətinə (K.D.Uşinskinin təlimi-V.Ə.) əsaslanaraq orijinal və tərcümə əsərlərində təbiət, coğrafiya, tarixi hadisələr və kainatın quruluşuna dair materiallar vermişdir. Müəllif XX əsrin əvvəllərində çap etdirdiyi “Bəsirətül-ətfal” (1901) kitabının da tərtibində bu üsuldən istifadə etmiş, Həmçinin Şərqi nəsihətamiz, hikmətamiz təmsilləri ilə onun səhifələrini zənginləşdirmişdir.

Uzun müddət mükəmməl vəsait kimi istifadə olunan “Birinci il” (1909), “İkinci il” (1908), “Üçüncü il” (“Yeni məktəb”-1909) dərsliklərində istər milli uşaq ədəbiyyatının, istərsə də tərcümə ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri seçilib toplanmışdır. Bunlardan başqa, A.Şaiqin “Uşaq gözlüyü”, “Gülzar”, İrəvan müəllimlərinin hazırlayıb Tiflisdə çap etdirdikləri iki hissədən ibarət “Ana dili” və başqa vəsaitlərdə də yeni məzmunlu uşaq ədəbiyyatından nümunələr toplanmışdır. “Yeniməktəb” adlı üçüncü il dərsliyi bu dərsliklərə nisbətən daha çox yayılmışdır. Dərslik şagirdlər tərəfindən asan oxunduğuna və yaxşı başa düşüldüyünə görə on dəfə təkrar nəşr olunmuşdur.

XX əsr uşaq ədəbiyyatının zənginləşməsində və yayılmasında görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərlinin xüsusi əməyi olmuşdur. O, şifahi xalq ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrindən toplanıb hazırlanmış “Balalara hədiyyə” (1912) adlı dərs vəsaitini yeni pedaqoji prinsiplər əsasında tərtib etmişdir. XX əsr Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndələrindən olan H.Cavid, M.Hadi, A.Səhhət, Ə.Cavad, A.Divanbəyoğlu realist və maarifçi yazıçılardan kəskin şəkildə ayrılmır, elm və maarifin yayılmasında, xalq kütlələrinin savadlanmasında, xüsusilə gənc nəslin təhsil və tərbiyəsində eyni mövqedə dayanırdılar. M.Hadinin “Məktəb şərqi”, “Qızlar bağçası”, “Tərəqqiyi - sənaye” şeirləri, H.Cavidin “Öküz Ənvər”, “Kiçik sərsəri”, “Vərəmli qız”, “Qız məktəbində” şeirləri, Abdulla bəy Divanbəyoğlunun “Dan ulduzu”, “Cəng”, “İlan və

fəhlə” hekayələri, Əhməd Cavadın “Müəllim”, “Quşlara”, “Beşik”, “Mən tuqayam, bir quşam”, “Uşaqların əyilməsi üçün” və s. şeirləri uşaq ədəbiyyatının yaxşı nümunələrindəndir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni həyat canlanırdı: maarif, məktəb və mətbuat xalqın tələbatına çevrilmişdi. “Zənbur”, “Kəlniyyət”, “Babayi-Əmir”, “Məzəli”, “Tuti”, “Bəhlul”, “Lək-lək” kimi satirik jurnalların meydana çıxması uşaq mətbuatının yaranmasına səbəb oldu. Əsrin əvvəllərindən nəşrə başlayan “Dəbistan” (1906-1908), “Rəhbər” (1906-1907), “Məktəb” (1911-1920) məcmuələri uşaq mətbuatı kimi milli uşaq ədəbiyyatının inkişafına geniş yol açdı. Dövrün qabaqcıl ziyalıları-yazıçılar, müəllimlər və tərcüməçilər bu jurnallarda yaxından çıxış etməyə başladılar. Bu dövrdə M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq, S.S.Axundov kimi uşaq ədəbiyyatının qüdrətli yaradıcıları yetişdi. Onlar öz ictimai-ədəbi və pedaqoji fəaliyyətləri ilə yanaşı, XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını yaratdılar.

Maarifpərvər ziyalılardan Əliiskəndər Cəfərzadə və Məmməd-həsən Əfəndizadənin uzun müddət nəşrinə çalışdıqları “Dəbistan” jurnalının məramı yeniyetmələrin təlim və tərbiyəsinə, zehni inkişafına istiqamət vermək, onları xalqa və vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək idi.

“Dəbistan” jurnalı müəllim və ziyalılarımızın arzularını nəzərə alaraq bir çox sahələri əhatə edən bölmələr yaratmışdı. Həmin bölmələr bədii ədəbiyyat, tərcümə ədəbiyyatı, təlim-tərbiyə və tərbiyə tarixi, coğrafiya və səyahət, Azərbaycan, fars və rus ədəbiyyatı, şifahi xalq ədəbiyyatı, tarixi hadisələr və digər sahələri əhatə edir, öz səhifələrində bu mövzularda maraqlı yazılar buraxırdı. Şübhəsiz, bu sahələr içərisində uşaqlar üçün yazılmış bədii ədəbiyyat daha geniş yer tuturdu.

Nəşri cəmi iki il davam edən “Dəbistan” jurnalı mətbəə xərci-

nin çatışmazlığı üzündən 1908-ci ildə bağlandı.

“Dəbistan”la bir vaxtda nəşrə başlayan “Rəhbər” jurnalının ömrü isə cəmi dörd ay çəkdi. Bu jurnalın naşiri görkəmli maarif xadimi M.P.Mahmudbəyov idi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının naşiri Cəlil Məmmədquluzadə “Rəhbər”in çıxmasını jurnalında satirik boyalarla təbrik etmiş, M.Ə.Sabir isə orijinal şeirlərini və tərcümələrini, həmçinin Firdovsinin “Şahnamə” poeməsindən “Siyavuş” fəslinin tərcüməsini “Rəhbər” jurnalında çap etdirmişdi. “Rəhbər” jurnalı məşhur ədəbiyyatşünas F.B.Köçərlinin Vidadi, Vaqif, Zakir və Nəbati haqqında yazdığı ədəbi-tənqidi məqalələri də öz səhifələrində ardıcıl çap etmişdir.

“Rəhbər” jurnalının məramnaməsi zəngin olmuş, pedaqogika və ədəbiyyatşünaslıqlı yanaşı, ədəbi-bədii yaradıcılığa və tərcümə əsərlərinə də səhifələrində geniş yer vermişdir.”Dəbistan” və “Rəhbər” jurnallarının qarşıya qoyduqları məqsədi onların bağlanmasıdan bir neçə il sonra nəşrə başlayan “Məktəb” jurnalı davam etdirdi. Maarifpərvər jurnalist Qafur Rəşad Mirzəzadə və Əbdürrəhman Tofiq Əfəndizadənin təşəbbüsü ilə 1911-ci ilin 29 noyabrından nəşrə başlayan “Məktəb” ilk nömrəsindən başlayaraq yeniyetmələrin təhsilinə, təlim-tərbiyəsinə xidmət etmiş, öz ətrafına dövrünün görkəmli yazıçı və maarifpərvər ziyalılarını toplamışdır.

“Məktəb” jurnalında müəllimlər, ədəbiyyat həvəskarları, maarifpərvər ziyalılar, eyni zamanda dövrün tanınmış nasir və şairləri müntəzəm çıxış edirdilər. H.Cavid, Ə.Nəzmi, A.Səhhət, A.Şaiq, R.Əfəndizadə, S.S.Axundov, İ.Musabəyov kimi görkəmli sənətkarların ədəbi-bədii yazıları ilk dəfə “Məktəb” jurnalında nəşr olunmuşdur. M.Ə.Sabirin vəfatından sonra jurnal onun uşaqlar üçün yazdığı şeir və mənzumələri toplayıb vaxtaşırı çap etmişdir.

S.S.Axundov “Qorxulu nağıllar”ını bilavasitə “Məktəb” jurnalı üçün yazmışdır. 1912-ci ildən 1914-cü ilə qədər ardıcıl çıxan bu hekayələri uşaqlar da, valideynlər də böyük həvəslə oxuyur, davamın səbirsizliklə gözləyirdilər.

“Məktəb”in səhifələrində çap edilən şeirlər də jurnalın məramına-yeni məktəbin, elmin, təlim və tərbiyənin roluna, yeni nəslin böyük gələcəyinə inam hissi ifadə olunur. S.Ə.Şirvaninin “Oğluma nəsihət”, Sabirin “Məktəb şagirdlərinə”, Ə.Nəzminin “Məktəb uşağı”, A.Səhhətin “İki uşaq”, H.Cavidin “Bir qız”, R.Əfəndizadənin “Qızlarıma nəsihət”, Q.Ə.Cənnətin “Öyüd”, Ə.Səttarın “Ağca” əsəri bu cəhətdən maraqlıdır.

“Məktəb”in səhifələrində milli ədəbiyyatla yanaşı, tərcümə ədəbiyyatına da geniş yer verilirdi. A.Səhhətin Puşkindən (“Qış”), Nikindən (“Uşaqlıq xatirəsi”) tərcümə edib jurnalda çap etdirdiyi əsərləri indi də bədii dəyəri ilə diqqəti cəlb edir.

“Məktəb” jurnalı 1920-ci ilədək nəşrini davam etdirdi. Uşaq aləminin salnaməsi olan jurnal on illik fəaliyyəti ərzində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranması və təşkkülü işinə böyük köməklik göstərmişdir.

1918-ci ildə erməni daşnakları yenə də Böyük Ermənistan yaratmaq niyyəti və 1905-1906-cı illərdəki rüsvayçı məğlubiyətlərinin əvəzini çıxmaq məqsədi ilə bolşevik adı ilə maskalanmış S.Şaumyanın başçılığı ilə Azərbaycan xalqına divan tutmağa başladılar. Mart ayının ortalarında Qoçu Aşurbəyov Bakıda “Təzə pir” məscidinin həyətinə müsəlman əhaliyə erməni daşnaklarının təcavüzündən qorunmaq üçün dörd min ədəd tüfəng payladı. Bunu eşidən S.Şaumyan “qardaş” qırğınınını dayandıracağına söz verib

Nəriman Nərimanovu aldadaraq müsəlmanlardan silahları yığıb, gizlicə ermənilərə paylatdırdı. Sora isə erməni quldurları-

na müsəlman əhalisinə qarşı soyqırırma başlamaları üçün göstəriş verdi. Rusiyada hərbi xidmətdə olmuş və xidmətdən yenicə tərxis olunmuş erməni hərbcisindən, təxminən beş min nəfər “Daşnak-sütun” partiyasının üzvlərindən, təxminən bir o qədər də adi erməni vətəndaşlarından ibarət daşnak ordusu elə təkcə Bakı şəhərində mart ayının axırında otuz min silahsız adamı, qocaları, qadınları, qızları qətlə yetirdilər. Ermənilər müsəlman evlərinə soxulur, qundaqdakı körpələri süngüyə keçirir, qocaların böğazına qurğuşun əridib tökür, qadınların belinə isti samovar bağlayır, qızlara vəhşicəsinə təcavüz edirdilər. Gözlənilməz basqından özlərini itirən azərbaycanlı əhali nə edəcəyini bilmir, pərakəndə halda kəndlərə, bağlara qaçırdılar. Bu, təkcə Bakıda belə deyildi. Təpədən dırnağa silahlanmış qəddar və qaniçən, ümumi sayı iki yüz mindən artıq olan daşnak ordusu Azərbaycanın hər yerində dəhşətli qırğınlar törədir, şəhərləri, kəndləri yandırır, müsəlman əhaliyə hələ tarixdə görünməmiş işgəncələr verirdilər. Müsəlman əhaliyə divan tutmaqda denləri qeyri-müslüm olan bolşeviklər, menşeviklər, denikinçilər, kazaklar, böyük köməklik göstərirdilər. Bolşeviklər adını sinfi mübarizə qoyaraq, guya əks sinfə qarşı mübarizə aparırlarmış kimi, menşeviklər daşnaklarla bir mövqedə olduqlarına görə, denikinçilər və kazaklar isə öz xristian qardaşlarına kömək etmək məqsədiylə bu soyqırırmda ermənilərə silah, sursat, eyni zamanda eyni zamanda fiziki şəxslərlə yardım edirdilər. Azərbaycanın qüdrətli oğulları birləşərək mübarizə aparsalar da qüvvələr bərabər olmadığı üçün qırğının qarşısını ala bilmirdilər. Aylarla davam edən qırğın yüz minlərlə azərbaycanlının ölümünə, yüz minlərlə insanın isə öz evindən, eşiyindən didərgin düşməsinə səbəb olurdu. 1918-ci il may ayında “Müsavat” partiyasının başçısı Məmməd Əmin Rəsulzadə Tiflisə gedərək dörd müsəlman partiyasının iştirakı ilə qurultay çağırıldı. 1918-ci il may ayının 28-də qu-

rultay iştirakçıları Məmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı ilə “Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti” elan etdilər.

Azərbaycan artıq V.İ.Leninin hakimiyyəti altında olan Rusiya imperiyasının tərkibindən çıxdı. Müstəqil, baxımsız bir dövlətə çevrildi.

Fəqət qırğın isə hələ də davam edirdi. Azərbaycanın mərkəzi sayılan sənaye şəhəri Bakı ermənilərin əlində idi. Onlar bütün tədris ocaqlarını, məktəbləri, nəşriyyat və redaksiyaları, xəstəxanaları, dövlət müəssisələrini, eyni zamanda şəxsi evləri və s. zəbt eləmişdilər.

Güclü və ağıllı siyasətçi Məmməd Əmin Rəsulzadə Türkiyəyə gedərək bu qırğının qarşısını almaq üçün kömək istədi. Türk qardaşlarımız tez bir zamanda əsasən seçmə osmanlı türklərindən və qismən azəri türklərindən təşkil olunmuş Qafqaz İslam Ordusu təşkil edərək Azərbaycana köməyə göndərdilər. Qafqaz İslam Ordusu başda Nuru paşa və Ənvər paşa olmaqla diviziyalara bölünərək, həm Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan tərəfdən, həm də Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycana daxil oldular. Rəşadətli və şücaətli türk ordusu Azərbaycanın hər yerində daşnak ordusunu və onların havadarlarını darmadağın edərək pərən-pərən saldılar. Beləliklə, Azərbaycan müzəffər türk ordusunun sayəsində iyrenc ünsürlərdən-daşnaklardan, bolşeviklərdən, menşeviklərdən, denikinçilərdən, kazaklardan, eyni zamanda Bakı neftinə sahib olmaq üçün gələn ingilislərdən təmizləndi. Türk ordusu bir müddət Azərbaycanda qaldıqdan sonra vətənə döndü.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti düz bir il on bir ay yaşadı. 1920-ci il aprel ayının 28-də Leninin göstərişi ilə general Levendovskinin komandanlığı altında 11-ci qırmızı ordu Bakıya girərək, şəhəri işğal etdi. Sonra isə Azərbaycanın başqa bölgələrini tutdu. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin varlığına son qoy-

uldu. Azərbaycan müstəqillik, azadlıq işığından, yenə də zülmətlərə düşərək, Rusiyanın yarımüstəmləkəsinə çevrildi.

“FÜYUZAT” UŞAQ ƏDƏBİYYATI NÜMUNƏLƏRİ

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai gerçəkliyi üçün mədəni-mənəvi və iqtisadi-siyasi intibah cizgiləri ilə xarakterikdir. Bu zaman bir tərəfdən beynəlxalq neft inhisarçıları Azərbaycana maraq göstərir, yerli sahibkarlar ümumxalq mövqeyindən çıxış etməyə təşəbbüs göstərir, digər tərəfdən yeni tipli məktəblər, maarif ocaqları, kitabxana-qiraətxanalar açılır, mətbuat orqanları yaranır, ədəbi dərnək və cəmiyyətlərin fəaliyyətinə şərait yaradılırdı.

Ədəbi fəaliyyətdə yeni janrlar üstünlük təşkil edir, rəngarəng forma və məzmun axtarışları geniş vüsət alır, bədii tərcümə məsələləri önə çəkilirdi. Ən əsası budur ki, bütün şüurlu fəaliyyət sahələrinin adamları ümumxalq azadlığı, dövlət müstəqilliyi və milli müəyyənlik prinsiplərini rəhbər tutur, dövrün intellektual dairələrinə məxsus bəşəri ideyaları mövcud gerçəkliyə tətbiq etməyə çalışırdılar. Bu mənada ictimai tərəqqi və bütövlükdə milli intibah problemlərinə təkamülçülüklə yanaşı Füyuzat ədəbi məktəbinin tarixi rolu misilsizdir.¹

XX əsrin əvvəllərində Əlibəy Hüseynzadənin başçılığı ilə fəaliyyətə başlayan “Füyuzat” jurnalı Azərbaycanda ədəbi-bədii düşüncənin, habelə ictimai məfkurənin yeniləşməsinə köklü təsir göstərmişdir. Folklor materialları və ən qədim yazılı ədəbiyyat nümunələrindən tutmuş çağdaş mədəni irsədək hər bir yaradıcılıq faktına həssaslıqla yanaşan “Füyuzat”çılar ictimai inkişafı bədii düşüncə təkamülünü vahid təhlil müstəvisində işıqlandırır, eyni zamanda onların bədii sənət orijinallığını, forma və məzmun xüsu-

¹ Şamil Vəliyev (Körpülü), “Füyuzat ədəbi məktəbi” Bakı, “Elm”-1999, səh.9

siyyətlərini, habelə milli özəlliklərini örnək seçmişdilər. Antik yunan faciələri, ortağ türk ədəbiyyatı abidələri, ərəb və fars dilli poeziya nümunələri, habelə Hind-Çin mədəniyyəti, Avropa və rus klassik ədəbiyyatı da bu baxımdan öyrənilmişdir¹

Bütöv vətən, müstəqil dövlət, azad cəmiyyət uğrunda, eyni zamanda xalqın maariflənməsindən ötrü mübarizə aparən “Füyuzat”çıların Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyəti yaranana qədər və onun yaşadığı dövrdə bədii axtarışlarının sayəsində dövlətçilik simvolları, əxlaqi-mənəvi dəyər rəmzləri, o cümlədən aypara, səkizguşəli ulduz, milli kimliyimizin təsdiqi olan bayrağın rənglər harmoniyası əldə edilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində “Füyuzat” ədəbi məktəbinin ətrafında birləşən bir sıra maarifpərvər ziyalılarımız-Ə.Hüseynzadə, M.Ə. Rəsulzadə, M.Hadi, H.Cavid, Ü.Hacıbəyov, A.Səhhət, A.Şaiq, H.S.Ayvazov, S.E.İbrahimov, Ə.Kamal, A.Sur, X.X.Səbriyyəzadə, Ə.Cavad və s. öz əsərlərində, məqalələrində və felyetonlarında xalqın maariflənməsi, tərəqqisi, inkişafı üçün fədakarlıqla mübarizə aparmışdılar.

Füyuzatçı mətbuat orqanlarının ictimai-siyasi mövqeyi ədəbi məktəbi təmsil edən orqanlarda (o cümlədən “İrşad”, “Təzə həyat”, “Yeni füyuzat”, “Tərəqqi”, “Həqiqət”, “İttifaq”, “Şəlalə”, “Dirilik”, “İqbal”, “Açıq söz”, “Bəsirət”, “Qurtuluş” və s.) xalqın ictimai-mədəni inkişafı və ümumislam dəyərləri kontekstində təqdim olunurdu. Elə buna görə də islam dini və Quranla bağlı görüşlər, Türkçülük düşüncəsi və yeniləşmə (müasirləşmə-avropalaşma) meyilləri bədii ədəbiyyatda mühüm yer tutur, kamil sənət əsərləri bu yöndən dəyərləndirilirdi.

Bu ədəbi məktəbin romantizmin prinsiplərinə əsaslanması, milli istiqlal düşüncəsinə qida verməsi, yeni tipli bədii sənət

¹ Şamil Vəliyev (Körpülü), “Füyuzat ədəbi məktəbi”. Bakı, “Elm”-1999, səh.420.

nümunələrini ortaya qoyması xüsusi şəkildə vurğulanmış, onun üzvlərinin yaradıcılığı orijinallığı, müxtəlif şeir, məqalə, dərslik, monoqrafiya, müntəxəbatlarda və s. əsərlərdə izah olunmuşdur.¹

1918-ci ildə Azərbaycanı erməni irticasından və bolşevizmdən xilas etmək üçün Nuru paşa və Ənvər paşa başda olmaqla Azərbaycana gələn türk-islam ordusunun parlaq qələbəsindən sonra turançılıq ideyası “Füyuzat”çı müəlliflərin əsərlərində qabarıq şəkildə ortaya çıxırdı. A.Şaiqin bu dövrdə yazdığı “Marş” şeiri həmin ideyanı ifadə edən gözəl bir nümunədir:

Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur,
Ünlə, zəfərlə, şanla tariximiz doludur.
Yürüyəlim irəli, haydı, millət əsgəri,
Keçmişimiz şan, zəfər, durmayalım biz geri!

Yıldırımli gözünüz qan ağladır düşməne,
Qorxaq, alçaq, xainin bu meydanda işi nə?!
Dəniz kibi qoşalım, dalğa kibi qoşalım,
Altun ordu, irəli! Dağlar, daşlar aşalım!

Türk qafasında qorxu yuvalamaz, düşmənim!
Həp dəmirdən yapılmış ruhum, qəlbim, bədənim.
Süngümüzün ucundan damar qətrə-qətrə qan,
Hürriyyətdən, vətəndən öluncə keçməm, düşməni!

Dalğalanır üstümdə şanlı Turan bayrağı,
Alovlanır qəlbimdə Ərgənəkon ocağı.
Haydı yola çıxalım, haqsızlığı yıkalım,
Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım!

¹ Şamil Vəliyev (Körpülü), “Füyuzat ədəbi məktəbi” Bakı, “Elm”-1999, səh.22

Arş irəli, irəlidə cənnət kibi cahan var,
Günəş orda həp doğar, səadət orda parlar!¹

1918-ci ildə Azərbaycan demokratik xalq cümhuriyyəti qurulandan sonra Azərbaycanın qüdrətli sənətkarı, istiqlal şairi Əhməd Cavad, Azərbaycan musiqisinin atası Üzeyir Hacıbəyovla birlikdə “Azərbaycan himni” yaratdılar. Sovetlər birliyi dövründə bu himn, yenə də musiqisini Y.Hacıbəyovun yazdığı başqa bir himnlə əvəz olunsada, 1991-ci ildə Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə eləyəndən sonra bu möhtəşəm və əzəmətli himn Azərbaycanın başı üstə üçrəngli bayraqla birlikdə günəş kimi parlayaraq öz ecazkar sözü və möcüzəli sədası ilə bütün vətənə nur saçdı.

Milli qurtuluş hərəkatının Azərbaycan ruhunun həssas tellərinə təsir dərəcəsinə əks etdirən Əhməd Cavadın 28 may İstiqlal günü münasibətilə yazdığı “Nədən yarandın” şeiri istiqlalın vətənə gətirdiyi işığın nə qədər parlaq olmasına gözəl bir sübutdur:

Sən qüdrətin aşıb-coşan vaxtında
Mələklərin gülüşündən yarandın!
Sehr dilli bir fırçanın əliylə
Ahuların duruşundan yarandın!
Ay işığı gözəlliyin, qızlığın
Çiçəklərlə öpüşündən yarandın!
Sərinlətdin baxışınla könlümü,
Buludların uçuşundan yarandın!
Qaranlıqda qaralarkən ümidim,
Dan ulduzu yürüşündən yarandın!
Masəvadən uçmuş birər kölgənin
Danyeriylə görüşündən yarandın!
Gözəllikçin təbiətlə qüdrətin,
Yavaşca bir soğuşundan yarandın!
Qələm əldə ilhamımı dinlərkən,
Sən qəlbimin duruşundan yarandın!

¹ Ətraflı bax: A.Şaiq, “Marş”, “Ədəbiyyat” qəzeti, 22 fevral 1991.

ƏLABBAS MÜZİNİB (1883-1938)

Əlabbas Müznib 1883-cü ildə Bakıda anadan olmuşdur. Uşaqlıqda bir müddət mollaxanada oxumuş, lakin burada təhsilini axıra çatdıra bilməmişdir. 1892-ci ildə Bakıda başlanan vəba xəstəliyi səbəbindən valideynləri ilə birlikdə müvəqqəti Abşeyron bağlarına köçdüyü üçün təhsili yarımçıq qalmışdır. Epidemiyaya çəkildikdən sonra o, artıq dərsə deyil, zəhmət həyatına atılmalı olur. Gənc Əlabbas əvvəllər baqqal dükənində, sonralar xarrat, araba düzəldən və dəmirçi usta yanında şagird işləyir. Klassik poeziyanın vurğunu olan Əlabbas, məhz bu poeziyanın təsiri altında ilk şeirlərini yazır. Bu dövrdə İçərişəhərdə Məhəmməd ağa Cürümünün başçılığı ilə fəaliyyət göstərən “Məcmüəüşşüəra” şeir məclisi ilə maraqlanır. Bu şeir məclisinin üzvləri-Əbdülxalıq Yusif, Ağadadaş Muniri, Əbdülxalıq Cənnəti, Haşimbəy Saqib kimi şairlərdən ibarət idi.

Sonralar Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrindəki oyanış Əlabbasa da öz təsirini göstərir. Onun siyasi-ictimai şüuru bu dövrdə Bakıda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən yaradılmış “Müsəlman gənclər təşkilatı”nın, sonra-”Müsəlman Demokratik Müsavat Cəmiyyəti”nin, bu Cəmiyyətin əsasında meydana çıxmış “Müsəlman Sosial-Demokrat Hümmət” təşkilatının fəaliyyətinə, habelə 1903-1905-ci illərdə Tiflisdə çıxan “Şərqi-Rus” qəzetinin böyük maarifçilik ideyalarının təsiri altında formalaşır. Ə.Müznib bu illərdə “Şərqi-Rus” qəzeti səhifələrində ilk yazılarını çap etdirir. Ə.Müznibin yeni həyat tarixçəsi 1905-ci il Birinci rus inqilabından sonraya təsadüf edir. Məlum olduğu kimi, bu dövrdə “xalqlar həbsxanası” və “Avropa jandarmeriyası” adı ilə tanınan çar imperiyasının çürümüş siyasi quruluşuna qarşı müasir demokratik fikrin ölüm-dirim mübarizəsi başlanmışdı. Azərbaycanda milli oyanış

uğrunda aparılan mübarizənin ən gərgin meydanı Bakı şəhəri idi. Bakıda sürətlə formalaşmaqda olan qabaqcıl milli xadimlər çar istibdad zülmündən qurtarmaq üçün Azərbaycan xalqını milli-azadlıq mübarizəsinə hazırlayırdılar.

Böyük vətənpərvər alim və ictimai xadim Əhmədbəy Ağayevin (Ağaoğlu) Gəncədə yaratdığı “Difai” partiyası Azərbaycan xalqının o zaman erməni irticasına qarşı milli mübarizəsi yolunda atılan ilk addım idi. 1905-ci ilin ortalarında Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının banilərindən olan Əlibəy Hüseynzadə və Əhmədbəy Ağayev böyük xalq hamisi,, sərmayədar Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaitilə Bakıda “Həyat” qəzetini nəşr etdirməyə nail oldular. Bu qəzet, aydın bir məramnamə ilə çıxmağa başlayır. Bu qəzetdə onlar əslində “Difai” partiyasının Azərbaycan xalqının milli müdafiəsi uğrunda başladığı mübarizə yolunu davam etdirirdilər. Bu qəzetin başında duranlar-”Türkləşmək, islamaşmaq və müasirləşmək”-şüarı ilə XX əsrin əvvəllərində çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində öz milli varlığından uzaq salınmış türk mənşəli xalqların mənəvi himayədarı kimi çıxış edirdilər. “Həyat” qəzetində əsas qoyulan bu mübarizə az sonra Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi himayəsi və Əlibəy Hüseynzadənin rəhbərliyi ilə “Füyuzat” jurnalında davam etdirilir.

1906-cı ilin 7 aprelində Tiflisdə böyük realist yazıçı və jurnalist Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə nəşrə başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalı da Ə.Müznibin həyatında bir məktəb rolunu oynayır. Ə.Müznibin ictimai-siyasi görüşlərinin formalaşmasında gələcək “Müsavat” partiyasının yaradıcılarından olmuş Tağı Nağı oğlu, Hüseyn Sadiq (Seyid Hüseyn), Kərbəlayi Vəli Mikayılov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Abbasqulu Kazımzadə, Məmmədəli Rəsulzadə kimi milli düşüncəli ziyalılarla yaxınlıq və dostluq əlaqələrinin xüsusilə böyük əhəmiyyəti olur. 1910-cu ildə Ə.Müznibin

“Şeyx Bəhlul” adlı kitabı Hüseyn Sadiqin naşirliyiylə çapdan çıxır. 1911-ci ildə Hüseyn Sadiq Ə.Müznibin çap etdiyi “Şihabi-saqib” jurnalının əsas müəlliflərindən biri kimi fəaliyyət göstərir. Müznib 1913-cü ilin ortalarında Sibir sürgünündən qayıtdıqdan sonra Hüseyn Sadiqin redaktor olduğu “İqbal” qəzetinin əsas müəlliflərindən biri olur. 1914-1916-cı illərdə Hüseyn Sadiq Ə.Müznibin redaktə etdiyi “Dirilik” jurnalının əsas iştirakçılarından biri idi.

1907-ci ildə gənc Əlabbas “Təzə həyat” qəzetində iştirak etməklə dövrün bu ideallarının təsiri altına düşür. O, bu qəzetdə dövrün M.Ə.Sabir, M.Hadi, Axund Yusif Tahirzadə, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, S.S.Səlməsi və digər milli ruhlu söz sənətkarlarının əsərləriylə yaxından tanış olur. Ə.Müznibin bir şair və publisist kimi formalaşmasında “Təzə həyat” qəzetinin redaktoru Haşimbəy Vəzirovun müstəsna rolu olur.

Ə.Müznibin “Molla Nəsrəddin” ilə yaxından bağlılığı böyük satira ustası M.Ə.Sabir ilə şəxsən tanış olması ilə başlayır. Ə.Müznib sonralar həyatının bu hadisəsi barədə yazırdı: “Sabir 1907-ci ildə Bakıya gəldi. Biz hamam il görüşüb tanış olduq. Bilxassə, 1907-ci ildə nəşr olunan “Bəhlul” adlı gülgü məcmuəsinə

“Nə soxulmusan arayə a başı bəlalı fələ?!”

Nə xəyal ilə olubsan belə iddialı fələ?!”

satirasını yazıb gətirdikdə (“Bəhlul”, 1907, №5, 14 iyul) daha yaxın tanış olduq. Mən dəxi onun “Fələ” rədifli satirasının ardınca:

Bihuda nədir gəlmədəsən dadə a fələ?!”

Qiymət nə verərlər belə fəryadə a fələ?!”

Başlanğıcılı satiramı yazıb nəşr elədim (“Bəhlul”, 1907, №8, 20 oktyabr). O zamandan etibarən aramızda böyük bir səmimiyyət

vücudə gəldi. Nə vaxt Bakıya gəlsəydi, mütləq görüşərdik.¹

M.Ə.Sabirlə yaxın tanışlıqdan sonra Ə.Müznib bir neçə satira qələmə alır. Bu satiralardan birini o, “Molla Nəsrəddin” jurnalına həsr edir:

Bicadı fəqanın, a kişi, çəkmə əziyyət,
Bizlərdə hanı, elmi-ədəb, himməti-qeyrət?
İnsan kimi himmətlə edib, ümmətə xidmət
Çoxdan bəri yazmışlar bizi əhdi-cəhalet²

Ə.Müznibin həyat tarixçəsi XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının ibrətamiz hadisələrindən biridir. Şairin hələ səksən beş il əvvəl tarixin ibrətamizliyi barədə yazdığı aşağıdakı misallar bu gün onun özünə nə qədər də aiddir:

Cahanda hər kəsin rəhnümasıdır tarix,
Əsiri-zülməti-qəhrin ziyasıdır tarix.
Hüquqi səlb olunan millətin bu gün mənəcə
Hünərli, qüvvəli tək bir xudasıdır tarix.³

Ə.Müznib romantik, satirik, ictimai-siyasi şeirlər, lirik qezəllər müəllifi olmaqla yanaşı, maarifçi bir ziyalı, tərəqqipərvər bir publisist, islam tarixini çox gözəl bilən və fəlsəfəsinə bələd olan ilahiyyatçı, eyni zamanda milli keçmişimizin yorulmaz tədqiqatçısıdır. Bundan əlavə, Ə.Müznib tərcüməçilik fəaliyyəti də göstərmişdir. Ə.Müznib Həzrəti Yusif əleyhəssalamın həyatından və kəramətindən bəhs edən “Yusif və Züleyxa” romanının müəllifidir.

¹ Bax: Ə.Müznib. “Sabirdən bir xatirə”, “Müasirləri sabir haqqında” kitabı, toplayıb tərtib edən Abbas Zamanov, Bakı-1962, səh.221-222.

² “Nicat” qəzeti, 1911, 21 iyul.

³ Ə.Müznibin bu şeiri Əfqanıstan əmiri Əbdürrəhman xanın “Əfqan tarixi” kitabının tərcüməsinə epigraf kimi verilmişdir. Bax: həmin əsər, Bakı-1917, səh.3.

Öz əsərlərində çar istibdadını, rus şovinizmi və qəddarlığını, erməni riyakarlığını və azğınlığını ifşa edən, dövrün eybəcərliklərini satira atəşinə tutan Ə.Müznib özünün silsilə “Ədəbiyyat” şeirlərindən birində Azərbaycanda rusların özbaşınalığını və zülmkarlığını belə təsvir edirdi:

Gədə ya bin əl-İvan! Dinc ol, dolaşma bunca İslamə,
Tıxar axır səni zülmün yəqinəm odlu bir damə.

Donuz tək burnunu bilmədiyin hər çamura soxma,
Tutub ayı kimi hər acizi pəncənlə sıxma.

Hamını gic qoyun sanma, tutub qurdlar kimi boğma,
Canım, ərkək-dişi gözlə, umumidir bilib sağma.

Biyabanı görüb bomboş çığırma, çəkmə nəərə,
Qudurma, qızma, artıq gəzmə meydan, gözləmə bəhrə.

Soxulma kor-korana kişi hər xeyir ilə şərrə,
Tutarlar həm quyruğundan atarlar cəmdəyini dişərə.

Bu rütbə xani-məzlumi tutub doldurma minayə,
Səni bir minacıq axırda uçurda çərxi-minayə.
Tfu, bir qeyrət elə, məlun! Tfu, ey kirs-pəsrəyə,
Uyubsan mollacıqlar tək aş, bozbaş, həlvayə.

Gədə ya bin əl-İvan, dinc ol, dolaşma bunca İslamə,
Tıxar axır səni zülmün yəqindən odlu bir damə.

Ə.Müznibin “Azərbaycan” şeiri vətənpərvərlik, turançılıq motivləri əsasında yazılmışdır. Şair doğma torpağı, üç boyalı bayrağı

əziz tutaraq, gənc nəslin tərbiyəsində, vətənpərvərlik ruhunun yüksəlməsində, torpağın, vətənin göz bəbəyi kimi qorunmasında, torpağın bir daşının belə uğrunda hər an cihada, savaşa hazır olmasında olduqca mühüm bir rol oynaya biləcək möhtəşəm bir əsərdir.

Azərbaycan çəpik güllər bağçası,
Bakıxanlar gülzarıdır bu ölkə.
Məhəmməd xan, Əhməd xanlar məskəni,
Cavad xanlar məzarıdır bu ölkə.

Turan irqi bu ölkədə boy atmış,
İgidliyin sancağını ucaltmış,
Dünyaları qeyrət ilə donatmış,
Qəhrəmanlar peykarıdır bu ölkə.

Mədənləri fironları qudurtdu,
İskəndəri uzaq yerdən gətirdi.
Nüşabəni, Sədanları böyütdü,
Sərkərdələr qəmıxarıdır bu ölkə.

Turan boyu başqa soya qarışmaz,
Qul olmağa heç bir zaman alışmaz.
Qucağında yad tutmağa çalışmaz,
Düşmənlərin əğyarıdır bu ölkə.

Ərəblər də bir vaxtlər at səkirdi,
Müvəqqədən ölkəmizi çeynədi.
Turanlılıq onlara da çıx dedi,
Çıx, türklüyün dildarıdır bu ölkə.

Moskovlular gözlərini yumdular,
Turanlıya “bar-bar” deyə cumdular,
Pozuldular axır geri döndülər,
Xırsızların qəhharıdır bu ölkə.

Çəkil, çəkil, ey alsaq əl, sən çəkil!
Tökül, tökül, ey xain göz, sən tökül!
Bükül, bükül, ey çak, artıq en, bükül!
Müəzzənlər dərdarıdır bu ölkə.

Məbudumuz üç boyalı bayrağı,
Kəbəmizdir hər bir ovuc torpağı.
Sevməz bu yer hər xaini, alçağı,
Doğruların asarıdır bu ölkə.

Azərbaycanın milli azadlığı yolunda fədakarcasına mübarizə aparmış, azadlığın, istiqlalın ideallarını təbliğ edən şair, yazıçı-publisist Ə.Müznib 1937-ci ildə “illətçi”, “pantürkist”, “panislamist” təbliğatçısı kimi məhkum edilib, Sibirə sürgün edilmiş, 1938-ci ildə orda vəfat etmişdir.

FİRUDİN BƏY KÖÇƏRLİ (1863-1920)

1900-1917-ci illər Azərbaycanda ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi tənqid elminin və elmi-siyasi publisistikanın da inkişaf etdiyi illərdir. Bu dövrün ən görkəmli ədəbiyyat alimlərindən biri Firudin bəy Köçərlidir.

Firudin bəy Əhməd ağa oğlu Köçərli 1863-cü il yanvarın 26-da Azərbaycanın səfali şəhərlərindən olan Şuşada, Köçərli məhəlləsində anadan olmuşdur. 16 yaşına qədər əvvəlcə Şuşada Mirzə Kərim Münşizadənin məktəbində, sonra da 3 il rus məktəbində təhsil alıb ana dilindən başqa, fars və rus dillərini də öyrənmişdir.

1879-cu ildə Firudin bəy imtahan verib Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan bölməsinə qəbul edilmiş, 6 il də burada oxumuşdur. O, 1885-ci ildə seminariyanı bitirib, İrəvan gimnaziyasına müəllim təyin edilmişdir. 10 il bu gimnaziya müəllimlik edən Firudin bəy pedaqoji fəaliyyəti ilə Qafqazda ən bacarıqlı, bilikli və vətənpərvər pedaqoqlardan biri kimi tanınmışdır.

Bu müddət ərzində gimnaziya qalmış Firudin bəy, eyni zamanda İrəvanda geniş maarifçilik fəaliyyəti göstərmişdir. O, İrəvanda Azərbaycan məktəblərinin dərsliyə və şagirdlərin müxtəlif tipli oxu kitablarına ehtiyacını görərək, Puşkinin “Balıqçı və qızıl balıq”, Lermontovun “Üç xurma”, Koltsovun “Ay kişi, niyə yatıbsan?”, naməlum müəllifdən “Çiçək”, “Bənövşə”, “Dilənçi” şeirlərini, məşhur yunan filosofu Sokratın həyatı və görüşləri haqqında “Təlimati-Sokrat” əsərini tərcümə edir və “Anama məktub”, “Yer ilə göy” və s. orijinal mənzumələrini yazır. Firudin bəy böyük çətinliklə də olsa Tiflisdə “Topçu və balıq” (1892), Bağçasarayda “Təlimati-Sokrat” (1892), Şuşada “Üç xurma” və “A kişi, niyə yatıbsan?” kitablarını nəşr etdirir.

1895-ci ildə Firudin bəyi Qori Müəllimlər Seminariyasına dəvət

edirlər. O, bu dəvəti qəbul edərək, 1895-ci ildən 1918-ci ilə qədər, tam 23 il seminariyanın Azərbaycan şöbəsində ana dili və İslam şəriəti müəllimi vəzifəsində işləmişdir.

1890-cı ildən etibarən Firudin bəyin yaradıcılığında məhsuldar mərtəbə başlanır. Bir-birinin ardınca ədəbiyyat, dil, əlifba (“Evlənmək su içmək deyil”, “Ərəb əlifbası və onun qüsurları”, “Müsəlman şairi Vaqifin həyatından”. “M.S.Şahtaxtinskiyin fonetik şərq əlifbası haqqında”, “Azərbaycan komediyaları”), təlim-tərbiyə (“Müsəlmanlarda uşaq tərbiyəsinin vəziyyəti”) məsələlərinə dair məqalələr yazır, rus, tatar dilli dövrü mətbuatda dərc etdirir. 1899-cu ildə Mahmud Əfəndizadə ilə yazdığı “Tarixi-müqəddəs” dərsliyini, 1903-cü ildə “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsərini nəşr etdirir.

“Tarixi-müqəddəs” dərsliyində Həzrəti İbrahim əleyhəssalamın oğlu Həzrəti İsmayılın Allah yolunda qurban kəsilməsi əvəzinə Allah-təalanın qoç göndərməsi, Kəbeyi-müəzzəmənin binasının inşası, Həzrəti Məhəmməd əleyhəssalamın həyatı və peyğəmbərlik mərtəbəsinə yüksəlməsi, eyni zamanda onun vəfatı, Həzrəti Məhəmməd əleyhəssalamın və bir çox peyğəmbərlərin ali keyfiyyətləri, nəcib sifətləri haqqında hekayətlər və onların gözəl əxlaqlarından, insanlara qarşı olduqca səmimi və mehriban münasibətlərindən, alicənablıqlarından, mərdliklərindən, təvazökarlıqlarından, humanist duyğularından, bütün varlıqları ilə Allah-təalaya bağlı olmalarından və s. ibarət olduqca ibrətamiz nəsihətlər öz əksini tapmışdır.¹

Əsrin əvvəlində Tiflisdə “Şərqi-Rus” qəzetinin nəşri Firudin bəyin yaradıcılıq imkanlarını xeyli genişləndirir. “Ədəbiyatımıza dair məktub”, “Müəllimlər ictimaiyyətinə dair”, “Təzə kitab”, “Üç günlük səfər”, “Cavan müəllimlər”, “Cavab” və s. başlıqlar altında müxtəlif mövzularda məqalələrini və A.P.Çexovun “At ailəsi”

¹ Ətraflı məlumat üçün bax: X.Məmmədov. “XIX-XX əsrlər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı”, II cild, Bakı-2002, 229-236-cı səhifələr.

hekayəsinin tərcüməsini dərc etdirir. Firudin bəy Köçərli 1912-ci ildə "balalara hədiyyə" toplusunu Bakıda İ.Aşurbəyovun "Kaspi" mətbəəsində nəşr etdirir. Məcmuənin nəşri dövrü mətbuatda böyük ədəbi hadisə kimi qeyd olunur.

Milli ədəbiyyatın tarixini, doğma klassikləri öyrənməyi, həm də onları başqa xalqlara tanıtdırmağı qərara alan Firudin bəy bir neçə illik axtarışdan sonra 1902-ci ildə ilk elmi-tədqiqat əsəri olan "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" adlı monoqrafiyasını yazdı. 1913-cü ildə bu monoqrafiya rus dilində nəşr edildi. Bu əsər mütərəqqi ziyalılar tərəfindən sevinclə qarşılandı. Bundan ruhlanan Firudin bəy, daha coşqun həvəslə faydalı tədqiqatını davam etdirdi. "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" əsərini yazmağa başladı. Bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatının XII əsrdən başlaamış XX əsrə qədər bir dövrünü əhatə edirdi.

Firudin bəy Aleksandr Çernyayevskinin iki hissədən ibarət "Vətən dili" dərsliyinə müsbət münasibət bəsləmiş, N.Q.Çernyayevskinin "Zaqafqaziya" qəzetinin 58-ci nömrəsində dərc olunmuş resenziyasında "Vətən dili" dərsliyinin əsassız tənqidinə öz münasibətini bildirməkdən ötrü "Zaqafqaziya" qəzetinin redaksiyasına məktub yazmışdır. Məktubda Firudin bəy Şirvanskinin özünü tənqid edərək, onu savadsızlıqda, bilmədiyi şeylər haqqında mülahizə yürütməkdə, uşaqların təlim-tərbiyəsinin və savadlanmasının metodlarından və üsullarından qətiyyənlə xəbəri olmamaqda günahlandırmışdır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması və nəşri, elmi-nəzəri yolla ümumiləşdirilməsi də Firudin bəyin diqqətindən yayınmırdı. Bunun nəticə və səmərəsi olan "Balalara hədiyyə" folklor toplusu xalqın canlı söz sənəti bulağından durula-durula süzülüb gələn elə zərif, parlaq, əlvan inciləri əhatə edir ki, indi də balaca oxucuların bədii zövqünə, vətənpərvərlik tərbiyəsinə ya-

xından yardım göstərməkdədir. Firudin bəy “Balalara hədiyyə” kitabına yazdığı “Mühərririn ifadəyi-məramı” adlı müqəddimədə o, zaman keçdikdə unudulan xalq bayatılarını, nağıllar, tapmacalar, atalar sözü və məsəllər, sayacı sözlərini ən zəngin xəzinə hesab edir, gənc nəslin tərbiyəsində folklorun müstəsna xeyri olduğunu göstərirdi.

Firudin bəy ədəbi-bədii dildə xəlqiliyə böyük əhəmiyyət verib yazırdı: “Millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqe edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, taki onların yazdıqlarını oxuyan anlasın, düşünsün və ayılsın. Müəllif dərsliklərin dilinə də bu prinsiplə yanaşmağı xüsusilə zəruri sayırdı.

Firudin bəyin vətənə, xalqa, onun çox qədim və zəngin söz sənətinə, uşaqların bədii zövq tərbiyəsinə dərin məhəbbətini əks etdirən “Balalara hədiyyə” ancaq yeniyetmələrin deyil, böyüklərin də qəlbinə sığal vermək, onlarda xalqın ibrətamiz mədəniyyət tarixinə sevgi hissləri oyadıb yaşatmaq məramı izləyir.

“Balalara hədiyyə” kitabına Firudin bəy Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən uşaqlar üçün sadə və anlaşıqlı, eyni zamanda tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan parçalar salmışdır.

“Balalara hədiyyə” kitabının müqəddiməsində Firudin bəy yazır: “Zənnimizcə, bu məcmuəni hər kəs oxusa, böyük ya kiçik, onun qəlbi açılıb xəndan olacaqdır. Balalar şad olacaq. Bu səbəbə ki, onda dərc olunan əsərlərin cümləsi onların dünyasındadır, təbiətlərinin iqtizasına müvafiqdir. Böyük adamların ürəklərinin açılmasına səbəb bu olacaqdır ki, onlar mütaliə əsasında öz uşaqlıq vaxtlarını biləixtiyar xatirələrinə gətirəcəklər. Bu isə, yəni qəlbi şad etmək özlüyündə bir xidmətdir.

İT VƏ PİŞİK

İt dedi:

-Mən heç qocalmaz idim, amma məni pişiyin dərdi qocaltdı.

Dedilər:

- Niyə bəs?

Dedi:

- Çöllərdə qalıb, dalını ayaza verən mən oluram, gecələr sabaha kimi yatmayan, evi, eşiği qoruyan mən oluram. Amma elə ki, istəyirəm başımı qapıdan içəri uzadım, bu pişikciyəz əlini uzadıb üzümü-gözümü yırtır, cırmaqlayır.

Firudin bəyin bu nümunəni “Balalara hədiyyə” kitabına salmaqda məqsədi uşaqlara hər kəsə çəkdiyi zəhmətin müqabilində qiymət vermək bacarığını, ağı qaradan, yaxşını pisdən seçmək qabiliyyətini tərbiyə etməkdir.

“Xoruz və padşah” nağlında xoruz peyinlikdə eşələnib bir qara qəpik tapandan sonra, pul tapdığını cır səsle başlayıb aləmə bəyan etmək istəyir. Xoruzun səsini eşidən padşah buyurur ki, gedib onun pulunu əlindən alsınlar. Şahın adamları pulu xoruzun əlindən alandan sonra, xoruz,-padşah mənə möhğac imiş,-deyə, başlayaraq hər tərəfə səs salır. Padşah əmr edir ki, aparıb xoruzun pulunu özünə qaytarsınlar. Xoruzun pulunu aparıb özünə verirlər. Xoruz yenə banlayıb car çəkir ki, padşah məndən qorxarmış. Padşah bunu eşidəndə xoruza acığı tutub göstəriş verir ki, xoruzun başını kəsinlər. Xoruzun başı kəsilərkən, o, yenə oxuyur: “Quqquluqu! Nə iti bıçaq imiş! Sonra xoruzu qaynar suya salırlar ki, tükünü yolsunlar. Xoruz yenə,-Quqquluqu! Nə isti hamam imiş! Xoruzun tükünü yolandan sonra, bişirib qoyurlar plovun üstünə, Burada da xoruz,-Quqquluqu, nə ağca təpə imiş!-deyə

oxudu. Sonra plovu gətirib qoyurlar padşahın qabağına, padşah plovu yeyən zaman, xoruz onun boğazında yenə oxuyur:- Quqquluqu! Nə darca küçə imiş! Ondan sonra xoruz gedir qaranlıq yerə, orada nə qədər oxuyursa, kimsə səsini eşitmir.

Şübhəsiz ki, burda boş yerə banlayıb aləmə səs salan, padşahın onun qara nəpiyinə möhtac olduğunu hesab edən lovğa və səfeh xoruzun timsalında, öz cüzi var-dövlətləriylə öyünən, hamının diqqətini özünə cəlb etmək istəyən təkəbbürlü və cahil adamlar tənqid edilir.

“Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağlında qurd keçinin balalarını, özünü onların anaları kimi təqdim edib, aldadaraq qapını açdırır. Şəngülümlə Şüngülümü yeyir, lakin Məngülüm qaçıb evin küncündə gizlənir. Qurd onu görmür. Evə qayıdıb bundan xəbər tutan keçi balalarını kimin yediğini bilmədiyi üçün, evdən çıxaraq əvvəlcə dovşanı, sonra tülkünü sorğu-sual edir. Onların bu işdən xəbərsiz olduqlarını görüb, qurdun damına çıxır, balalarını qurdun yediğini yəqin edəndən sonra onu qazının yanına aparır. Ancaq qazının yanına getməmişdən öz evinə gedib, bir kasa qatıq, bir də yağlı çörək götürüb qazıya sovqat aparır. Qurd isə bir dağarcığın içinə yç-dörd noxud dənəsi salaraq, üfürüb içini yel ilə doldurur, sonra ağzını möhkəm bağlayıb, qazının yanına aparır. Qazı keçinin sovqatını açb baxır və çox xoşhal olur. Sonra qurdun dağarcığının ağzını açıb baxır, noxudun biri sıçrayıb, qazının bir gözünü çıxardır. Bundan əsəbiləşən qazı işi belə kəsir ki, keçi ilə qurd gərək savaşınsınlar və qurda da bir buynuz qayırılsın. Qazı keçinin buynuzunu daha da itilətdirir, qurda isə çürük bir ağacdən bir buynuz qayırtır. Savaş başlayan kimi, keçi bir-iki kəllə vurub qurdun buynuzunu sındırır, sonra isə qarnını yırtır.

Qurd bağırdı:

-Vay, bağırsağım, vay!

Keçi cavabında deyir:

-Şəngülümü, Şüngülümü yeməyədin, vay bağırsağım deməyədin.

Bu nağılda tamahkarlığın, acgözlüyün acı aqibəti öz əksini tapır.

“Pıspısa xanım və Siçan bəy” nağılında Pıspısa xanımın timsalında ədabazlığın, yersiz inciyib-küsməyin, ərköyünlüyün mənfi xüsusiyyət olduğu ifadə olunur.

“Tülkünün hekayəti”ndə isə hər gecədə bir toyuq aparmağının üstündə dərisi boğazından çıxarılan tülkünün timsalında oğurluğun nə qədər pis nəticələr verməsi öz əksini tapır.

ÜŞÜDÜM HA, ÜŞÜDÜM

Üşüdüm ha, üşüdüm,
 Dağdan alma daşdım.
 Almacığımı aldılar,
 Mənə cürm verdilər.
 Mən cürmdən bezaram,
 Dərin quyu qazaram.
 Dərin quyu, beş keçi,
 Hanı bunun erkəci?
 Erkəc qaya başında,
 Hay elədim gəlmədi,
 Çiyid verdim yemədi.
 Çiyid qazanda qaynar,
 Qənbər bucaqda oynar.
 Qənbər getdi oduna,
 Qarğı batdı buduna.
 Qarğı deyil, qamışdı,
 Beşbarmağım gümüşdü.

Gümüşü verdim tata,
 Tat mənə darı verdi.
 Darını səpdim quşa,
 Quş mənə qanad verdi.
 Qanadlandım uçmağa,
 Haqq qapısın açmağa.
 Qapıçı qarı toxur,
 İçində bülbül oxur.
 Məndən kiçik qardaşım
 Allah kəlamın oxur.

KEÇİ

Nənəm o tatar keçi,
 Qayada yatar keçi.
 Qışı soyuq gələndə
 Balanı atar keçi.

Nənəm o xallı keçi,
 Məməsi ballı keçi.
 Ayağı nallı keçi,
 Uca qaya başında
 Tutubdu yallı keçi.

Göründüyü kimi, “Balalara hədiyyə” kitabında şifahi xalq ədəbiyyatından seçilmiş bu nümunələr uşaq diksiyasının inkişafı, aydın və səliqəli nitq qabiliyyəti yaratmaq üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanın böyük oğlu, görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli 1920-ci ildə siyasi mülahizələrindən dolayı Qazaxda həbs olunur və Gəncə həbsxanasında günahsız olaraq qətl edilərək, Allah rəhmətinə qovuşmuşdur.

RƏŞİD BƏY ƏFƏNDİYEV (1863-1942)

Rəşid bəy İsmayıl əfəndi oğlu Əfəndizadə 1863-cü ildə Şəki şəhərində ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Atas onu yeddi yaşında olarkən cümə məscidində yerləşən mollaxanaya oxumağa qoymuşdur. O, burada Əbdürrəzzaq Tahirzadə adlı bir müəllim-dən dərs almışdır. Lakin Rəşid bəyin atası İsmayıl əfəndi bununla kifayətlənməyib, evdə Rəşid bəyə şəriət elmlərini, ərəb və fars dillərini öyrətmiş, Şeyx Sədinin “Bustan” və “Gülüstan”, Momayi Ruminin “Məsnəvi”, Füzulinin “Leyli və Məcnun”, Mirzə Mehdi xanın “Tarixi-Nadir”, “İnşa” əsərlərini, Hafizin “Divan”ını oxuyub, dərk etməsində ona böyük köməklik göstərmişdir.

Rəşid bəy 1873-cü ildə mollaxanada təhsilini bitirib, təhsilini rus dilində əvvəl qəza məktəbində, sonra şəhər məktəbində davam etdirir. O, bu məktəblərdə hesab, coğrafiya, tarix, fizika, kimya elmlərini öyrənir və rus yazıçılarının yaradıcılığı ilə tanış olur.

1879-cu ildə Qori şəhərindəki Zaqafqaziya müəllimlər seminariyası nəzdində müsəlman şöbəsi açılır. Müsəlman şöbəsinin müfəttişi A.O.Çernyayevski Şəki şəhərinə gələrək, şəhər rus məktəbindən Rəşid bəylə birlikdə 6 nəfər şagird seçib Qoriyə göndərir. Rəşid bəy Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının birinci əsas kursuna (dövlət xərci hesabına) qəbul olunur. 1882-ci ildə seminariyanı uğurla bitirib Qutqaşəndə yeni açılan ibtidai məktəbə müdir və müəllim təyin edilir.

O, 8 il Qutqaşən məktəbində işlədikdən sonra 1890-cı ildə yeni məktəb təşkil etmək üçün Xaçmaz kəndinə göndərilir. 1892-ci ildən, 1899-cu ilədək isə Tiflis Azərbaycan məktəbində ana dili müəllimi və Zaqafqaziya ruhani idarəsinin katibi vəzifələrində işləyir.

Hələ Qori seminariyasında oxuyarkən rus və Şərq dillərini yaxşı bilən, dini və dünyəvi elmlər haqqında kifayət qədər məlumatı olan Rəşid bəy şöbənin müfəttişi A.O.Çernyayevskinin diqqətini cəlb edir. Pedaqoq “Vətən dili” (I hissə) adlı əlifba dərsliyini hazırlayarkən tələbəsinin qüvvəsindən istifadə edir. Müfəttiş dərsliyin mətnini ona yazdırıb, 1881-ci ildə Tiflisdə Ünsizadə mətbəəsində litoqrafiya üsulu ilə nəşr etdirir.

Hələ tələbə olduğu vaxtlarda Qori seminariyasında böyük nüfuz qazanan Rəşid bəy 1902-ci ildə seminariyanın Azərbaycan şöbəsinə ana dili və şəriət fənlərinin müəllimi vəzifəsinə dəvət olunur. O, burada Firudin bəy Köçərli və Ə.Muxtarovla çiyin-çiyinə salııb azərbaycanlı balaların pedaqoji hazırlığı və təlim-tərbiyəsi işləri ilə yaxından məşğul olur. XX əsrin əvvəllərində yazıçı yaradıcılıq imkanlarını genişləndirir. Ədib dövrü mətbuatda müxtəlif mövzularda məqalələr dərc etdirməklə yanaşı, “Qan ocağı” (1904), “Rüstəm və Söhrab” (Firdovsidən tərcümə) (1906), “Saqqalın kəraməti” (1909), “Müxtəsər şəriət” (1910), “Arvad məsələsi” (1912), “Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər” (1913), “Pul dəlisi” (1918) və s. müxtəlif janrda yazdığı əsərlərini kitab halında nəşr etdirir.

Rəşid bəy 1916-cı ildə İrəvan quberniyası xalq məktəblərinin inspektoru vəzifəsinə təyin olunur. Pedaqoq burada təlim-tərbiyə işlərinin səmərəli təşkilinə böyük əmək sərf edir. O, İrəvan, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində müəllimlər üçün qısamüddətli kurslar yaradır. 1917-ci ilin əvvəlində çar hökuməti yıxıldıqdan sonra quberniyada məktəblərin milliləşməsi işinə rəhbərlik edir. Rəşid bəy 1918-ci ildə Bakıya gəlir. Bir müddət darülmüəllimdə müəllim işlədikdən sonra Şəkiyə köçür, pedaqoji texnikumda çalışır və ədəbi-elmi fəaliyyətini davam etdirir.

Rəşid bəy 1942-ci ildə Şəkiddə vəfat etmişdir.

Azərbaycan balalarının maariflənməsi üçün əlindən gələni əsirgəməyən Rəşid bəy öz yaradıcılığı dövründə hələ Qutqaşen və Xaçmazda başladığı dərslik yazmaq, uşaq ədəbiyyatı yaratmaq sahəsində böyük işlər görmüşdür. Qutqaşen və Xaçmazda müəllim işlədiyi vaxtlarda “Uşaq bağçası” və “Bəsirətül-ətfal” dərsliuləri üzərində çalışmış, 1898-ci ildə İstanbulda “Uşaq bağçası”, 1902-ci ildə Bakıda “Bəsirətül-ətfal” dərsliklərini nəşr etdirmişdir.

“Bəsirətül-ətfal” dərsliyində ibrətamz hekayələr, təbiət, torpaq, ilin fəsillərini əks etdirən şeirlərlə yanaşı Həzrəti İbrahim əleyhəs-salamla bağlı hekayətlər, Həzrəti Məhəmməd əleyhəssalamın elm və kamal öyrənmək haqqında hədisi-şərifləri öz əksini tapmışdır. “Bəsirətül-ətfal”da Rəşid bəyin orijinal şeirləri, ədəbiyyat və onun tarixinə dair məqalələri əsas yer tutur. Rəşid bəy eyni zamanda öz maarifpərvər şeirlərində də müqəddəs Qurani sevməyi, oxumağı, öyrənməyi uşaqlara tövsiyə edir.¹ Bütün bunlardan əlavə Rəşid bəy rus ədəbiyyatından İ.A.Krılovdan, A.S.Puşkindən və M.Y.Lermontovdan etdiyi tərcümələri də kitabına salmışdır. Onun “Bəsirətül-ətfal” müntəxəbatında Kırılovdan “Ayinə və Meymun”, “Kəndli və İlan”, “Qurd və pişik”, Puşkindən “Su pərisi”, “Bağçasaray çeşməsi”, “Torçu və balıq” kimi yaxşı tərcümələri vardır. Bu tərcümələrdə bəzən dövrün ədəbi dil normalarına müvafiq çətin kəlmələr işlənsə də, ahəng, axıcılıq, ideya-məzmunu saxlamaq bacarığı özünü göstərir. Rəşid bəy A.S.Puşkinin məşhur “Balıqçı və balıq” əsrini “Torçu və balıq” başlığı altında xüsusi diqqət, səy və ilhamla, həm də əruz vəzninin ahəngdar bir bəhrində tərcümə etmişdir.

“Arvad məsələsi” kitabında “Ana kimdir”, “Qızlara vəsiyyə”, “Arvadlarımıza nəsihət”, “Anamıza xitab”, “Bacılara xitab” və s. nəsihətamiz şeirlər, eyni zamanda elmin, maarifin, mərifətin sə-

¹ Ətraflı məlumat üçün bax: X.Məməmədov. “XIX-XX əsrlər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı”, II cild, Bakı-2002, 349-385-ci səhifələr.

mərəsi təbliğ olunur. Şairin ideyası qızlar üçün məktəb açmaq, ailədə əsas tərbiyəçi olan anaların elmlə, mədəni, dünya işlərindən xəbərdar olmasını təmin etmək arzusudur.

Rəşid bəy müəllimliyə başladığı gündən böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin pedaqoji fikirlərini dərs dediyi məktəblərdə həyata keçirməyə, Azərbaycan məktəblərini rus məktəbləri səviyyəsinə qaldırmağa çalışırdı. Uşinskinin elmlərin tədrisində və uşaqların elmi bilikləri öyrənməsində ana dilinin oynadığı rol haqqındakı fikirlərini öz pedaqoji fəaliyyətində rəhbər tutan Rəşid bəy rus məktəblərində savad təliminin xarici dillərdə keçirilməsinin törətdiyi çətinlikləri azərbaycanlı uşaqları üçün ərəb və fars dillərində görürdü. Buna görə də o deyirdi ki, məktəblərimizdə azərbaycanlı balalarını ana dili əvəzinə ərəb-fars dilində oxutmaq adəti böyük çətinliklər əmələ gətirir. Rəşid bəy “Uş”q bağçası” kitabını tərtib edərkən ərəb əlifbasından Azərbaycan dilinə lazım olmayan, uşaqların ana dilində mükəmməl savad öyrənməsinə mane olan 8 hərfi çıxarmışdır. Rəşid bəy “Uşaq bağçası” kitabında uşaq zəkasını və şüurunu yaxşı inkişaf etdirmək üçün təbii, coğrafi və tarixi məlumatlar vermişdir.

Rəşid bəy eyni zamanda “Uşaq bağçası”nın oxu materiallarında maldarlıq, quşçuluq, bağçılıq, bostançılıq, və ipəkçilik kimi kənd təsərrüfatı sahələri, dərzilik, dəmirçilik və s. kimi kустar sənayesi sahələri haqqında sadə məlumat verir, şagirdlərə sənət öyrənməyi, meyvə ağacları yetişdirməyi tövsiyə edir.

Rəşid bəy bir sıra əsərlərində gənələrə tövsiyə edir ki, gözəl əxlaqi sifətlərə malik olmaqda yaxşı yoldaşın, ağıllı dostun böyük rolu vardır.

Rəşid bəyin dərs kitablarındakı parçaların çoxunda tənbellik, yalançılıq, hiyləgərlik, oğurluq, tamahkarlıq, lovğalıq kəskin surətdə tənqid edilir.

“Ana kimdir” şeirində Rəşid bəy ana müqəddəsliyini, ana böyüklüyünü əziz tutaraq üzünü uşaqlara tutub deyir ki, sizə gecələr keşiyi ancaq ana çəkir, bütün hər cür səadətini qurban verərək sizi “cövrədən, cəfalardan” ancaq o, hifz edir. Siz xəstə olsanız o, yuxunu özünə haram bilir, sübhədək göz yaşları tökür, cigəri od tutub yanır.

İlin fəsilləri haqqında yazılmış şeirlər sırasında “Vəsfi-bahar”, “Vəsfi-yay”, “Vəsfi-payız”, “Vəsfi-qış”, “Bahar”, “Payız fəslində”, “Bahariyyat” adlı əsərləri təbiətin mənzərələrini olduqca təbii boyalarla təsvi və tərənnüm edir.

O, hər fəsil üçün xarakterik olan daha incə və zərif cizgilər tapır, nəticədə isə təbiət bu şeirlərdə daha canlı və emosional görünür:

Qar gedər yer açılar,
Göydən yağış saçılar.
Bil, bu hansı fəsildir,
Çəmən, çiçək açılar?

Quşlar bala balalar,
Maldar ot, ələ qalar.
Bil, bu hansı fəsildir,
Sümbül çıxar, dən alar?

Meyvə dəyib dərilər,
Xırman, taxıl döyülər.
Bil, bu hansı fəsildir,
Aləm behiştə dönər?

Qar aləmi ağardar,
Xalq malın dama salar.
Bil, bu hansı fəsildir,
Hər evdə ocaq yanar?

“İlin dörd fəsli” adlanan bu şeir kiçik yaşlı uşaqların dərkətmə səviyyələrinə uyğun şəkildə, dörd fəsili bir-birindən asanlıqla ayırd etmək üçün canlı lövhələrlə əks etdirir.

“İKİ QURD VƏ TÜLKÜ”

İki qurd bir-biriylə bəhs eləyirdi ki, görsünlər hansının dişləri çox itidir. Bunlar bu höcətdə ikən bir tülkü gəlib buraya çıxdı. Bunlar tülkünü bu işdə hakim seçdilər. Tülkü bunlara dedi:

-Quru söz ilə bəhs olmaz. Gərək hər biriniz iddəanınızı iş üstə sübut edəsiniz. Durun, çarpışın, bir-birinizi dişləyin, görək hansınız qalib gələrsiniz. O vaxt mən də hansınızın dişi iti olduğunu bilib qanacağımı deyərəm.

Qurdlar bu təklifə razı olub, çarpışmağa başladılar. Çarpışdılar, qarpışdılar. Hər birinin dərisi o birinin dişində parça-parça gəldirdi. Bir az vaxtdan sonra hər biri al qana qərç olub, taqətsiz bir yana yığıldı. Tülkü baxıb-baxıb dedi:

- Hə! İndi başa düşdüm ki, hər ikinizin dişi çox-çox itidir. İndi bir az dayanın yorğunluğunuzu alın. Mən də gedim çobanları çağırım, gəlsinlər yaranıza məlhəm qoysunlar.

Özündən bir xeyli canlı və güclü olan qurdların səfehliyindən məharətlə istifadə edən, onları bir-biriylə didişdirib taqətsiz hala gətirən hiyləgər tülkünün bu hekayədə əsas məqsədi, həm onun şikarına şərik çıxma biləcək, onun çox vaxt ac qalmasına səbəb olacaq qurdların aradan getməsi, həm də özünü insana vəfalı dost

kimi göstərib, özünə qarşı olan etibarsızlığı aradan götürərək, gizlicə öz tədbirlərini hazırlayıb qarnını doyuzdurmaldır.

“QARANQUŞ VƏ SƏRÇƏ”

Bizim evin eyvanında bir qaranquş palçıqdan yuva tikmişdi. Bir sərçənin şü yuva nə isə çox xoşuna gəlmişdi. Yuvaya yumşaq otələf döşəyib, içində həməən sərçə yumurtlamağa başlamışdı. Bir neçə gündən sonra qaranquş sərçənin fikrini duyub, yuvasından qovmaq istədi. Amma sərçə çıxmaq istəmədi. Bu halda qaranquş yuvasının ətrafına bir çərx kimi fırlanıb, bir bağırtı saldı ki, onun səsinə ətrafdan ifrat qaranquşlar toplanıb gəldilər və yuvanın ətrafında uçmağa başladılar. Bunlar arabir yuvanın içinə baxıb qışqıra-qışqıra geri çəkildilər. Belə ki, guya sərçəyə “çix buradan” deyirdilər. Sərçə əsla yerindən qımıldanmırdı və qəsb elədiyi özgə quşun yuvasını əldən buraxmaq istəmirdi Mən də bu əhvalı kənardan seyr edirdim. Bizim evin qabağında bir göl varidi. Bir də gördüm ki, qaranquşlar cümləsi uçub haman gölün kənarlarına doldular və hər biri ağzına bir parça lil alıb, yuvaya tərəf uçdular. Gətirdikləri palçıq ilə yuvanın ağzını tamamca hörüb palçıqladılar. Sərçəni yuvanın içində acından və susuzluqdan öldürmək fitvası ilə işi qət edib qaranquşlar dağıldılar.

Rəşid bəy bu ibrətamiz hekayədə başqasının yuvasına, evinə göz dikməyin nə qədər mənfi bir xüsusiyyət olduğunu, necə acı nəticələr verə biləcəyini olduqca sadə bir dildə, eyni zamanda ustalıqla ifadə edir.

Doğma xalqının maariflənməsi, mədəni tərəqqisi uğrunda olduqca cəsəretli addımlar atan, bütün həyatını və yaradıcılığını bu müqəddəs işə sərf edən görkəmli pedaqoq, dramaturq, şair, tərcüməçi, publisist və etnoqraf Rəşid bəy Əfəndizadə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı xəzinəsinə ən qiymətli cəvahirilər bağışlayan sənətkarlardan biridir.

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR (1862-1911)

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük simalarından biri M.Ə.Sabirdir. Şeirdən, sənətdən umduğu niyyətlərinin ciddiliyi, bədii düşüncənin vüsət və dərinliyi, məhz satirada ifadə olunan ictimai amal və vicdanın, ümumbəşəri və fərdi əxlaqın ülviliyi, büllurluğu ilə Sabir bütünlüklə bizim milli poeziyanın simvolu olan sənətkardır. Sabir sənəti dünya boyda bir güzgdür. Məhz bu güzgdə vətəndaş tipi, milli qürur, bəşəri vicdan təcəssümü, ucalıq, möhtəşəmlik, hər kəsi özünə tanıtdıran nizamlanmış mizanlarla, əlvan və geniş səhnələrlə, arxasında dərin mənalar gizlənmiş ifşaedici monoloq və dialoqlarla cilalanmış, tənzimlənmiş möhtəşəm, böyük, ali Sabir sənəti əks olunur.

M.Ə.Sabir 1862-ci il may ayının 30-da (iyunun 12-də) Şamaxıda anadan olmuşdur. Səkkiz yaşında ikən atası onu mollaxanaya qoymuşdur. 4 il burda oxuduqdan sonra yeni üsullu "Məclis" adlı məktəbə qəbul edilmiş, 2 il də burada təhsil almışdır.

Yeni üsullu məktəbdə hesab, coğrafiya, ana dili, ərəb, fars və rus dilləri tədris edilirdi. Məktəbin baş müəllimi Azərbaycanın məşhur şairi və maarifpərvər ziyalıсы Seyid Əzim Şirvani idi. Seyid Əzim öz dərslərində şagirdlərini Azərbaycan və fars klassik şeiri ilə tanış edir, onları bədii yaradıcılığa həvəsləndirirdi.

Hələ həmin məktəbdə oxuyan vaxtlarda Sabir ərəb, fars dillərini, klassik ədəbiyyatı dərinləndirən öyrənəndən sonra qəzəllər, həcvlər yazmağa başlayır. Bu şeirlərdən biri Seyid Əzimin çox xoşuna gəlir və o, Nizaminin "Xəmsə"sini sevimli şagirdinə hədiyyə verir.

"Məclis" məktəbində oxuduğu zaman müəllimi Seyid Əzimdən Şərqi ölkələri haqqında maraqlı söhbətlər eşidən Sabirdə Şərqi səyahətə çıxmaq arzusu baş qaldırır. Təxminən 21-22 yaşlarında

atası Zeynalabdin kişinin icazəsi ilə belə bir səyahətə çıxmağa nail olur, İraqı, İrani, Türküstanı gəzib dolanır, Qəzvin, Həmədan, Səbzvar, Nişapur, Xorasan, Daşkənd, Səmərqənd, Buxara şəhərlərinin həyatı ilə tanış olur. Mərvdə, Aşqabadda olur. Aşqabadda olarkən atasının ölüm xəbərini eşidib geri qayıdır.

Sabir Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadi, S.M.Qənizadə və başqa tərəqqipərvər ziyalılarla dostluq və yoldaşlıq edir, onlarla öz fikirlərini bölüşürdü. Onlar Sabirin geniş biliyə, zəngin həyat təcrübəsinə və qüdrətli şairlik istedadına malik olduğunu təsdiq edirdilər. Lakin bu istedadı ortaya çıxara biləcək şərait yox idi.

1902-ci ildə Şamaxıda dəhşətli bir zəlzələ oldu. Şəhər yerlə yeksan oldu. Zəlzələ minlərlə adamın ölümünə səbəb oldu. Sabirin də evi bu zəlzələdə uçub dağıldı. Əhalinin böyük bir hissəsi ətraf rayonlara köçüb getdi. Sabir Şamaxıda qalıb uçulmuş evin taxtalarından daxma tikir. “Şirvan diyarı sakinlərinə” üz verən bu fəlakətin təfərrüatını gələcək nəslə çatdırmaq üçün “Şamaxı zəlzələsi” mənzuməsini yazdı.

1903-cü ilin mart ayında Tiflisdə “Şərqi-Rus” qəzetinin nəşri bir çox ziyalılar kimi Sabiri də çox sevindirdi. Şair qəzetə təbrik mənzuməsi göndərdi, ona böyük ümid bəslədi. Lakin çox çəkmədi ki, “Şərqi-Rus” qapandı. 1905-ci ilin birinci yarısında Bakıda “Həyat” qəzeti nəşrə başladı. Azğınlaşmış erməni daşnakları tərəfindən Qafqazda başlanan erməni-müsəlman qırğınına qarşı məşhur “Beynəlmiləl” şeirini yazaraq bu qəzetdə nəşr etdirdi. Bununla Sabir mətbuat aləminə qədəm qoymağa başlayırdı. Lakin onun şairliyi dühasını daha da işıqlandırmaq, şölələndirməkdən ötrü, daha güclü, daha möhtəşəm bir mətbuat orqanının yaranması lazım idi. Nəhayət, 1906-cı ildə fəaliyyətə başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalı Sabir satirası üçün, Sabir yaradıcılığı üçün daha böyük imkanlar yaratdı. Burjua-mülkədar ziyalılarının, din pərdəsi altında

gizlənmiş fırldaqçı-münafiq “din xadimləri”nin, övladlarının savadlanmağını istəməyən, mənəviyyatı möhürlənmiş, əsl İslam işığına yox, münafiq mollaların özlərindən uydurduğu mövhumata, xürəfata inanan, bəzi valideynlərin, öz dilini, öz millətini, adət-ənənələrini bəyənməyən “evropa-evropa” deyən divanələrin, öz halal süd əmmiş, vəfalı, sədaqətli, tərbiyəli müsəlman qızlarını qoyub, qəstində, bulvarda, talvarda dolaşan şlyapalı madamları görəndə ağızlarının suyu axan, buna görə öz məmləkətlərinə arxa çevirən səfeh şəhvətbazların, millətin düşmənlərə möhtac olmasına olduqca biganə olan, çox ucuz qiymətə məmləkətini satmağa hazır olan müftəxor, əqidəsiz, simasız əbləhlərin, əxlaqı pozğun olan, uşaqbaz qırmızısaqqal baqqalların, heç bir iş görə bilmədiyi halda özünü öyən, lovğalanan cahillərin, işi-gücü dedi-qodu olan, lazımsız ot kimi onun-bunun ayağına dolaşan şeytan xislətli xəbis, paxıl adamların eybəcərliklərini, cahilliklərini, mənəvi yoxsulluqlarını ifşa edən, satira atəşinə tutan silsilə şeirlər “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrini bəzədi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında tez-tez çap olunan satiraları ilə bağlı şairə qarşı ağır bir irtica baş qaldırmışdı. Şairin ayinəsində “özünü əyri görən”, şairin satiralarındakı personajların prototipi olan müftəxor, meşşan və qudurğan zümrəyə mənsub olan insanlar onu şəhərdə boykot etmək istəyirdilər. Lakin Sabir öz iradəsindən dönmür, hər təcavüzə yeni və daha qüvvətli satiralarla cavab verirdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə Sabirə çox hörmət edir, onun satiralarını xalqın gözünün açılması üçün, yaxşını pisdən ayırması üçün, dostunu-düşməni tanıması üçün çox vacib hesab edir, eyni zamanda təbliğ edərək, cəsarətlə yayırdı.

Maddi ehtiyac və mənəvi sıxıntılardan göz açma bilməyən şair, müəllimlik fikrinə düşür və hörmətli, təşəbbüskar ziyalıların köməyi

ilə Şamaxıda məktəb açır. Lakin hələ də mövhumatın hökm sürdüyü Şamaxıda belə bir məktəb şöhrət tapa bilmir. Şair Bakıya köçməyi qət edir (1908). Bakıda “Səadət” məktəbində bir müddət dərs deyir.

Ağır həyat şəraiti nəticəsində Sabir qara ciyər xəstəliyinə tutulur. Müalicə üçün Tiflisə gedirsə də, faydası olmur, 1911-ci ildə vətənə dönür, həmin ilin 12 iyulunda Allah rəhmətinə qovuşur.

Sabirin başdan-ayağa mənfiliyi qamçılayan satiralarında müsbət ideal, yeniliyin məğrur və qalib səsi ön plandadır. Onun satirası mürəkkəb ictimai həyat ziddiyyətlərini əks etdirən, bir-birinə qarşı duran ictimai qüvvələrin, siyasi-fəlsəfi, əxlaqi-estetik fikirlərin toqquşmasını təzahür edən bir satira, canlı bir ibrət aynası idi.

Sabirin şeir dili monimlər, antonimlər, ekspressiv-emosional və kinayəli, eyhamlı sözlərlə çox zəngindir. Bədii ədəbiyyatın əsas materialı olan dil vəsaiti ilə varlığı, həyat hadisələrini və insanın mənəvi aləmini obrazlar sistemində yenidən canlandırmaqla, az sözlə böyük fikirlər ifadə etməkdə, xarakterlər yaratmaqda, hər tipi öz dilində danışdırmaqda Sabir fəvqəladə sənətkarlıq məharəti göstərmişdir. Azərbaycan dilinin zəngin fonetik xüsusiyyətləri, onun musiqililiyi, ritm əlvanlığı, melodiyalılığı Sabir şeirində çox parlaq ifadəsini tapmışdır.

Böyük şair bir çox şeirlər, qəzəllər yazmaqla yanaşı azərbaycanlı uşaqların savadlanması üçün, tərəqqisi üçün, gələcəklərinin işıqlı olması üçün illərlə pedaqoji fəaliyyət göstərmiş, eyni zamanda o dövrün uşaq jurnallarından olan “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəblə əməkdaşlıq etmiş, uşaqlar üçün yazdığı hekayələri, şeirləri bu jurnallarda dərc etdirmişdir. Sabirin “Dəbistan” jurnalında dərc olunan “Məktəb şərqisi” adlı şeiri məktəblilərin ən sevimli nəğməsinə çevrilmişdir:

Məktəb, məktəb, nə dilguşasən,
 Cənnət, cənnət desəm səzasən.
 Şadəm, şadəm təfərrücündən,
 Əlhəq, əlhəq, gözəl binasən!

Məktəbin nə qədər müqəddəs bir ocaq olduğunu, xalqın gələcək inkişafında nə qədər əhəmiyyətli olduğunu məktəbə aid bir sıra şeirlərində əks etdirən şair “Məktəbə tərgib” şeirində öz oğlunun timsalında bütün azərbaycanlı balalarını oxumağa, savadlanmağa, elm öyrənməyə səsleyir:

Mənim bağım, baharım!
 Fikri ziyalı oğlum!
 Məktəb zamanı gəldi,
 Dur, ey vəfalı oğlum!
 Ey gözüm, ey canım!
 Get məktəbə, cavanım!

Gün çıxdı, sübh açıldı,
 Qaranlıqlar qaçıldı.
 Pəncərədən gün düşdü,
 Otaqlara saçıldı.
 Ey gözüm, ey canım!
 Get məktəbə, cavanım!

Oğul, oğul, amandır,
 Çox yuxlamaq yamandır!
 Çox yuxlamaq şeytandan,
 Tez durmaq Allahdandır.
 Ey gözüm, ey canım!
 Get məktəbə, cavanım!

Məktəbə var şərəfət,
Dəftərdə var lətafət.
Cari olur qələmdən
Şirin-şirin hekayət.

Ey gözüm, ey canım!
Get məktəbə, cavanım!

Nəsihət al, nəsihət,
Qıl kəsbi-elmə qeyrət!
Elmsizlik bəlası
Müşkül olur, həqiqət.

Ey gözüm, ey canım!
Get məktəbə, cavanım!

Allah olsun səbiqin,
Məktəb sənin şəfiqin.
Dur məktəbə get, oğlum,
Dəftər sənin rəfiqin.

Ey gözüm, ey canım!
Get məktəbə, cavanım!

Elm öyrən, imtəhan ver,
Öz fəzlini nişan ver,
Qədrin bil elmi-fəzlin,
Elmin yolunda can ver.

Ey gözüm, ey canım!
Get məktəbə, cavanım!

M.Ə.Sabirin “Uşaq və buz” şeiri bu gün də uşaqların ən çox sevdiyi şeirlərdəndir. Dərsə gedən uşaq buzun üstündə sürüşüb

yıxılır. Bu şeirin qəhrəmanı uşağı məktəbə getdiyi yoldan, elm, təhsil almaq istəyindən heç bir qüvvə saxlaya bilməz. O, sürüşüb yıxılarkən, nəinki ağlamır, əksinə, cəsaretlə ayağı qalxaraq buza istehza edir:

Az qalıb ömrün sənin,
Yaz gələr, artar qəmin.
Əriyib suya dönərsən,
Axıb çaya gedərsən.

Uşağın buzla rəftarı yaşıdlarına müsbət keyfiyyətlər-öz məqsədinə doğru gedərkən, hər hansı bir çətinlikdən qorxub geri dönməmək, zirək və dözümlü olmaq, eyni zamanda qətiyyətli və hazırcavab olmaq aşılıyır.

Sabirin “Yaz günləri” və “Cütçü” şeirlərində bahar fəslinin gözəl təsviri, kəndlilərin əkinə başlaması, torpağı şumlaması olduqca canlı şəkildə ifadə olunur. Şair “Yaz günləri” şeirində baharın gəlişini böyük sənətkarlıqla göz önündə canlandırır:

Gəl, gəl a yaz günləri,
İlin əziz günləri!
Dağda ərit qarları,
Bağda ərit qarları.

Çaylar daşib sel olsun,
Taxıllar tel-tel olsun!
Ağaclar açsın çiçək,
Yarpağı ləçək-ləçək.

“Cütçü” şeirində şair cütçünün timsalında zəhmətkeş Azər-

baycan kəndlisinin canlı və dolğun obrazını yaradır. Sabirin işıqlı düşüncəsinə görə, insan öz alnının təriylə, zəhməti ilə böyük-böyük nailiyyətlər əldə edib, özünə gözəl həyat şəraiti yarada bilər.

M.Ə.Sabirin “Məktəb uşaqlarına töhfə” şeirlərində ana övlad yolunda hər cür əzab-əziyyətlərə dözməyə hazır olan, onun bütün qayğıları ilə qayğılanan fədai kimi təsvir edilir:

Ana övlada vəqf edər özünü,
Yumammaz yummasa uşaq gözünü,
Sübhədək binəva çəkər zəhmət,
Kəndi övladına verər rahət.
“Layla-layla” deyər çəkər nişiyən,
Min məhəbbətlə yelləyər beşiyin.

Şair uşağın tərbiyəsində atanın da müstəsna rol oynadığını unutmur:

Doğar insan ata ocağında.
Bəslənər validə qucağında.

Ana ilə bərabər şair atanı da hər gün əzab-əziyyətli işlərdə çalışın, min əziyyətlə çörək pulu qazanan, övladının firarıyaşaması üçün özünü oda-közə atan fədakar insan kimi qələmə verir.

M.Ə.Sabirin uşaqlara həsr etdiyi nümunələr arasında təmsillər də özünəməxsus yer tutur. Şair öz təmsillərində alleqorik oboazları humanist arzularının, bəşri ideyalarının, tərcümanına çevirir, onların köməyi ilə real həyat məsələlərinə müdaxilə edir, didaktik-nəsihətəməz fikirlər söyləyir, insanlarda təsadüf olunan ümumxalq işinə zərər yetirən mənfi xüsusiyyətləri öz oxucusuna izah etmək

istəyir.

Şair rus təmsilçisi Krilovdan iqtibas etdiyi "Qarğa və tülkü" təmsilində iki xarakter səciyyələndirir. Hiyləgər və yaltaq təbiətli tülkü və düşüncəsizliyi, ağılsızlığı ucundan onun toruna düşən qarğa.

Ağzında pendir tutmuş qarğanın uca budağa qonduğunu gö-rən tülkü, pendiri nəyin bahasına olursa-olsun ələ keçirmək istəyir:

Tülkü görcək yavaş-yavaş gəldi,
 Endirib baş, ədəblə çömbəldi.
 Birzaman həsrət ilə qarğa sarı
 Altdan-altdan marıtda baş yuxarı,
 Dedi: "Əhsən sənə, a qarğa ağa!
 Nə nəzakətlə qonmusan budağa!
 Bəzədin sən bu gün bizim çəmənini,
 Şad qıldın, bu gəlməyinlə məni.
 Nə gözəlsən, nə xoşliqasan sən,
 Yeri var söyləsəm hümasan sən.
 Tüklərindir ipək kimi parlaq,
 Bəd nəzərdən vücudun olsun iraq!
 Bu yəqindir ki, var sevimli səsin,
 Oxu versin mənə səfa nəfəsin.

Tülkünün hər xoş sözü qarğanın canına yağ kimi yayılır. Nə-hayət, səfeh qarğa, hiyləgər tülkünün bu təriflərindən xoşallanıb, öz eybəcər səsiylə oxumaq fikrinə düşəndə, ağzını açan kimi pendir yerə düşür, tülkü də dərhal pendiri qapıb uzaqlaşır.

Sabir bu təmsili məşhur rus təmsilçisi İ.Krilovdan iqtibas etsə də, bu orijinal, bədii cəhətdən gözəl və təsirli sənət nümunəsi uşaq ədəbiyyatımızın qızıl fonduna daxil olmuşdur.

Sabir tərcümənin axıcılığını, aydınlığını, poetik məzmunun eynilə saxlanmasına ustalıqla nail olsa da, burda Azərbaycan dilinin incəliklərindən məharətlə, yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir.

Təmsili şair özünəməxsus sonluqla bitirir:

Olmasaydı bu dünyada sarsaqlar,
Ac qalardı yəqin ki, yaltaqlar.

“Şairin “Ağacın bəhsi” təmsilində palıd öz qədd-qaməti ilə, alma ağacı dadlı meyvəsi ilə, şam ağacı isə daim yamyaşıl olması ilə qürrələnir. Bütün mövcudatın Yaradan tərəfindən olduqca nizamlı surətdə yaranmasına və hər şeyin dəqiqliklə yerinə qoyulmasını bu təmsildə əks etdirən şair barlı ağacın faydalı olduğu qədər, barsız ağacın da lazımsız olmadığını, onun da əhəmiyyətini və xeyrini öz gənc oxucusuna ağacın dili ilə izah edir.

“Hörümçək və ipəkqurdu” təmsilində şair ipəkqurdunun timsalında zəhmətə çağırış, tüfeyliliyə nifrət kimi əsas ideyasına, həm də daxili mahiyyətə varmaq, zahiri bəzək-düzəyə aldanmamaq, görülən işin qiymətini xalqa verdiyi fayda ilə ölçmək kimi zəruri keyfiyyətlərlə dərinləşdirmişdir:

Leyk məndə yox isə də sürət,
Yapdığım işdə var ağır qiymət.
Aləmə faidə verir karım,
Hər kəs istər ola xiridarım!

“Uşaq və pul” mənzum hekayəsində küçədən tapdığı içi pul dolu kisəni tapıb evə gətirən uşağı, anası məzəmmət edərək tamahkarlığın insana nə qədər cılıclaşdırdığını, insan üçün nə qədər qorxulu bir xəstəlik olduğunu, zəhmətsiz əldə edilən pulun insana

əksiklik gətirdiyini, halalığın və düzlüyün nə qədər müsbət bir keyfiyyət olduğunu söyləyir. Belə ibrətamiz təmsil və hekayələrlə şair öz qələmi ilə belə qorxunc cəhətləri uşaq psixologiyasından uzaqlaşdırmağa, onlarda gözəl əxlaq, nəcib sifətlər tərbiyə etməyə çalışır.

Böyük sənətkarın qənaətinə görə insan gerek heç bir zaman malına haram qatmasın.

“Camuşçu və sel” hekayəsində daim südə su qatıb satan kişi Allahın qəzəbinə gəlir. Sel onun camışını aparır. Kişi başına gələn bu bəlaya göz yaşsı töküb ağlayır. Lakin onun düzgünlük sevən, ağıllı oğlu, ona elədiyi əməlin əvəzini aldığıni xatırladır:

Ağlama babacan!
Çünki su südlərə süfeyl oldu,
Qatdığı su yağında seyl oldu.

“Yalançı çoban” hekayəsində şair yalan danışmağın acı aqibətini, yalan danışmaq xəstəliyinə tutulmuş çobanın timsalında əks etdirir. Şairin qənaətinə görə yalançılıq, insanın bədbəxtliyidir. Yalansılar cəmiyyətdə öz etibarlarını itirirlər, onlara heç kim inanmır, hətta doğru söz söyləyəndə belə, hamı onların yalan söylədiyini güman edir. Yalançılara cəmiyyət qeyri-ciddi bir subyekt kimi münasibət göstərir.

Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə qiyməti ölçülməyən gövhərlər bəxş edən, bütün Azərbaycan xalqının ən sevimli şairlərindən biri olan Mirzə Ələkbər Sabir ölməz satiraları, ürək oxşayan qəzəlləri, könül açan şeirləri, ibrətamiz təmsilləri və mənzum hekayələri ilə dünya durduqca Azərbaycan xalqının qəlbində yaşayacaqdır.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ (1866-1932)

Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli məktəbi olan realizm üslubunun şəkil və məzmun xüsusiyyətlərini dürüst müəyyən edən, realist ədəbi üslubunda ictimai mətləbləri müxtəsər, aydın, sadə ana dilində, canlı xalq dilinin aktiv bir təfəkkür formasında meydana gətirən nəhəng dramaturq, yazıçı, publisist Cəlil Məmmədquluzadə 1866-cı ildə Naxçıvanda dünyaya göz açmışdır. 7-8 yaşlarında ikən mollaxanada dini təhsil almağa başlamış, bir neçə il sonra üçsinfli rus məktəbində oxumuşdur. O, burada rus dilini öyrəndikdən sonra 1882-ci ildə Qori Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsində təhsilini davam etdirmişdir.

Seminariya ibtidai məktəblər üçün müəllimlər hazırlayırdı. Dərslər rus dilində aparılırdı. Azərbaycan şöbəsinin proqramında rus dili, hesab, həndəsə, coğrafiya, tarix, pedaqogika, təbiətşünaslıq əsas yer tuturdu. Proqramda Azərbaycan dili olsa da, lakin müntəzəm keçilmirdi.

O zaman nəinki seminariyada, hətta şəhər ibtidai məktəblərində də ana dilinə əhəmiyyət verilmirdi. Bu da çarizmin ruslaşdırma siyasətindən irəli gəlirdi. C.Məmmədquluzadə özü bu illəri xatırlayaraq yazır ki, seminariyada “Azərbaycan dilinin proqramda varlığı yoxluğuna bərabər idi. Əgər qabaqlarda molla yanında bir şey oxumamış olsaydım, adımlı düz yazmaq qədərində türk dilini öyrənə bilməyəcəkdim”.

1887-ci ildə Cəlil Qori seminariyasını bitirib ibtidai məktəb attestatı alır. Sınıf yoldaşlarından biri ilə Qoridən Azərbaycanın gözəl, səfalı yerlərindən biri olan Şuşaya gəlir. Şəhərin həyatı, təbiəti ilə tanış olur, şairə Xurşidbanu Natəvanla görüşür, bir müddət Şuşada dincəldikdən sonra Zəngəzur yolu ilə Naxçıvana gedir.

Gənc seminariya məzunu İrəvan yaxınlığındakı Uluxanlı kən-

dində 10 nəfər şagirdi olan ikisinfli məktəbə müəllim təyin edilir. Az sonra Baş Noraşen (indiki Cəlilkənd) məktəbinə göndərilir. Gənc Cəlil bədii yaradıcılığa da bu kənddə başlayır. 1889-cu ildə, 23 yaşında ikən ilk qələm təcrübəsi olan “Çay dəstgahi” adlı bir pərdəli mənzum alleqorik pyesini yazır.

1890-cı ildə C.Məmmədquluzadə ikisinfli Nehrəm kənd məktəbinə müdir və müəllim əzifəsinə təyin edilir. C.Məmmədquluzadə Nehrəmdə 1897-ci ilə qədər müəllimlik edir. O vaxtlar kəndlərdə, xüsusən yei tipli məktəblərdə müəllimlik etmək yüngül və asan iş deyildi. Bir tərəfdən xalqın ayılmasından qorxan müstəmləkəçilər və yerli istismarçı siniflər, ikinci tərəfdən İslam işığından uzaq olan fanatik ruhanilər məktəbdə təlim-tərbiyə işlərinə, gənc nəslin müasir ruhda yetişməsinə ciddi maneə törədirdilər. Əhali arasında da maarif və məktəbin böyük əhəmiyyətini dərk edə bilməyənlər də az deyildi. Müəllimlərə lazımı hörmət göstərilmirdi.¹

Belə bir vəziyyətdə kənd müəllimindən yalnız uşaqların deyil, böyüklərin də müəllimi və tərbiyəçisi olmaq kimi gözəl sifətlər tələb olunurdu. Kənd müəllimi qaranlığı işıqlandıran çıraq kimi yanmalı, el üçün can yandırmalı idi. Belə yüksək vətəndaşlıq keyfiyyətləri Mirzə Cəlildə cəmlənmişdi. O, Nehrəm məktəbinə gələndə burda oğlan uşaqlarından ibarət 26 şagird var idi. Çox çəkmədi ki, şagirdlərin sayı 40 nəfərə çatdı. Mirzə Cəlilin müdir olduğu məktəbdə 8 qız da oxuyurdu. Mirzə Cəlil şagirdlərini öz doğma övladları kimi sevir onların müasir ruhda tərbiyələnməsinə xüsusi fikir verirdi. Həmçinin kənd camaatının gözünü açmağa, onlara da insanlıq hüquqlarını, vətəndaşlıq vəzifələrini başa salmağa çalışırdı. Nehrəmdə Mirzə Cəlil bədii yaradıcılığını davam etdirmiş, “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərini burda başlayıb, 1894-cü ildə

¹ Bu vəziyyəti C.Məmmədquluzadə sonralar yazdığı “Danabaş kəndinin məktəbi” pyesində ətraflı şəkildə göstərmişdir.

tamamlamışdır.

1898-ci ildə ədib İrəvana köçmüş, orada mütərcimlik və vəkil-lik etmişdir. Sonra Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılıqla məşğul olmağı daha üstün tutaraq bu işlərdən əl çəkmiş, pyeslər və hekayələr yazmağa başlamışdır. 1903-cü ildə xəstələnmiş həyat yoldaşını Tiflisə müalicəyə gətirən ədib o dövrün görkəmli alimi və siyasi publisistlərindən biri olan “Şərqi_Rus” qəzetinin redaktoru və naşiri Məhəmməd ağa Şahtaxtinski ilə görüşdü. Burada Mirzə Cəlilin “Poçt qutusu” hekayəsini Məhəmməd ağaya oxuyur. Məhəmməd ağa hekayəni çox bəyənib, Mirzə Cəlili yazıçılığa daha da həvəsləndirmiş, onu öz qəzetinə işə çağırılmışdır. Bu qəzetdə Mirzə Cəlilin “Poçt qutusu”, “Kışmış oyunu” hekayələri, bir sıra məqalələri, rus və başqa dillərdən etdiyi tərcümələr çap olunmuşdur. 1905-ci ilin yanvar ayında “Şərqi-Rus” bağlandıqdan sonra Mirzə Cəlil dostu Ömər Faiq Nemanzadə ilə qəzetin mətbəəsini satın alıb, ona “Qeyrət” mətbəəsi adını verdi. “Qeyrət” mətbəəsində Rusiya Teleqraf Agentliyinin xəbərləri, müxtəlif sifarişlər, kitabçalar və s. nəşr olunurdu.

1905-ci ilin əvvəllərindən Mirzə Cəlilin ictimai-mədəni fəaliyyəti daha da genişlənir. Ədib bir tərəfdən Tiflisdə azərbaycanlı uşaqlar üçün açdığı “Müsəlman pansionu” adlı xüsusi məktəbi idarə edir, burada dərs deyir, “Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”ndə katiblik edir, teatr işlərinə köməklik göstərir, o biri tərəfdən rus qəzetlərinə məqalələr yazır və bədii yaradıcılığını davam etdirib “Usta Zeynal” hekayəsini nəşr etdirir. Nəhayət, 1906-cı ildə Mirzə Cəlil məşhur “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini nəşr etdirir.

“Molla Nəsrəddin” böyük həyat həqiqətlərindən danışır, sözün doğrusunu deyirdi. Cəmiyyət həyatındakı bütün eybəcərlikləri, müstəmləkəçi quldurları, istismarçı sinifləri, din pərdəsi altında gizlənməli yalançı və münafiq ruhaniləri amansız tənqid atəşinə tu-

turdu. O dövrün tərəqqipərvər ziyalılarının əksəriyyəti “Molla Nəsrəddin”lə əməkdaşlıq edir, “Molla Nəsrəddin” səhifələrində öz satirik əsərləri ilə fəal iştirak edirdilər. Bunlardan Əli Nəzmi, M.Ə.Sabir, Ə.B.Haqverdiyev, Ö.F.Nemanzadə, Əli Razi, Əli Məhzun, Bayraməli Abbaszadə, Salman Mümtaz və s. Mirzə Cəlilin ətrafında “Hərdəmxəyal”. “Ümidvar”, “Dabanıçatdaq xala”, “ “Heyvərə”, “Yetim cücə”, “Hammal”, “Xortdan bə” imzaları ilə dövrün eybəcərliklərini tənqid atəşinə tuturdular.

Mirzə Cəlilin yaradıcılığının böyük bir hissəsini “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc etdirdiyi felyetonlar və satirik hekayələr təşkil edir.

Mirzə Cəlil uşaqlar üçün tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan, eyni zamanda valideynlərin gözünün açılması üçün, uşaqlarının təhsil və tərbiyəsində diqqətli olmaları üçün, uşaqları köhnə üsullu, fırladaqçı və rüşvətxor mollaların dərslərini dediyi, uşaqların üç-dörd ərəb hərfindən başqa heç nə öyrənmə bilmədikləri, əksinə, psixologiyalarına islam dininin əvəzinə mövhumat, xürafat və fanatizm zənciri vuran məktəblərdə yox, əsl, mütərəqqi islam dini ilə yanaşı, dünyəvi elmlər öyrədən, uşaqları doğma ana dilində danışdıran yeni üsullu məktəblərdə təhsil almağa dəvət edən “Müəllim”, “Dərs kitabları”, “Uşaqlarımız”, “Türk kitabları”, “Dil”, “Əlifba”, “Niyə mən dərslərdən qaçdım” və s. kimi felyetonlar yazmışdır.

“Niyə mən dərslərdən qaçdım” felyetonunda məktəbdəki falaq-qadan qorxan uşaq qamış atına minib küçsələrdə oynamağı daha üstün tutur. Molla uşağın birini yanında əyləşdirib, cibinə kişmiş, noxud doldurub, yapışib çənəsindən tutub deyir: “Mən ölüm, bacioğlu, mənim ürəyimi sıxma, dərslərini yaxşı əzbərlə, yoxsa səndən küsərəm”. Molla başa qatdı ki uşaqla da bu cür rəftar etdikdə əvvəlki uşaq dərslərdən qaçır və mollaya deyir: -“Hey, sən indi kişmiş, noxudu verir sən Cəfərə, mən də sənənin acığına ta bundan sonra nə

məktəbə gələrəm, nə də sənə halva gətirərəm”.

Böyük ədib bu felyetonda, mollanın çirkin və pozğun əməllərini açb göstərməklə yanaşı, uşaqlarını belə yararsız məktəblərdə oxutduran, onları işığa çıxarmaq əvəzinə, qaranlığa atan, dar düşüncəli valideynlərin nadanlığına kinayə edir və acı-acı gülür.

Mirzə Cəlil felyeton və pyeslərində olduğu kimi Azərbaycan kəndinin geriliyindən, kənd əhalisinin savadsız, avam və sadələvhlüyündən, yalançı din xadimlərinin mövhumatının təsirilə gözü bağlı və müti bir həyat sürdüklərindən ürək ağrısı və böyük sənətkarlıqla söhbət açır.

“Poçt qutusu” hekayəsində Novruzəli surəti ilə savadsızlıq, avamlıq və siyasi şüurun yoxluğu üzündən xana, bəyə, mülkədara nökrçilik etməyi özünə borc bilən kəndlinin tipik surətini yaratmışdır. Hələ adi bir poçt qutusunun nə olduğunu bilməyən zavallı Azərbaycan kəndlisinin öz avamlığı və sadələvhlüyü ucbatından düşdüyü acınacaqlı vəziyyəti, onun acı taleyini böyük kədərlə qələmə alan Mirzə Cəlilin bu hekayəsində həyat həqiqəti öz əksini tapmışdır.

Savadsızlığı, elmsizliyi, avamlığı, sadələvhlüyü daim əsərlərində tənqid edən Mirzə Cəlil “Saqqallı uşaq” hekayəsində yaşı 40-45-i keçmiş fəqir, yoxsul bir İran əhli olan Kəblə Əzimin timsalında ailəsini dolandırmaqdan ötrü öz vətənindən didərgin düşən, qapı-qapı dolanıb bir parça çörək pulu qazanan İrandakı şah rejiminin istismarı, zülmü nəticəsində, ev-eşiyindən didərgin düşüb, bəzən öz savadsızlığı ucbatından kiçik yaşlı uşaq kimi divarları yazan İran azərbaycanlısının tipik obrazını canlandırmışdır.

“İki alma” hekayəsində ədib oğlu ilə gəzməyə çıxarkən başına gələn bir əhvalatı nəql edir. Uşaq gördüyü şeylərin hamısından istəyir. Lakin ata uşağının erköyün böyüməsini tərbiyəyə zidd hesab edir. Ancaq uşağın təbiəti ilə də hesablaşmağı unutmur. Ona görə

də “çün tərbiyə öz qadasında, uşağın öz təbiəti bu da öz qaydasında”-deyib uşaq üçün iki qırmızı alma alır. Tramvaya minib, evə qayıdarkən, cır-cındır geyinmiş dilənçi bir uşaq onlara əl açır. Ədib uşağın dərдинə acısa da, onu dilənçilikdən çəkəndirmək fikriylə uşağa pul vermir. Tramvay hərəkət etdikdə yerdə həmin uşağın alma yediyini görür. Oğlunun “dədə, almanın birini verdim dilənçi oğlana”- deməsi onu çox sevindirir.

Xalqın balalarının dilənçilik etməyini istəməyən, onların zəhmətkeş, elmlı, gözüaçıq, alicənab, kübar, mədəni, eyni zamanda xoşbəxt, firavan olmalarını arzu edən ədib cəmiyyətin məzlum insanlara laqeydliyini, xalqın balalarını dilənçi halına gətirən puç quruluşu ifşa edərək deyir: “Filosofiya aləminə gəldikdə qeyrilər küçədə dilənçiyə ianə verməyi necə başa düşürlər düşsünlər və insaniyyət mütəxəssisləri bu məsələni necə həll edirlər etsinlər, ancaq balaca oğlum iki almasından birini yetim uşağa verdi. Ola bilər ki, oğlum da yekələndən sonra bir para alimlərin “küçədə dilənçiyə ianə verməyiniz”- nəsihətini eşidəndən sonra onları küçədə görəndə üz çevirəcəkdir. Ancaq hələ ki oğlum bu işləri başa düşmür və onunçun da iki almanın birini yetim uşağa verir”.

C.Məmmədquluzadə ədəbiyyata xalq müdrikliyini, xalq dühasını, xalq gülüşünü və yumorunun ətrini gətirən və onu inkişaf etdirən həqiqi xalq yazıçısıdır.

C.Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatına, söz sənətinə siyasi uzaqqörənlik, müasir estetik zövq, əsrinə layiq tamamilə yeni bədii ustalıq, məzmun və forma yenilikləri, insanı heyran edən cazibəli bir lakonizm, az sözlə böyük fikirlər ifadə etmək ustalığı gətirmişdir. Ədib 1932-ci ilin yanvar ayının 4-də Allah rəhmətinə qovuşmuşdur.

SÜLEYMAN SANİ AXUNDOV (1875-1939)

Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinə realist dramaturq və şair, görkəmli uşaq yazıçısı kimi daxil olan S.S.Axundov 1875-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Atasını erkən itirən Süleyman kiçik yaşlarından dayısı Səfərəlibəy Vəlibəyovun himayəsi altında yaşamışdır. O zaman S.Vəlibəyov Qori seminariyasında müəllimlik edirdi. Odur ki, Süleyman seminariyanın ibtidai məktəb bölməsinə daxil olur, sonra isə əsas şöbədə təhsilini davam etdirir. 1894-cü ildə seminariyanı bitirir və Bakıda üçüncü “Rus-tatar” məktəbinə müəllim təyin olunur.

S.S.Axundovun ədəbi, pedaqoji və ictimai fəaliyyəti də bu dövrə təsadüf edir. “Tamahkar” pyesi ilə ədəbi aləmə daxil olan gənc Süleyman, sonralar “Eşq və intiqam”, “Laçın yuvası” kimi məşhur pyeslərini yaradır. Bununla belə o, kiçik hekayələr ustası kimi də tanınmışdır. S.S.Axundov ədəbi fəaliyyəti ilə yanaşı ictimai-mədəni işlərdə, xalqın maariflənməsi yolunda ciddi səy göstərir. Bu məqsədlə o dövrün qabaqcıl ziyalıları və maarifpərvər xadimləri N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, H.Mahmudbəyov, A.Şaiq və b. ilə yaxın əlaqə saxlayır, onlarla bir cəbhədə çalışır. Gənc nəslin yeni ruhda tərbiyəsi uğrunda ciddi səy göstərir. Məktəblərin ehtiyacını nəzərə alaraq, S.S.Axundov öz həmkarları ilə birlikdə dərslilər, proqramlar hazırlamaqla yanaşı, uşaqlar üçün gözəl, tərbiyəvi xarakterli hekayələr də yazır, eyni zamanda uşaqlara məxsus “Məktəğ”, “Dəbistan” jurnallarında bədii əsərləri ilə fəal iştirak edir.

S.S.Axundovun ədəbi-bədii irsi çox zəngindir. Onun yaradıcılıq yolu XX əsrin ilk rübünü, ictimai-siyasi hadisələrlə və ziddiyyətlərlə zəngin illərini, həmçinin Azərbaycanda rus imperiyasının Sovet hakimiyyəti adlanan dövrünün 20 ilini əhatə edir. O, dramaturq və

maarif xadimi olmaqla yanaşı şagirdlərin bədii oxuya ehtiyacı, estetik tərbiyəsi ilə əlaqədar olaraq “Qorxulu nağıllar” adlı silsilə hekayələr yazmışdır. “Qorxulu nağıllar” silsiləsinə ədibin beş əsəri daxildir: “Əhməd və Məleykə”, “Abbas və Zeynəb”, “Nurəddin”, “Qaraca qız”, “Əşrəf”. Balacaların həyatından bəhs edən bu əsərlər xalq nağılları formasında yazılmış, uşaqlara məxsus “Məktəb” jurnalında 1912-1914-cü illərdə çap olunmuşdur. Hekayələrdən dördü qəzet oxumağı, maarifi, mədəniyyəti çox sevən, balaların təlim və təhsilinə bilavasitə nəzarət edən Hacı Səməd adlı bir kişinin dilindən nağıl olunur. Onun balaca oğlu Məmmədlə, qızı Fatmaya danışdığı əhvalat keçmişin acınacaqlı həyat tərzindən alınmış və uşaqları vahiməyə salan hadisələrlə zəngindir. Ona görə də əsərlər “Qorxulu nağıllar” adlanır.

“Qorxulu nağıllar” silsiləsində yüksək ideya-bədii xüsusiyyətləri ilə müəllifinə daha böyük nüfuz qazandıran “Qaraca qız” əsəridir. Qaraca qız-Tutu, uşaqkən ata-anasını itirir, yadların himayəsində böyüyür, həyatın acısını dadır, kipriylə od götürür, bərabərsizlik dünyasının, haqsızlığın, ədalətsizliyin qurbanı olur.

Ədib “Qaraca qız” əsərində ədalətsizlikdən doğan ictimai bəlaları real boyalarla, uşaqların anladığı dil və üslubda əks etdirməyə çalışır. Əsərdə süjet xətti tərbiyə problemi, varlılarla, yoxsulların həyatını, humanist adamlarla yalnız özü üçün yaşayanların şəxsi təbiətini əhatə edir. Bu təbəqələşmə və bərabərsizlik Qaraca qızla Ağca xanımın taleyi, həyat, məişət tərzini fonunda böyüyüb şaxələndir, onlardan hər biri mövcud feodal ictimai mühitin müəyyən, hətta biri digərinə zidd olan qütbünü təmsil və təcəssüm etdirən bitkin xarakterə, parlaq bədii obraza çevrilir. Qaraca qızın valideynləri təbii fəlakət nəticəsində öldükdən sonra, kimsəsiz uşaq bir qaraçı dəstəsinin əlinə düşür. Dərisinin rənginə uyğun olaraq, qaraçılar bu yetim cocuğun adın Qaraca qız qoyurlar.

Qaraçı dəstəsinin başçısı Yusif kobud, rəhmsiz və zülmkar adamdır. Qaraca qızı görmək belə istəmir. Ancaq arvadı Yasəmən Qaraca qızın oynayıb pul toplamaqla onlara xeyir verəcəyini deyəndə, Yusif bu yetim qızı qəbul edir. Lakin yenə də Qaraca qıza ağır işgəncələr verir, Yasəmən öldükdən sonra isə Qaraca qız, zalım Yusifin sonsuz zülm və təhqirlərinə dözməli olur. Bütün bunlar hekayədə təsvir olunan hadisələrin müəyyən epizodlarıdır. Qaraca qızın əsas faciəsi, bu faciə ətrafında cərəyan edən mürəkkəb həyat hadisələri Yusifi ayı parçaladıqdan sonra daha da dərinləşir, təsirli bir şəkil alır. Xoş gün üzünə həsrət qalan Qaraca qız yağışdan çıxıb, yağmura düşür. Təbiətə qəddarlıqda Yusifdən geri qalmayan Hüseyinqulu ağanın onu mağaradan tapıb, öz evində qulluqçu saxlaması Qaraca qızın qara günlərinə başlanğıc olur. Realist yazıçı Qaraca qızla Hüseyinqulu ağanın qızı Ağca xanımın müxtəlif ictimai təbəqəyə mənsubluğunu, bir-birinə zidd məişət şəraitində böyüdüyünü, buna görə də ayrı-ayrı xarakterə malik olduğunu belə təsvir edir: “Bu iki uşağın arasında böyük fərq vardı: birinin ata-anası bəyzadə, o birininki isə yoxsul idi. Birinin baxışı sanki özgələri köməyə, o birininki isə hamını qovğaya çağırırdı. “qaraca qız” hekayəsində diqqəti cəlb edən mühüm cəhət varlılar və yoxsullar, hakimlər və məhkumlar aləmi, bunlardan hər birinin öz təbiəti, adət-ənənəsi, əxlaqı, davranışları və s. problemlərdir. Hüseyinqulu ağa ilə Pəricahan xanım, Piri baba ilə Qaraca qız cəmiyyətin əks qütblərinə mənsub real surətlərdir. Birincilər nə qədər zülmkar, qəddar və rəzildirlərsə, sonrakılar bir o qədər mülayim, xoşrəftar, təmiz ürəkli, insanpərvər adamlardır. Hüseyinqulu ağanın arvadı Pəricahan xanım sərt təbiətli qadındır. O, qızı Ağca xanımın bir “qaraçı qızı” ilə dostluq eləməsinin qəti əleyhinədir. Lakin qızlar gizli də olsa tez-tez Görüşür, dərdləşirlər. Ağca xanım Qaraca qızı xoşbəxt, özünü bədbəxt hesab edir. Çünki

onun mənəviyyatı buxovlanmış, fikir və düşüncələri sərbəstlikdən məhrum edilərək dar çərçivəyə salınmışdır.

S.S.Axundov gözəl bir müəllim-tərbiyəçi kimi insanın azad tərbiyəyə olan meylini əks etdirir, dostluq, yoldaşlıq tərbiyəsini təbliğ edir. Qaraca qız Piri baba ilə çöldə, bağda gəzdikcə arılar, şarışqalar, meyvə ağacları, heyvanlar haqqında çox şey öyrənir ki, bunu maarifpərvər ədib tərbiyə sistemində məqbul, hətta zəruri şərt hesab edir.

Qaraca qız nə Hüseynqulu ağanın, nə də Pəricahan xanımın ona etdikləri pislikləri düşünür. Ağca xanımı ilan vuran zaman, özünü təhlükəyə ataraq, qızın yarasındaki zəhəri sorur, onu yenedən həyata qaytarır, özünü isə bu yolda qurban verir. Bu kimsəsiz qızın ölümü Hüseynqulu ağa ilə, Pəricahan xanıma əsla təsir etmir. Ancaq Piri baba dərindən sarsılır, göz yaşı töküb bu bədbəxt qızcığazın faciəli taleyinə ürəkdən acıyır, öz xoşbəxtliyi üçün yetim bir qızı məhv edən zülm yuvasına lənətlər yağdırır. Qaraca qızın həyatının son günləri, ölüm səhnəsi əsərdə çox təsirli bir dildə təsvir edilir, “daxmanın bülbülü uçub getdi”, -deyə fəryad edən Piri babanın halı oxucunun qəlbini sarsıdır.

“Abbas və Zeynəb” hekayəsində S.S.Axundov mühüm ictimai problemə toxunur. Səfər adlı bir quldurun fanatizmi, nadanlılığı: qardaşının intiqamını almaq ehtirası üzündən böyük bir kəndin viran qalmasını, Abbas və Zeynəb adlı zavallı qardaş-bacının faciəli ölümünü təsvir edir. Hekayənin tərbiyəvi təsiri savadsızlığa, gerilik və mədəniyyətsizliyə qarşı mübarizə motivlərində təzahür edir.

“Abbas və Zeynəb” hekayəsi sadə, rəvan, şirin bir dil və üslubda yazılmışdır. Yazıçı Abbas ilə Zeynəbin zahiri portretini az sözlə, lakin bir rəssam həssaslığı ilə ifadə edir: “Abbas uzun boylu, nazik bədən, ağ bənizli, ala gözlü, xoşsifət bir uşaq idi. Zeynəb qaraqaş, qaragöz, dolubədənli, uzun saçlı, qırmızı yanaqlı bir qız

idi". Ədib balaca qəhrəmanlarını belə dərin bir məhəbbətlə vəsf edir, onların gözəlliyi, məsumluğu, günahsızlığı ilə faciəli ölümü arasında təsirli bədii təzad yaradır.

S.S.Axundov "Qorxulu nağıllar"da tərbiyənin, xüsusilə sağlam ailə tərbiyəsini insan həyatına istiqamətləndirən mühüm amillərdən biri kimi təsvir edir. Bu cəhətdən ədibin "Nurəddin" hekayəsi daha səciyyəvidir. "Abbas və Zeynəb" əsərində olduğu kimi "Nurəddin" hekayəsinin qəhrəmanı da yoxsul təbəqədən seçilmiş, hadisə yetim uşaqların həyatından alınmışdır. Əsərin süjet xətti "Yaxşılıq elə əvəzini görərsən", "Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir", kimi xalq məsəlləri əsasında qurulmuş, hekayə bu fikri təsdiq edən həyat hadisələrinin bədii ifadəsinə çevrilmişdir.

Ədibin yaratdığı tipik, mükəmməl məktəbli surəti (Nurəddin) yaxşı ailə tərbiyəsi görmüş uşaqdır. Bu tərbiyənin müsbət təsiri həyatda onun yoluna işıq saçır. Valideynləri gözəl insanlar olan Nurəddin. Ata və anadan yetim qalan Nurəddini həyat bir mənəgnə kimi sıxır, bəzən lap bədbinləşdirir, əldən-ələ, haldan-hala salır, çətin imtahanlardan keçirir. Ağıllı, qorxmaz, dözümlü və iradəli Nurəddin valideynlərinin yaxşılıq etdiyi adamların köməyi sayəsində həyatın sərt sınaqlarından çıxır, ölümdən xilas olur. Atasının ölümündən sonra yalnız taleyin ağuşuna atılan Nurəddini ögey anası Gülpəri nə vasitə ilə olur-olsun məhv etmək, var-yoxuna sahib olmaq istəyir. Nurəddinin müsibətli günləri, faciəsi məhz buradan başlanır. Alçaq niyyətlərini həyata keçirməkdə Gülpəriyə əmisi oğlu, gələcək əri Əmiraslan kömək edir. Əmiraslan hekayədə nadanlığın, tərbiyə və təhsildən qaçan cahillərin tipik surəti, rəmzidir. O, quldur və canidir, maarifə, məktəbə biganəlik nəticədə onu şikəst, bədbəxt edir. Onun zənnincə, oxuyanlar aciz və qorxaq olurlar. Bu çürük fikri ədib, Nurəddinin ağıllı cavabı ilə

rədd edir: “Xeyr, səhv edirsiniz, oxumayan uşaq qorxaq olar. Oxuyan uşaq elmlə olar, hər şeyin sirrini bilər, ona görə də qorxmaz”.

Həm yaş, həm də düşüncə baxımından bir-birinə zidd olan bu iki personajın arasındakı təzadla yazıçı məktəb, maarif və elm ilə cəhalət, gerilik və nadanlıq müqayisə edir.

Nurəddinin düşmənləri nadan olduqları qədər də hiyləgərdilər. Onlar günahsız uşağı suda boğmaq, ilana sancdırmaq, atdan yıxmaq, su quyusuna salmaqla məhv etmək istəyirlər. Lakin Nurəddin taleyin və yaxşı adamların köməyi ilə fəlakətdən qurtarır.

S.S.Axundovun “Qorxulu nağıllar”ı yazıldığı vaxtdan indiyədək uşaqların mütaliə və tərbiyəsində xüsusi rol oynamış, Azərbaycan realist uşaq ədəbiyyatının klassik nümunələri sırasına daxil olmuşdur.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı xəzinəsinə parlaq incilər bəxş edən gözəl yazıçı-dramaturq, maarif xadimi Süleyman Sani Axundov 1939-cu ildə Allah rəhmətinə qovuşmuşdur.

ABBAS SƏHHƏT (1874 -1918)

Abbasqulu mehdizadə Səhhət Şamaxıda ruhani ailəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini atası Əliabbasın dini məktəbində almış, ərəb və fars dilini mükəmməl öyrənmişdir. O, 16 yaşlarında şeir və ədəbiyyatla maraqlanmağa başlayır. Ədəbi təhsilini artırmaq üçün məşhur şair Hacı Cabbar Sabitin yanında əruz vəzninin incəliklərinə bələd olur. 1894-cü ildə həmin müəllimin məsləhəti ilə təhsilini davam etdirmək üçün Məşhəd şəhərinə gedir, bir il orda oxuduqdan sonra Tehran universitetinin tibb fakültəsinə daxil olur. O, universitetdə təhsilini davam etdirməklə yanaşı, fransız dilini öyrənir, fransız ədəbiyyatından tərcümələr edir. Altı il universitetdə təhsil alıb naiblik rütbəsi və həkimlik şəhadətnaməsi alır. Abbas Səhhət 1901-ci ildə Şamaxıya qayıdır. Tehran universitetinin diplomu ilə, imtahan vermədən Rusiya imperiyası daxilində həkimlik edə bilmədiyi üçün bir qədər işsiz qalır, sonra Şamaxı Rüşdiyyə məktəbində Azərbaycan dili müəllimliyi vəzifəsinə daxil olur.

Bu dövrdə A.Səhhət, M.Ə.Sabir, A.Ə.Naseh, M.Tərrah və M.Mahmudbəyovla şəxsən tanış olur. Çox çəkmir ki, bu məslək dostluğuna çevrilir. Onlar yaratdıqları ədəbi məclisdə yazdıqları şeirləri oxuyur, müzakirə edirlər, klassik ədəbiyyatı mükəmməl öyrənirlər.

Şamaxıdakı məktəbdə dərs dediyi müddətdə A.Səhhət Nizami, Füzuli, puşkin, Lermontov kimi klassik Azərbaycan və rus şairlərinin yaradıcılığını uşaqlara öyrədir.

1907-ci ildə Şamaxıda açılan qiraətxananın təşkilində A.Səhhət də yaxından iştirak edir. Qiraətxana tezliklə ziyalıların görüş və ədəbi mübahisə yerinə çevrilir. Bundan şübhələnən qəza rəisi A.Səhhətin evində axtarış aparılmasına və qiraətxananın

bağlanmasına sərəncam verir.

Ədəbi yaradıcılığı ilə bərabər pedaqoji işə ciddi əhəmiyyət verən A.Səhhət məktəblilərin dərsliyə böyük ehtiyacını nəzərə alaraq M.Mahmudbəyovla birlikdə “eni məktəb” (1909) dərsliyini tərtib edir. Dərslikdə Helmidən, Viktor Hüqodan və başqa klassiklərdən iqtibaslar, kiçik şeirlər və başqa nümunələr öz əksini tapmışdır.¹

A.Səhhət öz şeirlərini, məqalələrini, rus və Avropa şairlərindən etdiyi tərcümələri “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb”, “Zənbur”, “Həyat”, “İrşad” və b. Mətbuat səhifələrində çap etdirir. 1912-ci ildə şairin “Sınıq saz” şeirlər kitabı və “Məğrib günəşləri” adlı bədii tərcümələrdən ibarət iki cildlik əsərləri çap olunur.

A.Səhhət 1913-cü ildə Volqaboyunda istirahət edərkən “Volqa səyahəti” yol təəssüratını, 1914-cü ildə isə “Əli və Aişə” hekayəsini qələmə alır. Lakin 1918-ci ildə Şamaxıdan getməli olan şairin öz əlyazmalarını aparmağa imkanı olmur. Həmin əlyazmaları bu vaxtadək tapılmamışdır.

Abbas Səhhət məktəb, tərbiyə ilə ən çox bağlı olan şairlərdən biridir. O, bir həkim olaraq nəinki təbiətə, insan əhvali-ruhiyyəsinə, həm də uşaqların ruhi inkişaf məsələlərinə vaqif idi. Əsərlərindəki əxlaqi-tərbiyəvi məsələlərlə kifayətlənməyərək məhz uşaqlar üçün bir sıra əsərlər yazmışdır: “Cəhalət səmərəsi”, “Tağı və Nağı”, “Yaz günləri”, “Quşlar”, “Köç”, “Ana və bala”, “Güllərin bəhsi”, “İki uşaq” və s. A.Səhhətin bu əsərləri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında ən təbii, ən səmimi əsərlərdəndir. Burada şirin bir psixoloq olduğunu, oxucunun yaş xüsusiyyətlərini gözəl bildiyi və nəzərə aldığı görünür. A.Səhhətin bu əsərlərində dil, ifadə, üslub sadəliyi diqqətəlayiqdir:

¹ Ətraflı məlumat üçün bax: X.Məmmədov, “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı” (XIX-XX əsrlər), II hissə, səh.176.

Quşlar, quşlar, a quşlar!
 Qaranquşlar, a quşlar!
 Cəh-cəh vurun burada,
 Gah yerdə, gah yuvada.

Burada qəliz, çətin, yad olan bir kəlmə də yoxdur. İfadənin səmimiliyi, uşaq ruhunun təbii tərənnümü üslubda da sadəliyinə və səlisliyinə səbəb olmuşdur. Şairin uşaq şeirləri uzun zamandan bəri dərslərimizdə oxuna-oxuna gəlmişdir. Bu gün də məktəblilər bu şeirləri sevə-sevə əzbərləyirlər.

Şairin “Yay səhəri”, “Vətən”, “Ana və oğul”, “Əkinçi nəğməsi” şeirlərində vətənə məhəbbət, kənd həyatının füsunkarlığı, təhsil, təlim və tərbiyə məsələləri, əməyin və zəhmətin insan həyatı üçün faydası, zəhmətkeş adamların nəcib sifətləri, torpağa bağlılıq, torpaq müqəddəsliyi, gülüstan vətənimizdə günəş doğarkən, sübhün əsrarəngizliyi, uşaqların məktəbə getmək və elm-kamal sahibi olmaq əzmi və s. əksini tapmışdır.

Şair “Yay səhəri” şeirində yay səhərini canlı və bədii boyalarla hər bir incəliyinə qədər təsvir edərək, oxucunun gözü qarşısında gözəl bir təbiət səhnəsi kimi canlandırır. Şeirdə yay səhərinin qoxusu, sübh hehinin rütubəti, səhər nəsiminin ətri və nəfəsi, eyni zamanda sübh tezdən durub əmək fəaliyyətinə başlayan zəhmətkeş insanların təbiətlə vəhdəti ecazkar bir kino lenti kimi göz önünə gəlir.

“Vətən” şeirində A.Səhhət vətən böyüklüyünü, vətən müqəddəsliyini, vətənin duz-çörəyini və isti qucağını bədii sözün qüdrəti ilə olduqca ritmik, oynaq, eyni zamanda musiqili, ahəngdar bir vəzndə meydana gətirir. Şairin fikrincə, vətən məfhumu, hər şeydən üstün bir məfhumdur, insnın sevgili məhbubu vətən olmalıdır:

Bəslərəm gözlərim üstə onu mən,
Ölərəm əldən əgər getsə vətən.-

Deyən şair, vətənsiz bir həyatı lazımsız hesab edir. O, gəncləri, yeniyetmələri hər an vətənin müdafiəsinə hazır olmağa, vətənin azadlığı uğrunda mübarizə aparmağa səsleyir. Şair vətəni sevməyənləri, ona xor baxanları insanlıqdan uzaq, vicdansız adlandırır:

Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa, ol şəxsədə vicdan olmaz.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Abbas Səhhətin “Vətən” şeirinin misraları, oradakı bədii ifadələr, uzun illərdir ki, xalq məsəli kimi Azərbaycan xalqının dilinin əzbəridir. Vətən sevgisi haqqında danışan insanlar əksər hallarda bu bədii cəhətdən çox yüksək bir poeziya nümunəsi olan gözəl şeirdən bir neçə misra söyləməyi özlərinə borc bilirlər.

“Ata və oğul” şeirində uşaq məktəbə getmək eşqiylə alışır, O, atasına müraciət edərək deyir:

Ay dədə, dur get mənə çox şeylər al!
Bir dənə çanta, bir-iki dəftər al!
Mən dayım oğluyla gəlirdim bayaq,
Gördüm o məktəbdə oxuyur çox uşaq.

Məktəb şagirdlərinin kollektiv şəkildə şeir dediklərini pəncərədən görən uşaq həvəslənir, müəllim onun bu həvəsini görüb, onu xoş dillə dindirib məktəbə dəvət edir:

De səni göndərsin atan məktəbə,
Elm oxuyub ta yetəsən mətləbə.

A.Səhhətin şərqî janrında yazdığı bu şeiri öz axıcılığı, dilinin sadəliyi ilə seçilir.

Zəngin bədii yaradıcılığının bir hissəsini təşkil edən uşaqlara həsr etdiyi nümunələr arasında A.Səhhətin təmsilləri də xüsusi yer tutur.

“İt və kölgəsi” təmsilində şair tamahkarlıq edən itin acı aqibətini göstərir. İt su kənarından keçir, Elə bu zaman suda ağzında sümük olan başqa bir iti görür. Ağzındakı sümüyü bir tərəfə ataraq, sudakı itin də sümüyünü almaq istərkən o, bunun öz kölgəsi olduğunu anlayır və öz tamahkarlığı ucbatından, öz yediğini də itirir.

Təmsildən hasil olan qənaətlər bunlardır: başqasının malına göz dikmək, zəhmətsiz gəlir arxasınca qaçmaq, öz nəfsinin köləsi olmaq mənfi xüsusiyyətlərdir. Azlığında, çoxluğundan asılı olmayaraq, hər kəs öz payına düşən ruziyə qane olub, tamahkarlıq etməməlidir.

Şair “Ayı və şir” təmsilində Ayı ilə Şirin alleqorik obrazları vasitəsilə yemək üstündə bir-birini al qana qərq etməyə hazır olan insanların faciəsini ümumiləşdirmişdir. Olduqca ibrətamiz bu təmsildə şair öz gənc oxucusuna gözü tox olmağı, müştərək qazanılan ruzini, öz yoldaşı ilə halallıqla ata malı kimi bölməyi, insanlığa yad olan vəhşilikdən, hərəslikdən uzaq olmağı tövsiyə edir.

“Sərçə və qırğı” təmsilində qırğı sərçəni qovarkən cütçünün qurduğu tələyə düşür və cütçüdən xahiş edir ki, onu buraxsın:

İstər idim ovlamağa sərçəni,
Sən niyə nahaq yerə tutdun məni?

Verməmişəm mən ki xəsarət sənə,
Sən də dəxi vermə əziyyət mənə.

Qırğı günahsız sərçənin canına qəsd etmək istəyir, lakin özü tora düşdükdə, azad olunmasını tələb edir. Cütçü isə qırğıya belə cavab verir:

Bircə mənə qıl bəyan,
Sərçə veribdirmi sənə ziyan?
Qəsd eləmişdin nə üçün canına,
Olmuş idin təşnə onun qanına?

Şair təmsilin sonunda hər kəsin Yaradan tərəfindən öz əməllərinin əvəzini alacağını belə ifadə edir:

Xalq isə hər kəs necə rəftar edər,
Haqq onu ol dərdə giriftar edər.
Yaxşılığa yaxşı cəzalar alar,
Pisliyə həm dürlü cəzalar alar.

A.Səhhət Azərbaycan poeziyasına təkcə şair kimi yox, professional tərcüməçi kimi də daxil olmuşdur. O, məşhur rus təmsilçisi Krılovdan tərcümələr edərək, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir. Təkcə Krılovdan yox, ümumiyyətlə, rus şairlərinin çoxundan tərcümələ edərək, 1912-ci ildə “Məğrib günəşləri” adı ilə çap etdirmişdir.¹

A.Səhhət ədəbiyyat tariximizdə ilk uşaq pyesi müəlliflərindən biridir. Şairin 1912-ci ildə yazdığı “Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yətimin xoşbəxtliyi” pyesində iki şagird bir-birinə qarşı qoyulur.

¹ Ətraflı məlumat üçün bax: Vüqar Əhməd, “Rus uşaq ədəbiyyatı və Azərbaycan”, səh.44.

A.Səhhət bu pyesdə dramaturgiya janrının bütün tələblərinə əməl edərək pyesi əsas bir ana xətt üzərində, lakonik və yığcam dialoqlar əsasında, konfliktlər, kulminasiya və final əhatəsində yazmışdır. Məktəblilər-İsmayıl və Saday Həsənzadə tamamilə bir-birinə zidd olan personajlardır. Saday Həsənzadə dərs əlaçısı, düz danışmağı sevən, səmimi bir oğlandır. İsmayıl isə əksinə, tənbel, yalançı, dələduz və şərçidir. Saday nümunəvi şagird olduğuna görə müəllimi Faiq əfəndi ona hörmət və rəğbət bəsləyir. Hətta əlaçı və nümunəvi şagirdlərdən biri olan Əsədin atası, oğlunun Qori seminariyasına oxumağa getməsinə razılıq vermədikdə onun əvəzinə Sadayı göndərir. Saday bu xoş xəbəri eşidəndə sevincinin həddi-hüdudu olmur. Taleyin sınağına atılan, bəzilərdən hər zaman təhqir və tənə, Faiq əfəndi kimi insanlardan isə qayğı və nəvaziş gören Saday, öz çalışqanlığı, doğruluğu, paklığı, zəhmətsevərliyi sayəsində, işıqlı sabahı üçün özünə qapı açır. Faiq əfəndinin Sadayı yola salarkən dediyi bu sözlər uşaqlarda sabaha, işıqlı gələcəyə xoş ümidlər doğurur: “Get, əzizim! Ümidvaram ki, az bir vaxtda kamil bir insan olub, öz vətəninə qayıdarsan. Vətən və millətinə xidmət edərsən. Get, elmin nuru ilə işıqlan və bu qara camaata qandır ki, elm və mədəniyyət insanın xoşbəxtliyidir. Get, Allah sənə kömək olsun”!

Şübhəsiz ki, bu hərərətli sözlər, gözəl diləklər, A.Səhhətin bütün Azərbaycan balalarına arzusunun ifadəsi idi...

“Tağı və Nağı” pyesində A.Səhhət ağır yaşayış şəraitinin, maddi çətinliklərin doğurduğu acı nəticələri dramatik səhnələrlə canlandırır. Vaxtilə yoxsulluq üzündən çöllərə düşmüş iki əmioğlu Tağı və Nağı bir-birlərini tanımadan, bir-birindən xəbərsiz bir mənzil kirayə tutub fəhləlik edirlər. Birisi gündüz, o birisi isə gecə işlədiyindən, mənzil sahibi yoxsul qadın evi hər ikisinə kirayəyə vermişdir. Kənddən gələn məktub Tağı ilə Nağının əlbəyaxa olması-

na gətirib çıxarır. Tağı ilə Nağının həm monoloqlarında, həm dialoqlarında onların maddi vəziyyətlərinin ağırlığı, ürək açmayan güzəranı öz əksini tapır. A.Səhhət yoxsulluq üzündən öz ev-eşiyini atıb, iş sorağı ilə ömrünü, harda gəldi keçirən, bir qarnı tox, bir qarnı ac yaşayan gənclərin acı taleyinə öz münasibətini bildirərək, bu kədərli səhnələrlə dolu pyesi böyük sənətkarlıqla qələmə almışdır. Olduqca zəki bir insan, görkəmli şair, gözəl dramaturq Abbas Səhhət 1918-ci ildə Gəncə şəhərində yatalaq xəstəliyinə tutularaq, Allah rəhmətinə qovuşmuşdur.

HÜSEYN CAVID (1882-1944)

Romantik-fəlsəfi poeziyası ilə klassik və müasir ədəbiyyat arasında etibarlı mənəvi körpü salan, ilk Azərbaycan mənzum faciələrini, fəlsəfi dramlarını yaradan, ədəbiyyatımıza ümumbəşəri problemlər, dolğun xarakterlər, qüdrətli şeiriyyət gətirən Hüseyn Cavidin əsərləri, öz diliylə desək, “cahan sərgisinin” çiçəkləridir. Son dərəcə mürəkkəb bir həyat və yaradıcılıq yolu keçən Cavidin ilham pərisi daim həqiqət eşqilə qanad çalmış, həqiqət eşqi ilə alovlanıb yanmışdır. Həqiqəti axtarıb tapmaq, ona qovuşmaq yollarında bəzən şübhələr, tərəddüdlər keçirən şairin ilham pərisi əhgin səmalarda, tarixin dərinliklərində qanad çalaraq, öz idealından- həqiqətdən ayrılmamış, bütün yaradıcılığı boyu, onu insanlara aşılamağa, həqiqətin çətin yollarını onlara göstərməyə çalışmışdır.

H.Cavid üçün həqiqətin yalnız bir mənası vardır, bu da öz doğma xalqını azad, xoşbəxt, savadlı və mədəni görmək, ana vətənə xidmət etmək arzusudur.

Hüseyn Cavid 1882-ci ildə Naxçıvanda ruhani ailəsində doğulmuşdur. Əvvəlcə mollaxanada təhsil almış, böyük qardaşının yanında ərəb-fars dillərini öyrənmiş, sonra isə o zaman Naxçıvanda açılan “Məktəbi-tərbiyə”yə daxil olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Təbrizə getmiş, orada İlahiyyat fəlsəfəsini, İslam və dünya tarixini, eyni zamanda Şərq ədəbiyyatını öyrənməyə səy etmişdir. Sonra gənc Cavid İstanbula getmiş, 1905-1909-cu illərdə İstanbul universitetində ali təhsil almışdır. 1910-cu ilin əvvəlində Naxçıvana qayıdan H.Cavid bir müddət Tiflisdə, sonra Gəncədə müəllimlik etmiş, 1919-cu ildə Bakıya gələrək, 1937-ci ilə qədər burada yaşayıb dolğun yaradıcılıq dövrü keçirmişdir.

1910-1918-ci illərdə Cavid bir sıra şeir və dram əsərləri yaz-

mışdır: “Keçmiş günlər”, “Bahar şəbnəmləri”, “Ana”, “Maral”, “Şeyx Sənan”, “Şeyda”, “Uçurum”, “İblis” və s.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra, mütərəqqi ideyalara, demokratik prinsiplərə söykənən Cavid bu uydurma, yalançı quruluşu qəbul etməmişdir. O, öz əsərlərində daim olduğu kimi görünmüş, bir azadlıq aşığı kimi, azadlıq carçısı kimi azad insan xarakterləri yaratmışdır. İnsanların bütün mənəviyyatını buxovlayan və əl-qolunu zəncirləyən, kommunizm və sosializm ideologiyasına nifrət etmiş və öz möhtəşəm əsərlərində heç vaxt sosializmi, Lenini, bolşevizmi, oktyabrı və s. tərənnüm etməmişdir. H.Cavid sosializm rejiminin qılıncının hər tərəfi kəsən vaxtında, 1922-ci ildə ən dahi insan, fəvqəlbəşər, Allahın elçisi Həzrəti Mühəmməd əleyhəssalamla bağlı “Peğəmbər” dramını yazmışdır. Cavid eyni zamanda “Azər” poemasını, sonra isə bir-birinin ardınca “Topal Teymur” (1925), “Knyaz” (1929), “Səyavuş”(1933), “Xəyyam” (1935), “İblisin intiqamı” (1936) əsərlərini yaratmışdır.

Hüseyn Cavid böyük-böyük əsərlər yaratmaqla yanaşı, gözəl bir pedaqoq və müəllim idi. O, yeniyetmələri, gəncləri çox sevir, onlara dərin bilik öyrətməklə yanaşı, öz övladı kimi qayğı göstərirdi. Öz xalqının övladlarını daim ismətli, tərbiyəli, gözəl əxlaqlı görmək istəyən sənətkar “Bir qız” şeirində, öz işıqlı düşüncələrini, təmiz duyğularını, eyni zamanda aləmləri yoxdan yaradan Allaha, onun rəsulu peyğəmbərə və bütün bəşəriyyətə ülvə sevgisini və məhəbbətini çox gözəl və kövrək cizgilərlə vurğulayır:

- Yavrum, quzum! Adın nədir?
- Gülbahar!
- Pəki, sənin atan, anan varmı?
- Var!
- Nasıl, zənginmidir atan?
- Əvət, zəngin, bəyzadə.

- Öylə isə, geydiyın neçin böylə sadə?
- Yoxmu sənin incilərin, altun bilərziklərin?
- Söylə yavrum, heç sıxılma.
- Var, əfəndim, var, lakin, Müəlliməm hər gün söylər:
Onların yox qiyməti.
- Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir zinəti.
- Pək doğru söz.. Bu dünyada sənin ən çox sevdiyın
- Kimdir, quzum, söylərmisən?
- Ən çox sevdiyim ilkin
- O Allah ki, yeri-göyü, insanları xəlq eylər.
- Sonra kimlər?
- Sonra onun göndərdiyi elçilər.
- Başqa sevdikləri nasıl, yoxmu?
- Var!
- Kimdir onlar?
- Atam, anam, müəlliməm, bir də bütün insanlar.

Bu şeirdə gənc nəsil üçün olduqca tərbiyəvi, ibrətamiz nəsihətlər vardır. Allahı, onun elçilərini, ata-anaları, müəllimləri və ümumiyyətlə bütün insanları sevmək, insanın ən humanist, ən yüksək mənəvi keyfiyyətləridir. Sevgi ilə dolu Cavid dünyası, öz iman işığı ilə nə qədər kinsiz, ədavətsiz, Cavid qəlbi nə qədər geniş və kövrək, Cavid zəkası nə qədər parlaq və işıqlıdır. Cavide görə insan öz bəzəkli paltarını, altun bilərzikləriylə yox, savadı, biliyi, isməti və sadəliyi ilə kamillik zirvəsinə yüksəlir. Hüseyn Cavidin məktəblilərə həsr etdiyi şeirlərdən “İlk bahar” şeiri göz önündə ilk baharın təsvirini olduqca parlaq boyalarla canlandırır:

Bahar, bahar, başlayınca ilk bahar,
Güllər, çiçəklər gülər, quşlar oynar.

Göyün altun saçlı qızı nur saçar,
 İnsanların tutqun könlünü açar.
 Dağlar, çəmənlər geyinir al, yaşıl,
 Yerlər, göylər parıldar işıl-işıl.
 Bülbüllər ötüşür, cəh-cəh vurular,
 Güllüklərdə toy məclisi qururlar.
 Sevgili bir çoban on bir yaşında,
 Düdük çalar axar sular başında.
 Ətrafında qoyun, quzu hoplaşır,
 Oynar, qoşar, mələr, yenə toplaşır.
 Bir yanda bir dul qadın ağır-ağır
 Xəstə yavrusunu öpüb oynadır.
 Bir yanda məktəbli bir çox qız, oğlan
 Oynaşır, oxuşur hər bir ağızdan.
 Əl-ələ, qol-qola seyran edirlər,
 "Tanrıya şükr olsun!" deyib gedirlər.

Təbiət öz baharı, gülü-çiçəyi, günəşi, dağı, çəmənini, cəh-cəhi, şən və qayğısız məktəblisi, eyni zamanda xəstə yavrusu ilə füsunkar və gözəldir. Hər şey, otlar da, çiçəklər də, dağlar da, çəmənlər də, quşlar da, xəstə yavruqlar da, sağlam yeniyetmələr də Yaradanın qüdrətinə əhsən deyib, ona həmd və sənalar edirlər. Çünki bütün bu gözəllikləri yaradan və öz xilqətlərinə bəxş edən uca Allahdır. Dahi Cavidin düşüncəsi ilə insanlar və bütün xilqətlər hər şeyə görə Ulu Tanrıya borcludurlar. Baharı, qışı, payızı, yayı öz ölçüsündə yaradan, bütün kainatı olduqca nizamlı şəkildə xəlv eləyən böyük Allaha..

Budur Cavid dühası, Cavid sənəti.. Gözəlliğin harmonik və əbədi qanunları ilə tənzimlənmiş, hər şeyin gözəl, saf, bakir olmasını arzulayan Cavidin möhtəşəm əsərləri gənc nəsillər üçün bir tər-

biyə məktəbi, bir əxlaq tənzimləyicisidir..

Hüseyn Cavid şeirinin ideya-bədii qaynağı insan taleyidir. Şairin təbiətə, insana baxışı, düşündürücü, hətta heyretləndiricidir. O. başqalarının görə bilmədiyi, yaxud görüb seçə bilmədiyi mətləbi şairanə idrakla sənət dilinə çevirə bilir.

Cavidin narahatlığına səbəb ən mühüm məsələ insanın səadətidir.

Hüseyn Cavid həyatda laqeyd gözlərin görmədiyi, adi qafaların düşünmədiyi bir çox həqiqətləri kəşf edir. Oxucular onun əsərlərində öz ruhlarını, qəlblərinin yaxşı və pis cəhətlərini görməklə özlərini islah etməyə çalışırlar. Cavid insanları həssas olmağa, hər baş vermiş hadisənin səbəbini axtarmağa, insanların düşdüyü vəziyyəti dərinləndirən öyrənməyə, bir sözlə, mənəviyyat həkimi olmağa səsləyirdi. Şairin “Öksüz Ənvər” şeirində əvvəllər dərslərini əla oxuyan doqquz yaşlı Ənvərin anası xəstə yatarkən, anasının dər-dini çəkərək passivləşməsi, hər gün dərsə gəldiyinə baxmayaraq, müəllimin söylədiklərindən bir şey anlamaması kimsəni narahat etmir. Anası öldükdən sonra bir müddət dərsdən qalan Ənvərin arxasınca müəllim bir mühakimə yürüdür:

Sorar sinifdə müəllim o kimsəsiz cocuğu,
Qızar da söylənərək, hər gün arxasınca onun.
Aman, nasıl yaramaz! Bax, bir həftə keçdi dəxi,
“Nə bir xəbər, nə bir iz var? Demək o çapqın”.

Ertəsi gün solğun bir çöhrə ilə, olduqca pərişan bir vücutla dərsə gələn yetim Ənvəri müəllim görəndə tək ayağa qaldırır:

- Ey cocuq, bana bax!

Sən, iştə hankı cəhənnəmdə, söylə nərdə idin?

Düşünmə, söylə!

- Əfəndim, şey..

-Ah, dəxi, yaramaz!

Nasıl da bax dalıyor, sanki tülküdür qurnaz!

Cocuqçıqazda cavab: iştə bir sükutu-həzin,

Gözündə dalğalanır incə bir bahar buludu.

O həp baxıb duruyor, yoxdur onda hiylə və suç,

Sükuta qarşı müəllim qəzəblə bir, iki, üç

Toqatlayınca, cocuq bircə kərə hıçqırdı:

“Aman, vay annəciyim!..” Sonra qəşş edib getdi,

Bu səs sinifdə olan cümlə qəlbi titrətdi.

Hissiyyatsız və duyğusuz müəllimin, anasını təzə itirmiş köməksiz, yetim uşaqla olduqca kobud rəftarı oxucunun da qəlbini titrədir və gözünü yaşardır. Məktəbli uşaqlar üçün ikinci valideyn rolunu oynayan müəllimləri uşaqlarla münasibətdə səmimi olmağa, onlara qayğı və nəvaziş göstərməyə, onların problemlərini və dərdlərini öyrənib, imkanı daxilində yardım göstərməyə dəvət edən sevimli şairimizin, bu səpkidə yazdığı əsərlər, onun özünün nə qədər nəcib sifətlərə, humanist düşüncələrə və geniş qəlbə malik olduğunu göstərir. Bütün bəşər övladı üçün, xüsusilə də zavallı, məzlum, köməksiz insanlar üçün daim işıq axtaran Cavid əfəndi, sevgili peyğəmbərimiz Həzrəti Muhəmməd əleyhəssəlatu vəssələmin, bütün bəşəriyyəti Haqq və ədalətə, eyni zamanda mərhəmətə dəvət edərək, öz hədisi-şəriflərində yetimə mərhəmət göstərməyin Allah yanında ən şərəfli bir iş olduğunu nəsihət etməsini ən müqəddəs bir kəlam kimi əziz tutaraq, yetimlə xoş rəftar etməyi bütün oxucularına tövsiyə edir.

1937-ci ildə totalitar sosializm rejimi Azərbaycanın milli sərvətlərindən biri, romantik şair və dramaturq Hüseyn Cavidin Allaha, dinə bağlılığını, inamını, etiqadını, əqidəsini qırıb, onu şanlı tarixi-

mizi təhrif edərək, Allaha üsyan edən, keçmiş adət-ənənələrimizi məsxərəyə qoyan, milli mentalitetimizin üstündən qara xətt çəkən, ateizmi, leninizmi, bolşevizmi tərənnüm edən cəfəng, yalançı, həqiqətdən uzaq əsərlər yazmağa məcbur edə bilmədiklərinə görə həbs edərək, Sibirə sürgünə göndərildilər. Fəqət bu haqsızlığa dözə bilməyən sənətkarın kövrək ürəyi 1944-cü ildə şaxtalı Sibir çöllərində əbədi olaraq dayandı. Uzun illər keçəndən sonra ümum-milli liderimiz Heydər Əliyev dahi sənətkarın məzarını Sibirdən Naxçıvana gətizdirdi. İndi Naxçıvanda Cavid məqbərəsi,, ən möhtəşəm abidə kimi, bütün vətənə Cavidin sevda dolu bağçasından ətirli çiçəklər bəxş edir. Ölməz sənətkar həmişə Azərbaycan xalqının xatirində yaşayacaq. Necə ki Əliağa Vahid deyib:

Cavid həmişə xəlqimizin xatirindədir,
O yoxsa, biz onun ruhu ilə həmvətənlərik.

ƏDƏBİYYAT

Məmmədov Ə. XIX-XX əsrlər Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müntəxəbatı, II cild, Bakı-2002.

Nəbiyev B. Firudin bəy Köçərli, Bakı, "Gənclik"-1984.

Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. İtalıbzadə K. Tərtib və qeydlər. Abbas Səhhət, Bakı-1975.

Ağayev İ. Əlabbas Müznib: həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr. Bakı, "Elm"-2003.

Vəliyev Ş. "Füyuzat məktəbi". Bakı, "Elm"-1999.

Mir Cəlil, Hüseynov F. "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı", Bakı-1982.

Yaqublu N. Məmməd Əmin Rəsulzadə, Bakı, "Gənclik"-1991.

M.Ə.Sabir, "Hophopnamə".Bakı-1992.

Cavidi xatırlarkən. Məqalələr və xatirələr. Bakı-1982.

Bayramov F. Cəlil Məmmədquluzadə (bibliografiya), Bakı-1966.

Vəlixanov N. Süleyman Sani Axundov, Bakı-1968.

Vəlixanov N. S.S.Axundov (Elmi bioqrafiya), Bakı-1996

Məmmədov M. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsr, Bakı-1963

Məmməd Cəfər, Hüseyn Cavid. Bakı-1960

Əlimirzəyev X. Problemlər və xarakterlər dramaturgiyası, Bakı-1979

Talıbzadə K. Abbas Səhhət, Bakı-1986

Cəfər Xəndan, Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri, Bakı –1962

Mirəhmədov Ə. Sabir, Bakı-1958

SOVET DÖVRÜ AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATI

(1920-ci illər)

1920-ci ildə rus imperialist qüvvələri Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurmaq adıyla Azərbaycanı işğal etdi. Bolşeviklər yerli satqın və xəyanətkar məsləkdaşları ilə birləşib milli tarixi abidələrimizi, xanəqahlarımızı, pirlərimizi, məscidlərimizi dağıdıb yerlə yeksan edir, bəzilərini isə anbara, sənaye müəssisəsinə çevirirdilər. Böyük arzu və amallarla yaşamış zəhmətkeş əcdadlarımızın mənalı ömür yolunun son məkanı olan qəbiristanları xarabaya çevirir, ən yaxşı halda isə şumlayıb üzüm, tərəvəz plantasiyaları salıb, binalar tikirdilər. Bundan əlavə bolşeviklər köhnədən qalma hər şeyi məhv etmək adı altında zavodlarda, fabriklərdə dəzgahları sındırır, idarələri, müəssisələri, nəşriyyatları, mətbuatları dağıdır, məktəbləri söküb, yerində donuz fermaları tikirdilər. Uzun illər rus imperiyasının boyunduruğunda olan, cəmi iki il Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin vaxtında azadlıq şərbətini dadmış Azərbaycan xalqı yağışdan çıxıb, yağmura düşmüşdü. Bolşeviklər ateizm təbliğatı adı altında əski əlifbayla ana dilində yazılmış elm və mədəniyyətimizin böyük bir irsini yandıraraq məhv etdilər. Hər yerdə ruslaşdırma siyasəti aparılır, Azərbaycanı soyqırımdan xilas edən türk qardaşlarımız düşmən kimi qələmə verilir, Azərbaycan xalqının qanına susamış mənfur ermənilər isə Azərbaycan xalqının ən yaxın dostu və qardaşı kimi təbliğ edilirdi. Sovet hakimiyyətinin nöqərləri elə bir fikir formalaşdırmağa çalışırdılar ki, guya Azərbaycan xalqı, islam dini Azərbaycanda yayıldıqdan sonra ən bəd-bəxt, ən zavallı, ən savadsız bir xalqa çevrilib, indi isə marksizm, leninizm müddəaları əsasında qurulan Sovet hökuməti, Azərbaycanı işığa çıxarıb, onu dünyanın ən xoşbəxt, ən firavan bir xalqına çevirəcəkdir.

Bu təcavüz və istismardan Azərbaycanın yazıçıları və şairləri də kənarda qalmamışdılar. Onları yalnız marksizmi, sosializmi, bolşevizmi, ateizmi təbliğ və tərənnüm edən bədii əsərlər yazmağa vadar edirdilər. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti dövrünə qədər Azərbaycan xalqının maariflənməsi, inkişaf etməsi uğrunda bir-birindən gözəl bədii nümunələr yazıb-yaratmış bu insanlar, artıq öz istədiklərini yazmaqdan məhrum olsalar da, yenə də Azərbaycan xalqına sədaqətlə xidmət edərək, Azərbaycan sovet ədəbiyyatı adı altında, Azərbaycan ədəbiyyatına yeni-yeni töhfələr, qiymətli əsərlər bəxş edirdilər. Bu insanların böyüklüyü də onda idi ki, onlar öz əsərlərini çərçivə içərisində yazdıqlarına baxmayaraq, milli dəyərlərimizə əsaslanaraq yenə də Azərbaycan xalqının rifahı, gözəl gələcəyi, xoşbəxt həyatı uğrunda üzdən sosializmi tərənnüm edən, fəqət sözaltı dərinliklərində milli mentalitetimizi, adət-ənənələrimizi, islam ehkamları ilə bağlılığımızı, eyni zamanda qonaqpərvərliyimizi və bir çox mənəvi keyfiyyətlərimizi öz bədii əsərlərində olduqca gözəl bir şəkildə, professional səviyyədə ifadə edirdilər. Bu insanlar eyni zamanda Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına da namusla xidmət edərək yeni-yeni əsərlər yazıb-yaradırdılar.

UŞAQ MƏTBUATI

Bu dövrdə uşaq mətbuatı da bolşevik (kommunist) partiyasının nəzarəti altına keçdi. Təlim-tərbiyə və tədris prosesi, proqram, dərslik, dərs vəsaitləri siyasiləşdirildi və kommunist ideologiyasına tabe etdirildi.

Məktəblilərin psixologiyasına kommunist ideologiyasını irayət etdirməkdən ötrü yeni qəzet və jurnalların nəşri üçün tədbirlər planı hazırlanıb həyata keçirilirdi. 1921-ci il noyabrın 18-də Azər-

baycan Maarif Komissarlığı kiçik yaşlı uşaqlar üçün “Maarif” adlı jurnal nəşr etməyi qərara aldı. Jurnalın redaksiya heyətinə H.Mahmudbəyov, S.M.Qənizadə və Ə.Cəfərov seçildi. Həmin jurnalla eyni vaxtda kiçik və ortayaşlı məktəblilər üçün çıxan “Qırmızı günəş” (1921) ayda iki dəfə çap olunurdu.

“Qırmızı günəş” toplusunun ətrafında qabaqcıl yazıçı və ziyalılardan A.Şaiq, Qafur Rəşad Mirzəzadə, Camo Cəbrayılbəyli və b. Toplaşmışdı. Jurnalın səhifələrində bədii nümunələrlə yanaşı publisist yazılara da geniş yer verilirdi. Xüsusilə “Mirzə Abbasqulu Səhhət” və “Sabir” məqalələrində hər iki şairin tərcümeyi halı verilmişdi. Məqalələri Qafur Rəşad Mirzəzadə yazmışdı.

İyirminci illərdə Azərbaycan dilində ayrı-ayrı təşkilat və idarələr tərəfindən müxtəlif adlarla 15-ə yaxın qəzet və jurnal buraxılmışdır. Bu qəzet-jurnalların əsas mövzusu kommunist ideologiyasını təbliğ etmək, bütün səmavi dinlərə, o cümlədən islam dininə nifrət hissi oyatmaq, Marksı, Lenini ilahiləşdirmək, xalqı öz milli dəyərlərindən uzaqlaşdırmaq, Sovet dövlətinin ən demokratik və qüdrətli bir dövlət olduğunu psixologiyalara yeritmək, rus xalqını “böyük qardaş” elan etmək, bolşeviklərin guya ən yüksək keyfiyyətlərə malik olduğunu, eyni zamanda ateizmi təbliğ etmək idi.

Bu illərdə “Maarif” və “Qırmızı günəş”dən əlavə “Qızıl gənclik” (1923), “Gənc işçi” (1923), “Məktəb” (1925), “Pioner” (1927) və s. uşaq və gənclər qəzet-jurnalları nəşr edilirdi. Azərbaycan LKGMK-nın uşaqlar və gənclər üçün yeni ədəbiyyat yaratmaq haqqında tədbirləri, qərar və göstərişlərinə əsasən nəşr olunan bu qəzet və jurnallar tarixi həqiqətləri təhrif edərək, yalançı və uydurma bir tarix təbliğ edirdilər. Uşaq ədəbiyyatı və dərsliklər də milli pedaqoji ənənələrdən məhrum edilmişdi. İslam əhkamları və şanlı tariximizlə bağlı elm və mədəniyyətimizin böyük bir irsini yandıraraq məhv edən bolşevik hökuməti, klassiklərimizin əsərlərinin Allahla,

peyğəmbərlə, müqəddəs Qurani-Kərimlə və ümumiyyətlə islam diniylə bağlı hissələrini kəsib ataraq, ən yaxşı halda isə istədikləri kimi dəyişib, eybəcər formaya salaraq, bütün klassiklərimizə, bir nəfər kimi “ateist” damğası vururdular.

Şübhəsiz ki, həyat Yaradan tərəfindən yaradıldığı vaxtdan xeyirin və şərin, işığın və qaranlığın, yaxşının və pisin, müsbətin və mənfinin üzərində qurulmuşdur. İlk insan yaranandan üzü bu yana, hər zaman, hər bir dövrdə, hər bir quruluşda yaxşı və pis insanlar mövcud olmuşdur. Əgər xeyirlə şərin mübarizəsi, yaxşıyla pisin qovğası, işığın və qaranlığın bir-birini əvəz etməsi, həyatın və zamanın daimi konfliktlər üzərində dövr etməsi mövcud olmasaydı, həyat öz mənasını itirərdi.

Xaqanidən, Nizamidən, Füzulidən başlayaraq, daim öz bədii yaradıcılıqlarında xeyirlə şərin mübarizəsini əks etdirən klassiklərimiz, XIX-XX əsrlərdə də öz əsərlərində xeyirlə şəri bir-birinə qarşı qoyaraq, gerçəkliyi bədii vasitələrlə təcəssüm etdirərək, xeyirin daim şər üzərində qələbəsini əks etdirmişlər. Bundan məharətlə istifadə edən bolşevik hökuməti, bütün klassiklərimizin, öz dövrlərinin eybəcərlikləriylə mübarizəsinə, guya islam dininin tövəttdiyi cəhalətlə, ətalətlə, savadsızlıqla, vəhşiliklə, mövhumatla, ədalətsizliklə və sairə səbəblərə görə mübarizəsi kimi don geydirərək, təbliğ etmək üçün sifarişlər və göstərişlər verirdilər.

1920-ci ilə qədər və ondan sonrakı Sovet hakimiyyəti dövründə yazıb-yaratmış bir sıra şair və yazıçılarımız qətiyyənlə öz keçmişlərinə arxa çevirməyərək, milli adət-ənənələrimizə hörmətlə yanaşaraq, milli dəyərlərimizi əziz tutaraq yeni yaratdıqları əsərlərdə də Azərbaycan xalqının yüksək mənəvi keyfiyyətlərini xarakterizə edir, azadlıq mübarizəsinə, hürriyyətə qovuşmağa səsləyirdi.

Lakin bəzi yazıçı-şairlərimiz öz əqidəsindən dönərək, Sovet

hökumətinin zəncirli küləsinə çevrilib, bütün varlıqları ilə kommunist ideologiyasını, sosializmi və ateizmi təbliğ edirdilər. Buna görə də ideya-məzmun cəhətindən zəif, mövzusu yalan və uydurma ilə dolu, tarixi həqiqətləri təhrif edən, bəsit, səviyyəsiz, cəfəng əsərlər də yaranırdı.

ABDULLA ŞAIQ TALIBZADƏ (1881-1959)

Talibzadə Abdulla Şaiq Molla Mustafa oğlu 1881-ci ildə Tiflisdə ruhani ailəsində anadan olmuşdur.

A.Şaiq yeddi yaşında məktəbə daxil olub, dörd il oxumuş, fars və rus dillərini öyrənmişdir. Sonra anası ilə Xorasana gedib, orada təhsilini davam etdirmişdir. 1900-cü ildə Xorasandan Tiflisə qayıtmış, bir neçə aydan sonra isə Bakıya köçərək ömrünün axırına qədər burda yaşamışdır. Bakıda onu altı sinifli şəhər məktəbinə “ehtiyat müəllim” təyin edirlər, həm də Sabunçuda altı sinifli məktəbdə ana dilini tədris edir. Öz pedaqoji fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra dərsliklər tərtib etmişdir. “Uşaq çeşməyi”, “İkinci il”, “Gülşəniedəbiyyat”, “Gülzar”, “Milli qiraət”, “Qiraət kitabı”, “Dördüncü il” dərslikləri Azərbaycan maarifi tarixində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Uşaq ədəbiyyatı tarixində böyük xidmətləri ilə adını əbədiləşdirmiş yazıçının əsərləri indi də öz təravətini itirməmişdir.

Çox zəngin bədii irsi olan A.Şaiq Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının klassiklərindən biridir. O, hekayələri, mənzum nağılları, təmsilləri, uşaq pyesləri və şeirləri ilə yeni nəslin təlim və tərbiyəsinə, savadlanmasına çalışmış və bu yolda böyük fədakarlıq göstərmişdir.

A.Şaiqin əsərləri əxlaqi, didaktik prinsipləri təbliğ edən, məktəbliləri övlad kimi sevən, xalqının gələcəyini onlardan gözləyən, öyrədəcəyi hər bir söz, hər bir dərs üçün ürək çırpıntısı çəkən bir müəllimin həyəcanlarıdır.

Şaiq uşaqları lövhələrlə düşündürməyi bacarır. O, vətən sevgisi, bəşəri məhəbbət, əmək sevgisi, ailə sevgisi, ata-ana məhəbbəti, yoldaşlıq hissi, sədaqət, doğruluq, saflıq, mərdanəlik, etibar, alicənablıq kimi xasiyyətləri təbliğ edən əsərlərinin heç bi-

rində bu duyğuları müstəqim dil ilə tərifləmir, canlı insan və alleqorik surətlər, maraqlı sərgüzəştlər vasitəsi ilə verməyə çalışır.¹

A.Şaiqin kiçik yaşlı uşaqlar üçün yazdığı şeirləri tez yadda qalan, dil və üslubu səlis və rəvan, ahəngdar, melodikdir.

Uşaq: Dovşan, dovşan, a dovşan,
Qaçma, dayan, a dovşan.
Qaçma səni sevəndən,
Can kimi istəyəndən.

Dovşan: Dura bilmərəm, dadaş,
Yanında var alabaş.
Xəbərdaram işindən,
Qurtarmaram dişindən.

A.Şaiq öz şeirlərində uşaq təbiətinin bütün tələblərinə cavab verən canlı lövhələr tapır, uşaqlara təbiəti, heyvanları, quşları sevdirməyə nail olurdu:

Ala-bula, boz keçi,
Ay qoşa buynuz keçi.
Yalnız gəzmə, dolanma,
Dağa-daşa dırmanma.
Bir qurd çıxsa qarşına,
Sən nə edərsən ona.
Çoban açınca gözün,
Qalar iki buynuzun.

Artıq uzun illərdir ki, “Uşaq və dovşan”, “Keçi” və bir sıra baş-

¹ Mir Cəlal, Firudin Hüseynov, “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”, Bakı-1982, səh.280.

qa uşaq şeirləri kiçik yaşı uşaqların dilinin əzbəridir. Buna səbəb A.Şaiqin uşaq psixologiyasının incəliklərinə, uşaq düşüncəsinə, uşaq təbiətinə olduqca mahirənə surətdə bələd olmasıdır.

“Məktəbdə” şeirində şair həmişə olduğu kimi məktəbə, maarifə, elm və kamal sahibi olmaqla böyük qiymət verərək, kiçik yaşı uşaqlarda məktəbə coşqun bir həvəs oyadır. Kiçik yaşı uşaq məktəb ab-havasının şirin xəyallarına qapılaraq atasından xahiş edir ki, onu məktəbə qoysun:

Dünən gedib məktəbi mən görüşəm,
Ay, nə qədər yoldaşlarım var, ata!
Bəyənmişəm, məktəbi çox sevmişəm,
Gəl məni də məktəbə qoy, ay ata!

“Bahar” şeirində bahar çağında torpaq oyanarkən, nəşvünüma bulan çəmənlərin, zümrüd yaşıllığa bürünən dağların, yamacların, ağacların, açılan çiçəklərin, şən-şən ötən bülbüllərin füsunkar mənzərəsi, poetik lövhələrdə göz önündə canlanır:

Bağçalarda açır gül,
Fərəhlənir hər könül.
Uçur duman, qəm, kədər,
Şən-şən ötür hər bülbül.

Yaşıllanır dağ-yamac,
Bəzək vurur hər ağac.
Dərə, təpə, çöl, çəmən
Çiçəklərdən qoyur tac.

“Bənövşə” şeirində qızların, oğlanların sinələrinə taxdığı yumşaq, həlimlik rəmzi olan bənövşənin gözəlliyini, incəliyini, ətrini

və təravətini şair belə təsvir edir:

Bənövşəyəm, bənövşə,
 Düşmüşəm dilə-dişə.
 Qızlar, oğlanlar məni
 Dəri taxarlar döşə.
 Bahar oldu açaram,
 Qar-ğorandan qaçaram.
 Başqa güllər açanda
 Mən quş olub uçaram.

Uşaqlar üçün bir sıra hekayələr yazan A.Şaiq bu hekayələrdə ailə tərbiyəsi, təbiət və heyvanlara münasibət, sənət ucalığı, məhəbbət ülviliyi, dostluq, yoldaşlıq əlaqələri, elm və təhsil, kənd həyatı mövzusu, zəhmətə və əməyə verilən qiymət, ədalətsizliyə qarşı mübarizə və s. öz əksini tapmışdır.

A.Şaiqin kənd həyatından bəhs edən “Köç” hekayəsində Azərbaycanın bir çox kəndləri üçün xas olan mövsümi köçərilik həyatı təsvir olunur. Yazda “elin yaylağa çıxması, payızda yaylaqdan qayıtması” keçmiş vaxtlarda adət şəklini almışdı. Əsər birinci şəxsin dilindən, xatirə üslubunda yazılmışdır. Mütəkəllim uşaq atasının əziz oğludur. Səhər yuxudan oyanada O, ailənin artıq köçə hazır olduğunu görür. Bu hadisəni diqqətlə izləyərək bir mərasim kimi başdan-başa şirin dil ilə söyləyir. “Oba”, “Alaçıq”, “Tarlalar”, “Düzənliklər”, “Ov”, “Sümsü”, “Qızıl it”, “Kərim baba”, “Ayrım qızı”, “Biçin”, “Yağmur” əhvalatı maraqlı mənzərələrdir.

A.Şaiq bu əhvalatı, köhnə köçəri həyatını dərin bir məhəbbət və məftunluqla təsvir edir. Bu hekayədə hadisədən çox təsvir, əhvalatdan çox canlı təbiət-məişət mənzərələri nəzərə çarpmaqdadır. Bütün bunlar mülayim, təbii həyat yolu ilə gəlib gözümüz önü-

ndən ötür. “Yavaş-yavaş nəfəs alan səhərlərin, axşamların qanadları ucundan yayılan sərinlik, dağ çiçəklərinin, cökə ağaclarının, qoruqlarda, tarlalarda biçilmiş təzə otların gözəl ətri, ormanın axşamlara, səhərlərə məxsus rütubət qoxusu, bulaqların şırıltısı,, dərələrin, irmaqların çaqqıltısı, quşların bağırtısı, quzuların, buzovların mələşməsi, itlərin hürüşməsi bir-birinə qarışaraq obaya başqa bir rəng, başqa bir şəkil verirdi.

Yalnız təbiəti yox, buradakı insanları, köçəri kəndliləri də A.Şaiq çox saf, təmiz təsvir edir.

Tütəkdə çaldığı bir hava ilə qoyunlara “dur!” əmri verib, bütün sürünü qaytaran çoban Oruc, çöllərdə daim bəxtiyar yaşamış olan üzü ətli, yanaqları qıpqırmızı, vücudu sapsağlam Kərim baba, ay kimi yuvarlaq üzlü, gur səslı, həmişə çalışan, şələ-şələ odun daşıyan, çörək bişirən, inək, qoyun sağan, nəhrə çalxalayan, yağ, pendir tutan, yorulmaq nə olduğunu bilməyən Ayrım qızı bu ailənin səciyyəvi simalarıdır.

A.Şaiq “Köç”dən əlavə uşaqlar üçün “Murad”, “Usta Bəxtiyar”, “Şələquyruq”, “Kiçik qəhrəman”, “İki yoldaş”, “Lovğa ovçu”, “Timsah ovu”, “Üç it”, “Pioner düşərgəsi” və s. hekayələr yazmışdır.

“Usta Bəxtiyar” hekayəsində A.Şaiq məhəbbət və sənətin insan xoşbəxtliyi üçün ən qiymətli amillər olduğunu əks etdirir. Usta Bəxtiyar ailə məhəbbəti və ustalığı ilə böyük şöhrət qazanır. Bu şöhrətin səsi-sorağı padşahın sarayına da çatır. Şah usta Bəxtiyarın peşəsini müvəqqəti əlindən alsa da, onun əqidəsini sındıra bilmir, odur ki, onu zindana saldırır. Lakin usta Bəxtiyar öz peşəsinə və məhəbbətinə sadıq qalır.

A.Şaiq istər şeir, istərsə də nəsr şəklində gözəl təmsil və mənzum nağıl nümunələri yaratmışdır.

“Tülkü həccə gedir” mənzum nağılında ədib din pərdəsi altında gizlənən, əslində dinsiz və imansız münafıqları Tülkünün timsalın-

da ifşa edir. Tülkü özünü etdiyi əməllərdən tövbə etmiş, peşman olmuş, ömrünü ibadətlə keçirmək istəyən mömin kimi qələmə verərək, toyuqları aldadır. Sonra onun iç üzü açılır. O, öz xəbis niyyətini həyata keçirir. Toyuqları öldürərək yeyir.

A.Şaiq bu mənzum nağıl vasitəsilə öz oxucusunu sayıq olmağa, tükü tükədən seçməyə, hər fırıldaqçıya inanmamağa çağırır.

A.Şaiqin istər mənzum nağılları, istərsə də təmsilləri xalq nağılları və yazılı ədəbiyyat nümunələri əsasında yazılmışdır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnən sənətkar, öz yazdığı nümunələrdə, istər ideya-məzmunu, istər süjet və mövzusu, istərsə də dil və üslubu, folklor çalarları və elementləri ilə əhatə etmişdir.

A.Şaiqin “Tülkü və xoruz”, “Hacıləylək və sərçə”, “Arı və eşşək”, “Tülkü və dovşan” təmsillərində xalq nağıllarından gələn ənənəvi motiv-xeyirlə şər, yaxşılıqla pislik, düzlüklə əyrilik arasında gedən mübarizə əks olunur. Nəticədə həqiqət qələbə çalır.

Ədib bu təmsillərdə uşaqlara öyüd-nəsihət verərək, onları saflığa, düzgünlüyə, mərdanəliyə səsləyir. Bu təmsillərdə xalq zərb-məsəllərindən geniş istifadə olunmuşdur. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yubileyinə hazırlıq ərəfəsində A.Şaiq “Xəmsə” motivləri əsasında bir nesə poema, təmsil və pyes yazmış, “İskəndərnamə”nin “Şərəfnamə” hissəsini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Onun “Fitnə” və “Nüşabə” dramları da bu zaman yazılmışdır. Ədib “Yeddi gözəl” poeməsindəki məşhur “Fitnə” hekayəsini sadəcə olaraq səhnələşdirməmiş, əsas süjeti və ideyanı alaraq yeni personajlar vasitəsilə gənc nəsə özünü təlqin etməyə çalışmışdır. Şaiq vərdiş və zəhməti pyesin əsas ideyası kimi götürmüş, Nizamidən seçdiyi ayrı-ayrı epizodları məhz bu ideyaya uyğunlaşdırmışdır.

A.Şaiq “Nüşabə” pyesində, İskəndəri istilacı, qaniçən bir sər-

kərdə kimi təsvir edir. Pyesdə İskəndər qüvvəsinə güvənir, tutduğu ölkələri dağıdıb xarabaya çevirir, casusluq, arxaya vəlvələ salmaq üsullarından istifadə edir. Onun şüarı ölkələri ürəyindən yaralamaq, arxanı parçalamaq, zəiflətmək yolu ilə məğlub etməkdir. İskəndər ölkələr fəth etdiyi üçün lovğalanır, bütün dünyanı ovcunda görmək istəyir; keyfə dalararaq əldə etdiyi qələbələrlə-Hindistanı, Həbəşistanı, İrani tutmaq hünəri ilə fəxr edir. Açıqluğu o dərəcəyə çatır ki, işğal etdiyi ölkələr də onu qane etmir İncini verdiyi üçün Nüşabəni qorxaq hesab edir. Əksinə, Nüşabə ağıllı, fərasətli və sədaqətli bir hökmdardır. O, vətənini dərin məhəbbətlə sevir, düşməne kəskin nifrət bəsləyir. Buna görə də düşmənlər onun qəzəb və nifrətindən lərzəyə düşür, onun torpağına ayaq basmaqdan ehtiyat edirlər. A.Şaiq “Nüşabə” pyesində bir sıra yeni müsbət və mənfi xarakterlər yaratmış, onların vasitəsilə dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini izləməyə müvəffəq olmuşdur. Nüşabənin vəziri Almaz, ordunun baş komandanı İnci, qoca məsləhətçi Uluca, cəngavər Qaplan və b. Canlı, fərdi məziyyətləri olan surətlərdir.

A.Şaiqın bu pyeslərdən başqa xalq nağılı motivləri əsasında yazdığı “Eloğlu” və S.S.Axundovun eyniadlı hekayəsi əsasında yaratdığı “Qaraca qız” pyesləri də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının incilərindəndir. “Eloğlu” pyesinin qəhrəmanı Eloğlu ağır ehtiyac içərisində, dözülməz istismar şəraitində gün keçirən əməkçi insanları xanın zülmündən qurtarıb səadətə qovuşdurmaq üçün cəsarətlə mübarizə aparır. Görkəmli ədib, uşaq yazıçısı, dramaturq, şair və müəllim Abdulla Şaiq 1959-cu ildə Bakıda vəfat etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

Mir Cəlal, F.Hüseynov, "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı", Bakı-1982.

İsmayılov Y. "Abdulla Şaiqin həyat və bədii yaradıcılığı", Bakı-1982.

Namazov Q. "1920-ci illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı", APU-nun elmi əsərləri, dil-ədəbiyyat seriyası, 1977, №3.

Xəlilov A. "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının nəşrinə dair (1920-1930-cu illər), Adu-nun elmi əsərləri, dil-ədəbiyyat seriyası, 1970, №2.

Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T., "Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı", Bakı-1992.

Maqsudoğlu B. Abdulla Şaiqin bədii nəsri. Bakı-1999

1930-CU İLLƏRDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI

1920-ci ildə Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunandan sonra Azərbaycanda zamanın tələblərinə uyğun olaraq ədəbi-bədii prosesi dövriləşdirmək sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Mövcud ədəbiyyat tarixlərində Azərbaycan sovet ədəbiyyatı bir qayda olaraq təşəkkül dövrü (1920-1932), 30-cu illər (1932-1941), müharibə dövrü (1941-1946), müharibədən sonrakı (1946-1956), 60-80-ci illər mərhələlərinə təsnif olunur. Belə mərhələ bölgüsü Azərbaycan sovet uşaq bədii nəsi üçün də məqbul ola bilər. Çünki uşaq nəsi heç vaxt ümumi ədəbi prosesdən kənarında formalaşmır. Ümumi ədəbi prosesin vəzifə və problemləri uşaq nəsinin də vəzifə və problemləri olaraq qalır.

20-ci illərdə özlərini sovet xalqlarına demokratiyanın baniləri kimi, ağ günlərin, xoşbəxtliyin yaradıcısı kimi göstərən sovet rəhbərlərinin, 30-cu illərdə iç üzü açılmağa başladı. Ziyalılara, elm adamlarına, yazıçılara yerli-yersiz hücumlar olunur, onlar hər yerdə təqib edilir, bəzilərinin ulu babasının zadəgan olduğu bəhanə gətirilir, bəzilərinin yeddi arxa dönəninin ruhani olduğuna görə suçlayaraq, evlərində axtarılar edilir, yazdıqları hər bir kəlmənin, misranın üstündə istintaq əməliyyatı aparılırdı. Bundan təşvişə düşən azərbaycanlı ziyalılar, artıq necə deyərlər, suyu da üfürüb içirdilər. O cümlədən qorxu və səksəkə altında yaşayan yazıçı və şairlərimiz belə bir zalım və qəddar, eyni zamanda iyrenc siyasət yeridən bir dövlətdə yaşadıklarına peşmançılıq çəksələr də, öz ailələrinin, övladlarının rahatlığı naminə sosializmi, leninizmi, bolşevizmi, eyni zamanda ateizmi tərənnüm etməyə məcbur idilər. Artıq onların nə özü, nə də qələmləri sərbəst deyildi. Onlar ancaq çərçivə içərisində yazıb-yaratmalı idilər. Lakin buna baxmayaraq, vətənini, torpağını, xalqını canından artıq sevmə sənətkarlarımız sö-

zaltı mənalara, fəlsəfi məntiqə əsaslanaraq dar çərçivə içərisində olsa da milli dəyərlərimizə bağlı, milli ruhumuza xarakterik olan bir şəkildə sanballı əsərlər yaradırdılar. Əlbəttə, belə bir çətin şəraitdə, hər sözə görə məsuliyyət daşımış, hər misranı və ya cümləni yüz dəfə ölçüb-biçmək, eyni zamanda qorxu və təlaş içərisində yazıb-yaratmaq, xain, cinayətkar və satqın rəhbərlərin ateist ruhlu sifarişlərini yerinə yetirmək sənətkarlarımızdan böyük istedad tələb edirdi. 1932-ci ildən 1941-ci ilə qədər olan dövr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında yeni bir mərhələ idi.

Mir Cəlalin “Nanənin hünəri”, “Kimya tələsi”, “Gülgəz”, M.Rahimin “İldırımın kitabı”, N.Rəfibəylinin “Qaçaq Kərim”, Ş.Abbasovun “Barasbi”, C.Gözəlovun “Mollanın kələyi”, “Güllünün çayı”, D.İslamoğlunun “Kolxoz qızı” kitabına toplanmış hekayələri, B.Talıblının “Xortdan” və s. əsərləri təhsil, tərbiyə və əmək mövzusunda yazılmışdır. Bu hekayələrin mövzusu, hadisələrin kompozisiyası, surətlərin özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri və s. dövrün pedaqoji prinsiplərinə, tələblərinə uyğun idi.

30-cu illərdə Ə.Haqverdiyevin “Çox gözəl” və “Sağsağan” pyeslərində (1931-1932), M.Müşfiqin “Qaya”, C.Cabbarlının “Firuzə”, Mir Cəlalin “Söyüd kölgəsi” hekayələrində, C.Xəndanın “Mübarizə yollarında” (1940), Cahanbaxışın “İntiqam” (1939), Ə.Əsgərovun “Bahadırın yuxusu” şeir kitablarında vətən, vətənə məhəbbət, dostluq, yoldaşlıq, insanpərvərlik kimi ideyalar tərənnüm olunur.

MİKAYIL MÜŞFİQ (1908-1938)

Mikayıl Müşfiq (Mirzə Əbdülqədir oğlu İsmayılzadə) 1908-ci ilin iyun ayında Bakıda anadan olmuşdur. Atası Mirzə Əbdülqədir dövrünün görkəmli ziyalılarından idi. O, Bakıda “Səadət” adlı məktəbdə müəllimlik edərdi. Eyni zamanda yaradıcılıqla məşğul olar, şeir yazardı.

Mikayıl lap körpə ikən anası Züleyxa vəfat edir. 6 yaşında ikən atası da vəfat edir. O, qardaş və bacıları ilə yetim qalır. Uşaqlar nənələri Qızqayıtın himayəsi altında yaşayırlar. Qızqayıt nənənin şirin-şirin söylədiyi nağıllar, misal çəkdiyi atalar sözləri və astadan zümzümə etdiyi bayatılar gələcək şairin zəngin xalq yaradıcılığı ilə tanış olmasında mühüm rol oynamışdır.

1915-ci ildə Mikayıl yaxın qohumlarının köməyi ilə rus-Azərbaycan məktəbinə daxil olur. 1920-ci ilə qədər həmin məktəbdə oxuyur, ibtidai təhsil alır. Mütaliəə böyük həvəsi olan Mikayıl əlinə keçən kitabı oxumamış yerə qoymazdı. Zəngin hafizəsi olduğundan oxuduğu bütün şeirləri yadında saxlayardı.

Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra M.Müşfiq əvvəlcə Bakı darülmüəllimində, sonra 12 nömrəli iki dərəcəli məktəbdə oxuyur. 1927-ci ildə buranı bitirir. 1931-ci ildə isə Azərbaycan Dövlət Universitetinin dil və ədəbiyyat şöbəsini bitirib Bakı məktəblərində yeddi ilə kimi müəllimlik edir. 1937-ci il iyun ayına kimi dil və ədəbiyyat müəllimi işlədiyi 18 №-li məktəb indi də onun adını daşıyır.

1937-ci ildə Sovet hökuməti rəhbərlərinin və onların yerli “vəfalı” nöqərlərinin yeritdiyi iyrənc siyasət nəticəsində 28 min Azərbaycan ziyalısı heç bir günahı olmadan həbs olundu. Onların bir qisminin NKVD-nin zirzəmisində min bir işgəncə verərək, edam etdilər, ən yaxşı halda isə Sibirə sürgün etdilər. Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Ömər Faiq Nemanzadə ilə bir vaxtda həbs olunan

M.Müşfiq “pantürkist”, “panislamist” damğası vurularaq NKVD-nin zirzəmisinə aparıldı. O, burda “xalq düşməni” kimi dindirilərək və təxminən bir il olmanın işgəncə verilərək, divara hörülüb öldürüldü.

Azərbaycanın görkəmli dramaturqu, fəlsəfi-romantik şairi Hüseyn Caviddən dərslər alan M.Müşfiq öz qısa ömründə böyük yaradıcılıq yolu keçmişdir. O, olduqca lirik, eyni zamanda vətən sevgisiylə, humanist düşüncələrlə, əmək tərənnümlü şeirlər, poemalar yazmaqla yanaşı uşaqları da yaddan çıxarmamış, onlar üçün “Vuruşmalar”, “Qaya” kimi poemalar, “Şəngül, Şüngül, Məngül”, “Kəndli və ilan” kimi mənzum nağıllar, “Pambıq”, “Məktəbli şərqisi”, “Coğrafiya”, “Zəhra üçün” və s. kimi şeirlər yazmışdır.

Böyükyaşlı uşaqlar üçün yazılmış “Qaya” poemasında yetim-yurdsuz uşaqların həyatından bəhs edilir. Əvvəllər küçələrdə veylənərək səfil bir həyat keçirən Qaya, sonralar qayğıkeş müəlliminin sayəsində əvvəlki mühitdən ayrılır, zəhmətkeş insanların sırasında yerini tapır.

M.Müşfiq maraqlı əsərlərindən olan “Şəngül, Şüngül, Məngül” və “Kəndli və ilan” mənzum nağıllarını şifahi xalq ədəbiyyatı motivləri əsasında yazmışdır.

“Şəngül, Şüngül, Məngül” mənzum nağılında keçi və dəmirçi ədalətin, qurd və qazı isə zülmün timsalı kimi səciyyələndirilir. Əsərin sonunda həqiqət zülmə qələbə çalır. Qurddan intiqam alan keçi qürurla ona deyir: “Balalarımı yeməyəydin, vay qursağım deməyəydin”.

M.Müşfiq bu mənzum nağılda heyvanların tam aydın surətini yaratmaq məqsədini əsas götürmüşdür. Müəllif təsvir obyektini konkretləşdirdikcə heyvanların xarakterik keyfiyyətlərini daha canlı və emosional verməyə nail olmuşdur. Nəticə olaraq isə “saf, oynaq, mənalı, bir az da heyvətli, hətta yumor qarışıq” bir əsər ya-

ranmışdır. O, ilk növbədə zahiri əlamətləri təsvir edir. Bu əlamətləri M.Müşfiq elə sənətkarlıqla seçir ki, ilk baxışdan uşaqda Şəngül, Məngül, Şüngül haqqında canlı təsəvvür yarada bilir:

Şəngülün gözləri qar,
 Bənzəyirdi ceyranlara.
 Şəvə tükü buruq-buruq,
 İncə baldır, qısa quyruq.
 Yeni çıxmış buynuzları,
 Buxağında qotazları.
 Bir yaşında maral çəpiş,
 Bacaqları bir dal çəpiş.
 Şüngülün gözləri nərgiz,
 Sanki dünyadan xəbərsiz.
 Gecə-gündüz oynaqlardı,
 Anasını qucaqlardı.
 Yuxa tək bəyaz, yumşaq,
 Qulaqları sanki zanbaq.
 Alnındakı qaşqa gözəl,
 Yoxdu bundan başqa gözəl.

Hələ bircə Məngülə bax,
 Ayağında səkilə bax.
 Yoxdur böylə gözəl çəpiş,
 Nazlı çəpiş, tərəl çəpiş.
 Yumşaq tükü ala-bula,
 Tamamilə başabəla.

Bundan əlavə, şair yaz çağının insanı vəcdə gətirən gözəlliyi təbiətdən cansız bir lövhə kimi yox, duyduğu kimi, bütün xüsu-

siyyətləri və əlamətlərilə təsvir edir. Bütün bunlar isə, şübhəsiz, uşaqların estetik duyumunun qüvvətlənməsinə təsir edir:

Qış getmişdi, yaz olmuşdu,
 Elin kefi saz olmuşdu.
 Bəzənmişdi dağlar, daşlar,
 Gecə-gündüz uçan quşlar
 Göy üzünü dolanırdı,
 Daşqın çaylar bulanırdı.
 Ala, qarlı uca dağlar
 Qış dərini çəkən bağlar
 Geyinmişdi yaşıl köynək,
 Hər yan güldü, hər yan çiçək.

“Şəngül, Şüngül, Məngül” mənzum nağlında M.Müşfiq burda baş verən əhvalatı yığcam bir tərzdə, kiçik yaşlı uşaqların başa düşəcəyi sadə bir dillə, aydın ifadələrlə canlandırır. Ac qurd keçinin evdə olmamasından istifadə edib çəpişləri aldadır:

Yazın bu çənli günündə
 Durdu yatağın önündə.
 Bir az duruxdu yerində,
 Od parladi gözlərində.
 Səsini dəyişdirərək,
 Qurddur, tanınmasın gərək.
 Dedi:-Şəngülüm, Şüngülü,
 Ey ceyran gözlü Məngülüm,
 Ağımda su gətirmişəm,
 Döşümdə süd gətirmişəm.
 Tez olun, açın qapını.

Çəpişlər eşitdi bunu.
 Yazıq çəpişlər sevincək,
 Anaları zənn edərək,
 Gəlib qapını açdılar,
 Qurdu görünəcə çaşdılar.

Qurd Şəngüllə Şüngülü yeyir, Məngülü isə tapa bilmir. Keçi evə qayıdandan sonra, Məngül, bir ağzı qaranın evlərinə gəlib, Şəngüllə Şüngülü yediyini ona söyləyir. Bundan möhkəm qəzəblənən keçi intiqam almaq fikrinə düşür, çölə çıxıb düşməni axtarır. Əvvəlcə dovşanın, sonra tülkünün damına çıxır. Lakin Şəngüllə Şüngülü yeyənin onlar olmadığını görüb, canavarın damı üstə çıxır, canavarla bir balaca sözləşəndən sonra, balalarını yeyənin olduğunu yəqin edir, onlar işi ayırd eləmək üçün rüşvətxor qazının yanına gətirirlər. Canavar qazi üçün bir quzu sovqat aparır, keçi isə əliboş gəlir. Qazi keçinin sovqat gətirmədiyini görüb, işə baxmır. Keçi canavara dəmirçinin yanına getməyi təklif edir. Dəmirçi canavarın keçinin balalarını yediyini bilib acıqlanır və kəlbətini götürüb, onun dişlərini çəkir, keçinin sə buynuzlarını itiləyir, onlara vuruşmağı təklif edir. Keçi buynuzları ilə vurub qurdun bağırsaqlarını cırır, qursağını yırtır və beləliklə, qisasını alır.

M.Müşfiqin bu mənzum nağlında uşaq dünyası üçün səciyəvi olan nikbinliyin düzgün ifadəsi nəzərə çarpır. Uşaq həqiqətin daim qələbə çalacağına inanır və onda haqq və ədalətə bağlılığı artır.

Ümumiyyətlə, M.Müşfiq uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdə onların yaş xüsusiyyətini həssaslıqla nəzərə almış, təsvir etdiyi hadisələri oynaq bir vəznə, axıcı bir dillə ifadə etmişdir.

Şairin uşaqlar üçün yazdığı əsərlər uşaq ədəbiyyatımızın yaxşı nümunələri sırasındadır.

ALMAS İLDIRIM (1907-1952)

1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hökuməti qurulduqdan sonra, bu uydurma bolşevik hökuməti ilk mərhələlərində cazibədar şüarlarla xalqın gözünü qamaşdırsa da, tezliklə öz kirli iç üzünü açıb göstərmiş, xalqın milli-azadlıq ideallarını təzyiq və zərbələrə məruz qoymuşdur.

Hələ 1917-ci ildə Rusiyada baş verən Oktyabr inqilabından sonra Rusiya imperiyasının əyalətləri içərisində inqilabın acı bəhrələrindən ən çox zərər çəkən Şimali Azərbaycan idi. Üzvlərinin böyük çoxluğu erməni millətçilərindən olan Bakı kommunası inqilab adından tarixdə görünməmiş özbaşınalığa yol verir, Bakı, Şamaxı, Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzurda əksinqilaba qarşı mübarizə pərdəsi atında azərbaycanlıların soyqırımını təşkil edib həyata keçirirdi. Xalqımızın taleyinin həll olunduğu bu çox ağır tarixi, ictimai-siyasi şəraitdə, 1918-ci il may ayının 28-də millətimizin qeyrətli oğulları, mütəfəkkir ziyalıları Azərbaycan cümhuriyyətinin yaradıldığını elan etdilər. Tezliklə hökumət müvəqqəti qərar tutduğu Gəncədən Bakıya köçüb, daha konkret və səmərəli fəaliyyətə başladı. Cəmiyyəti iki il (23 ay) ərzində ölkəmizdə milli-demokratik hökumətin rəhbərliyi altında böyük ictimai-siyasi, mədəni tədbirlər proqramı həyata keçirilirdi. Xalq əsl istiqlaliyyətin ilk bəhrələrini dadmağa başlamışdı. Azərbaycanın Milli Ordusu yaradıldı, respublikanın ilk ali məktəbi-Bakı Dövlət Universiteti təşkil edildi, milli məktəblərin geniş şəbəkəsi fəaliyyətə başladı. İstedadlı azərbaycanlı gənclərdən 99 nəfəri yüksək ixtisas təhsili almaq üçün Avropanın mərkəzi şəhərlərindəki ali məktəblərə göndərildi, xalqın mənəvi həyatında dirçəliş əhval-ruhiyyəsi gücləndi.

Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulanda Almas İldırım 13 yaşında idi. O, bolşevik-daşnak ordusunun törətdikləri vəhşiliklərin

şahidi idi. Onun şüurlu həyatı, mənəvi qənaətləri bu dəhşətli hadisələr əsasında təşəkkül tapırdı. Doğma torpağını sarmış vəhşətləri görə-görə inqilabı, qırmızı bayrağı vəsf edən müəlliflərdən fərqli olaraq, A.İldırım ilk şeirlərində böyük bəşri mövzular işləyən H.Cavidin ardınca, Azərbaycanı onun təbiətini, xalqının acı taleyini özünəməxsus bir tərzdə ədəbiyyatımıza gətirən Ə.Cavadın ardınca gedirdi.

Təzəcə ali məktəbə daxil olub, təhsil alan iyirmi yaşlı A.İldırım o vaxt çox dəbdə olan ifadə ilə desək, “ictimai vəziyyətlə əlaqədar olaraq” universitetin Şərq fakültəsindən qovulmuş, bəzi şeirlərinin Türkiyədə nəşr olunmasının səbəbindən amansız mənəvi təzyiqlərə məruz qalmışdır. Siyasi cəhətdən etibarsız sayılan A.İldırım əvvəlcə Dağıstana, sonra Türkmənistanı sürgün edilmişdir. Sürgündə yaradıcılıq fəaliyyətini davam etdirən, qələmi, ictimai və pedaqoji fəaliyyəti ilə adamlar arasında rəğbət duyğuları oyadan şairin təqibi daha da güclənir, dövrü mətbuat səhifələrində onun əleyhinə çox kəskin ruhlu məqalələr dərc olunur. “Köhnə müsavətçilərlə” yaxınlığı, Hüseyn Cavid və Əhməd Cavada ehtiramı onun başına yeni oyunlar açır. Artıq təqiblərdən bezmiş A.İldırımı həbs, güllələnmək, ən yaxşı halda isə ömürlük Sibir sürgünü gözləyir.

H.Cavidin, Ə.Cavadın, M.Müşfiqin, S.Hüseynin faciəsini sanki irəlicədən görəndən A.İldırım həyat yoldaşı və körpə oğlu ilə İrana qaçır. Sərhəddə tutulur, olmanın əzablara məruz qalır, azad edildikdən bir qədər sonra Türkiyəyə gedir. Yeddi il qütbətdə yaşayır və orada vətən həsrətiylə həmişə nəmli olan gözlərini əbədi olaraq yumur.

A.İldırımın əsərləri zaman keçdikdə öz mənəvi və əhəmiyyətini itirmir, əksinə, ona çağdaşlarımızın mənəvi ehtiyacı daha da artır. Şairin irsinin bu keyfiyyətini düzgün qiymətləndirən Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Mərkəz Yönetim Kurulu (Ankara) “İgidlərə səs-

lənin” kitabına verdiyi ön sözdə bu sətirləri yazmaqda tamamilə haqlıdır: “Bu kitabı nəşr etməklə Almas İldırımla Azərbaycan türk gəncliyi arasında sarsılmaz bağları daha da möhkəmləndirmək, gəncliyimizi də onun kimi milli davada şərəfli yerini almağa çağırmaq, gəncliyin mücadilə əzmini coşdurmaq istədik”. Doğrudan da, vaxtilə vətəndəki milli hökumətin zorla yıxıldığını, qırmızı işğal altında qalmış el-obanın talan edildiyini gören A.İldırım susmayıb, böyük millətsevərlik örnəyi olduğu kimi, həyatdan vaxtsız getdiyinə baxmayaraq, bu gün də Azərbaycan türk gəncliyinə öz vətənpərvər ruhlu əsərləriylə təsir göstərmək iqtidarındadır.¹

Vətən həsrəti, qəribliyin hüznü A.İldırımın demək olar ki, bütün əsərlərinin aparıcı ahəngini təşkil edir. “Əsir Azərbaycanım” şeiri isə bir sıra xüsusiyyətləri ilə onun yaradıcılığının bu başlıca mövzusunun həm tənənəli üverturası, həm də yüksək akkordlu finalı sayıla bilər. Canından artıq sevdiyi Azərbaycandan didərgin salınan, özünün də, ailəsinin də başına olmazın faciələr gələn, əcəli yetənə qədər dəfələrlə ölümlə pəncələşən, vətən həsrətiylə ürəyinin bütün odunu, alovunu şeirlərinə köçürən A.İldırımın həyat və yaradıcılıq yolu çox ibrətamizdir.

Harda mənə gül qoynunda doğuran,
Xamırımı göz yaşıyla yoğuran,
Beşiyimdə “layla balam!” çağıran
Azərbaycan, mənim baxtsiz anam oy!
Neçə ildir həsrətində yannam oy!

Salam desəm, rüzgar alıb götürsə,
Ağrı dağdan Alagözə ötürsə,
Gur səsimi göy Xəzərə yetirsə,

¹ Bəkir Nəbiyev. “Didərgin şair”, Bakı-2005, səh.4.

Xəzər coşub zəncirini qırsa oy!
Hökm etsə, bu sərsəm gedış dursa oy!
Xəbər alsam Muğanımdan, Milimdən,

Nazlı Bakım, o neft qoxan gülümdən, Kim demiş ki, düşmüş
adı dilimdən?!

Azərbaycan mənim eşsiz yurdum oy!
Ölməz eşqim, içimdəki dərdim oy!

Könlümə tək Kəbə yaptım səni mən,
Sənsiz neylim qürbət eldə günü mən?!
Sənsiz neynim Tanrını mən, dini mən,
Azərbaycan, mənim tacım, taxtım oy!
Oyanmazmı kor olası baxtım oy!

MİR MEHDİ SEYİDZADƏ (1907-1976)

Mir Mehdi Seyidzadə Azərbaycan uşaq yazıçıları sırasında özünəməxsus yer tutur. O, 50 illik ədəbi fəaliyyətində böyük bir yaradıcılıq yolu keçmiş, gənc nəslin təlim-tərbiyəsi üçün zəngin bədii nümunələr yaratmışdır.

Mir Mehdi Seyidzadə 1907-ci ildə Aşqabadda dənizçi Həsənin ailəsində anadan olmuşdur. 8 yaşında ikən atası vəfat etdiyindən anasının himayəsi altında böyümüşdür. İlk təhsilini Aşqabadda almışdır. 1920-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Bakıya köçmüşdür.

Mir Mehdi Bakı Pedaqoji Texnikumuna daxil olmuş, 1925-ci ildə oranı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. M.Seyidzadə 1926-cı ildən 1931-ci ilə qədər Bakıda kitabxana müdiri vəzifəsində çalışmışdır. O, Azərbaycan Qiyabi Pedaqoji İnstitutunda təhsilini davam etdirmişdir. 1932-ci ildən 1946-cı ilə qədər Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında uşaq ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri, sonralar isə redaktor və baş redaktor vəzifələrində işləmişdir. Qırx beş il fasiləsiz uşaqgəncnəşrdə işləyən şair 1976-cı ildə Bakıda Allah rəhmətinə qovuşmuşdur.

M.Seyidzadə ədəbi yaradıcılığa 20-ci illərin ortalarından başlamış, “Kənd qızı” adlı ilk şeirini 1925-ci ildə “Şərq qadını” jurnalında çap etdirmişdir.

Uzun müddət kitabxanada işləyən Mir Mehdi, uşaq ədəbiyyatına böyük ehtiyacı anladığı üçün uşaqların psixologiyasına uyğun ciddi yaradıcılıq axtarışları edir. Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət edərək, nağıl motivləri əsasında 1927-ci ildə “Qoçaq Səməd” adlı əsər yazıb çap etdirir.

Bundan sonra Mir Mehdi bədii yaradıcılığını əsasən uşaq ədəbiyyatı yaratmaqla bağlayır.

“Şanlı gün” (1932), “Kiçik təyyarəçilər” (1932), “Pinti Həsən”

(1934), “Nərgiz” (1935), “Cocuq şeirləri” (1935), “Ayaz”, “Nilufər” (1937), “Qızıl quş” (1938), “Ceyran” (1939), “Eldar və Zaman” (1939), “Kiçik pyeslər” (1939), “Təzə şəhər” (1939), “Pioner andı” (1941), “Balaca döyüşçülər” (1941), “And” (1942), “Vətən qızı” (1942), “Qorxmaz” (1942), “Bizim illər” (1944), “Maral” (1945), “Şeirlər” (1948), “Yaxşı yoldaş” (1949), “Çiçəklənən düzlər” (1950), “Yeni il hədiyyəsi”, “Sirli çeşmə” (1962), “Seçilmiş əsərləri” (1966), “Həyat eşqi” (1968), “Unudulmaz xatirələr” (1975), “Gümüşü qar” və “Xatırlayarsan məni” (1976) kitablarının müəllifi Mir Mehdi Seyidzadə kiçik yaşlı uşaqlar üçün tərbiyəvi mövzuda, əmək tərənnümlü, vətənə məhəbbətlə bağlı, gülüstan vətənimizin gözəl təbiətini canlandıran çoxlu şeirlər yazmışdır. “Bahar nəğməsi”, “Yay”, “Payız”, “Qış gecəsində”, “Bayram günü”, “Gülməlidir”, “Yoldaşlıq köməyi”, “Ağacların şikayəti”, “Yaxşı yoldaş”, “Qaranquşlar”, “Balaca dülgər”, “Qoca bəna”, “Xəzər” və s.

Mir Mehdi Seyidzadə “Gülməlidir” şeirində tənbelliyi, səliqəsizliyi, pintiliyi kəskin tənqid edərək, uşaqları səliqəli, təmizkar, çalışqan, diqqətli olmağa çağırır:

Bütün uşaqlar durub
Yuyunur səhər-səhər.
Nədənsə əl-üzünü
Yumaqdan qorxur Səftər.

Uzandıqca uzanır
Qapqara dırnaqları.
Hərdən də mürəkkəblə
Boyanır yanaqları.

Kirli olur həmişə
Pinti Səftərin əli.
Onu görənlər deyir:
Gülməlidir, gülməli!

Mir Mehdi bütün şeirlərində olduğu kimi, bu şeirdə də ölçü, bölgü və ahəng etibarilə şeirin başlıca ruhunu təyin edir, bədii təsir qüvvəsini artırır, ona son dərəcə oynaq bir ritm gətirir.

M.Seyidzadə öz təmsillərində də uşaq ədəbiyyatı üçün əhəmiyyətli olan məsələlərə toxunur. “Bülbül və çalağan”, “Tülkü və cücə”, “Tamahkar qarğa” və s. təmsillərdə şair cəmiyyətdə təsadüf edilən yaramazlıqları tənqid edir, rüşvətxorları, xudpəsəndləri, ikiüzlüləri satira atəşinə tutur. Eyni zamanda uşaqları mərdliyə, düzlüyə, ədalətə, mənali həyata, dostluq və yoldaşlıqda möhkəm olmağa dəvət edir.

M.Seyidzadə xalq ədəbiyyatına möhkəm bağlandığına görə Azərbaycan xalq nağılları motivləri əsasında bir neçə mənzum nağıllar yazmışdır: “Göyərçin”, “Qartal və qaranquş”, “Sehrlı nar”, “Üç alma”, “Nərgiz”, “Ceyran”, “Şah və xidmətçi”, “Səbayel gözəli” və s. buna misal ola bilər.

Ədibin “Nərgiz” mənzum nağılı “Üç bacı” xalq nağılı əsasında yazılmışdır. Burada yaşı yetmiş beşi keçmiş qoca odunçunun üç qızından bəhs edilir. Vaxtilə səhərdən gecəyə qədər əməklə məşğul olmuş bir odunçu, ömrünün ixtiyar çağında olduğu üçün taqətdən düşmüşdür, artıq işləməyə qüvvəsi qalmamışdır. Qoca çıxış yolu tapmadığı üçün yenə də çölə gedir, lakin bir də geri dönmür. Qızlar ac qalır, bir tikə çörəyə möhtac olurlar. Ancaq Eldara rast gələndən sonra vəziyyət dəyişir. Eldar hər gün səhər onlara kişmiş gətirib verir. Qızlar bir müddət beləcə dolanırlar. Sən demə, Eldar qəddar və zalım bir padşah İlan Tərhanın atına verilən kişmişdən gətirib qızlara verirmiş. Şah bundan xəbər tutub Eldarı da, qızları da tutdurur. Onları edam etdirmək istəyir. Ağıllı və tədbirli bir qız olan Nərgiz zalım şaha belə deyir:

Söylədi: Ey böyük sultan!
 Hədər yerə gəl tökmə qan...
 Bizi öldürməsən əgər,
 Görərsən çox mənfəətlər.

Nərgiz şaha qızıl, almaz və incidən gözəl xəncər, Eldar fil dərisindən qalxan, Xumar yaqut və zümrüddən incə kəmərlər hazırlamağı, Ulduz isə şəffaf ipəklərdən xalı toxumağı vəd edirlər. Tamahkar şah bundan çox məmnun olub, razılaşıır. Onlar isə gecəyarısı fürsətdən istifadə edərək, qaçıb şəhərdən çıxırlar. Şah kəndlilərə divan tutduğu üçün kəndlilər şahın zülmünə məruz qalmış bir çobanın, eyni zamanda Eldarın, Nərgizin, ətrafında birləşib, azğın, zülmkar şahı məğlub edirlər.

Nağılda şahın və onun adamlarının timsalında qudurğanlıq, zorakılıq, qaniçənlik, Eldarın, Nərgizin, bacılarının, çobanın və kəndlilərin timsalında isə qorxmazlıq, igidlik öz əksini tapır. Nərgiz ağıllı, zirək, bacarıqlı olmaqla yanaşı cəsarətli, mətin, möhkəm iradəli, cəsur bir qızıdır.

M.Seyidzadə Azərbaycan uşaq dramaturgiyasına da qiymətli töhfələr bəxş etmişdir. Onun “Ayaz”, “Qızılquş”, “Ata məhəbbəti”, “Büllur qəsr”, “Sehrli saz”, “Qorxmaz”, “Cırtan”, “Fitnə” vəs. Pyesləri vardır. Bu əsərlərin bir çoxu uzun müddət gənc tamaşaçılar teatrının repertuarından düşməmişdir.

“Ayaz” pyesində pyesin qəhrəmanı Ayaz xalq içərisindən çıxmış igid bir pəhləvandır. Zülmkar və tamahkar şah kəndlilərdən külli miqdarda vergi alır, bununla da onları olduqcu çıxılmaz bir vəziyyətə salır. Xalq isə Ayaza güvənir, odur ki, vergi verməkdən boyun qaçırır. Şahın divanxanası, cəlladı, qoşunu olmasına baxmayaraq, Ayazdan ehtiyat edir. Odur ki, onu dilə tutub, tələyə salmaq istəyir.

Lakin hiyləsi baş tutmur. Ayaz saraya nifrətini bildirib, xalqla bir yerdə olmağı daha üstün tutur və eloğlularını ağ günlərə çıxarmaq üçün, xalqı başına toplayıb azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxır.

Kəndlilər Ayazın başçılığı ilə üsyan qaldıraraq, şahı devirirlər. Ədibin “Fitnə” pyesində zəhmət və vərdiş jn plana çəkilir. M.Seyidzadənin fikrincə, insan öz zəhmətiylə, bütün çətinlikləri dəf edib, ən ağır yüklərin belə öhdəsindən gələ bilər.

M.Seyidzadə tərcüməçi kimi də tanınmışdır. O, rus və Avropa ədəbiyyatının uşaq şeiri nümunələrini dilimizə çevirmişdir. Eyni zamanda Nizamidən, Füzulidən, Boqdan Çanadan, S.Marşakdan, S.Mixalkovdan şeir və poemalar iqtibas etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

“Azərbaycan sovet yazıçıları”, Bakı-1968.

Namazov Q. “M. Seyidzadənin şeir yaradıcılığı”, ADU-nun elmi əsərləri (kitab və bib. seriyası), 1970, №1.

Xəlilov A. “İkinci beşillik dövründə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının nəşri”, ADU-nun elmi əsərləri (kitab və bib. Seriyası), Bakı-1970, №1, səh. 51-58.

Hacıyev A. “Uşaq nəşri tədrisinin bəzi məsələləri”, Bakı-1977.

Hüseynoğlu G. “Müşfiq”, Bakı-1968.

“Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı antologiyası”. Tərtib edən Namazov Q. Bakı, “Gənclik”-1976.

Hacıyev A. “Azərbaycan sovet uşaq nəşri”, Bakı, “Maarif”-1989.

Nəbiyev B. “Didərgin şair Almas İldırımın yaradıcılıq yolu), II nəşr, Bakı-2005.

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜ UŞAQ ƏDƏBİYYATI (1941-1945)

1941-ci il iyun ayının 22-də faşist Almaniyası Sovet İttifaqına hücum elədi və Rusiya torpaqlarının bir hissəsini işğal etdi. Qanlı müharibə başladı. Şübhəsiz ki, Sovet İttifaqının tərkibində olan Azərbaycan da bu rus-alman müharibəsindən kənarda qala bilməzdi. Yüzlərlə Azərbaycan oğulları cəbhə bölgələrinə göndərildi. Azərbaycanın igid övladları rus torpaqları üstündə qəhrəmancasına döyüşdülər. Müharibə bitənə qədər qanlı qovğalarda iştiaq edən Azərbaycan igidlərinin yarısından çoxu şəhid oldu. Qalan hissəsi isə bədənlərində güllə, ən yaxşı halda kontuziya alaraq vətənə döndülər.

Rus-alman müharibəsinin davam etdiyi dörd il müddətində bütün Azərbaycan zavodları, fabrikləri, sənaye müəssisələri, eyni zamanda kənd təsərrüfatı müəssisələri gecə-gündüz var qüvvələrilə çalışır, Sovetlər birliyinin faşist Almaniyası üzərində qələbəsi üçün əllərindən gələni əsirgəməirdilər. Hərbi təyyarələr, tanklar, hərbi maşınlara tökülən yanacaqın istehsalı üçün neftin 70 faizini Bakı neft sənayesi müəssisələri göndərirdi. Başqasının közüne alışan Azərbaycan xalqı ancaq səfalət, dəhşət və vəhşət içində yaşayırdı. Minlərlə insanlar acından ölür və yaxud əlacı olmayan xəstəliklərə tutulurdular. Mətin və möhkəm iradəli Azərbaycan xalqı bütün bu əziyyətlərə dözür, humanist düşüncələri, geniş qəlbləri, beynəlmiləlçi xarakterləri ilə, yüz illərlə Azərbaycanı işğal altında saxlayan Rksiyanı, eyni zamanda Belorusiyanı, Ukraynanı düşmən tapdağından xilas etmək üçün min bir əziyyətlə və böyük bir səmimiyyətlə fədakarlı göstərirdilər. Müharibə illəri ərzində cəbhədə döyüşən igid Azərbaycan oğullarının rəşadəti və şücaəti hamını heyran edirdi. İlk dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını alan

İsrafil Məmmədov, general Həzi Aslanov, partizan Mehdi Hüseynzadə, rus zabitini ölümdən qurtarmaq üçün sinəsini gülləyə vermiş Qafur Məmmədov, on yeddi düşmən təyyarəsini məhv edən Hüseynbala Əliyev və Azərbaycanın bir çox qəhrəman oğulları öz şücaətləri ilə, acı günlər yaşayan Azərbaycan xalqının qəlbinə istilik gətirir, fərəh və sevinc bəxş edirdi. Təsadüfi deyildi ki, tamamilən azərbaycanlılardan ibarət olan 416-cı diviziya bütün cəbhə boyu zəfər, zəfər üstündən qazanaraq irəliləmiş, on minlərlə alman faşistini məhv edərək Berlinə qədər getmişdi. Hər tərəfin alov püskürdüyü, zəbanə çəkdiyi bu qanlı müharibədə Azərbaycan oğulları ilə yanaşı azərbaycanlı qızlar da misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərir, bütün cəbhə bölgələrində Azərbaycan xalqının döyüşkən və cəsur bir xalq olduğunu nümayiş etdirirdilər.

Alman faşistləri üzərində qələbənin qazanılmasında Azərbaycanın ziyalı ordusu da böyük rəşadət göstərirdi. Alimlər, elm və sənət adamları, yazıçılar həm silaha sarılıb ön cəbhədə vuruşur, həm də qələmi süngüyə çevirib qələbə naminə yazıb-yradırdılar.

Bu illərdə Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığı ədəbiyyat tariximizdə qəhrəmanlıq pafosu ilə zəngin bir mərhələdir. Bu ədəbiyyatın mühüm bir qimi taleyin acı inağına atılmış müxtəlif yaşlı uşaqların taleyilən, onların müharibənin gətirdiyi bəlalarla üzləşməindən, bir qarnı ac, bir qarnı tox gün keçirərək, ağır şəraitdə yaşamaqlarından, əmək fəaliyyətlərindən, arzu və istəklərindən bəhs edir.

Bu dövrdə çoxlu marşlar, nəğmələr, lirik-epik şeirlər yaranırdı. Bu nəğmələr və marşlar böyük təsir gücünə malik idi. Buna görə də müharibənin ilk aylarında vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış şeirlər və nəğmələr, xalq qəhrəmanlığını tərənnüm edən mübariz ruhlu şifahi poeziya toplayıb nəşr edildi: “Vətən nəğmələri”, “Vətən keşiyində”, “Vətən uğrunda xalq şeirləri”. Burada məktəblilər və

pionerlər üçün marşlar, döyüş nəğmələri, döyüşçülərin qəhrəmanlığına aid şeirlər, kiçik həcmli hekayələr geniş yer tuturdu. “Vətən nəğmələri” kitabına toplanmış şeirlər iki hissədən ibarətdir. “Vətən uğrunda” adlanan birinci hissəyə hailerimizin müharibə mövzusunda yazdığı şeirlər daxil edilmişdir. “Gənclik nəğmələri” adlanan ikinci hissəsində isə S.Vurğunun “Komsomol marşı”, S.Rüstəmin “Partizan Əli”, “Solmaz yarpaqlar”, M.Rahimin “Komsomol marşı”, “Balca qəhrəman”, R.Rzanın “Gənclik nəğməsi”, “SiAU”, “İnqaleşo”, Ə.Cəmilin “Can nənə, bir nağıl de”, M.Dilbazinin “Pioner nəğməsi”, “Ölməz xatirə”, N.Rəfibəylinin “Beşik nəğməsi” və s. şeirləri toplanmışdır.

Bundan əlavə, müharibə illərində xalqımızın faşizmə qarşı mübarizəsini özündə əks etdirən hekayə janrının gözəl nümunələri yaranırdı.

M.S.Ordubadinin “Serjant İvanov adına körpələr evi”, Ə.Məmmədخانlının “Buz heykəl”, A.Şaiqin “Balaca qəhrəman”, Y.Əzimzadənin “Partizan oğlu”, Ə.Sadıqın “Tələ”, N.Rəfibəylinin “Balaca qəhrəman”, Y.Şirvanın “Yol ilə gedən uşaq”, İ.Novruzovun “İgid uşaq”, M.Rzaquluzadənin “Ulduzlu gecə” və s. hekayələri müharibə həyatından bəhs edən, müharibəni göz önündə canlandıran olduqca təsirli bədii əsərlərdir.

SƏMƏD VURĞUN (1906-1956)

Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğun Azərbaycan poeziyasının məşhur və görkəmli nümayəndələrindən biri, öz əsərləri və geniş ictimai fəaliyyəti ilə şöhrət qazanmış sənətkardır. Onun həyat və yaradıcılığı Azərbaycan xalqına sədaqətlə xidmətin parlaq nümunəsidir. Səməd Vurğun poeziyası zəngin və şərəfli olan Azərbaycan ədəbiyyatına yeni bir üslub, yeni bir forma gətirmişdir.

Səməd Yusif oğlu Vəkilov (Vurğun) 1906-cı ildə Qazax şəhərinin Yuxarı Salahlı kəndində, yoxsul kəndli ailəsində anadan olmuşdur. O, uşaqlığını həmin kənddə keçirmiş və 1918-ci ilə kimi Salahlıda yaşamışdır. Kənd ibtidai məktəbini bitirəndən sonra ailəsi ilə birlikdə Qazağa köçmüşdür. O zaman Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsi Qazağa köçürülmüşdü. S.Vurğun bu seminariyada təhsilini davam etdirmişdir.

1924-cü ildə seminariyanı bitirib, əvvəl rayonun Şıxlı və Köçəsgər kəndlərində, sonralar Gəncə və Quba məktəblərində müəllimlik etmişdir. Bu illərdə yaradıcılığa başlayan S.Vurğun "Qızıl Qələm Cəmiyyəti"nin Gəncə şöbəsində çalışır, yerli və mərkəzi mətbuatda arabis şeirlərini çap etdirirdi.

1928-1929-cu tədris ilində təhsilini artırmaq üçün S.Vurğun Moskva Dövlət Universitetinin dil və ədəbiyyat fakültəsinə daxil olur, iki il orada oxuyandan sonra Bakıya qayıdır, burada əvvəlcə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunda, sonralar isə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun aspiranturasında oxuyur.

Böyük və zəngin yaradıcılıq yolu keçən Səməd Vurğun bir çox şeir, poema, dram əsərləri müəllifidir. Əsərlərində vətən tərənnümü, qəhrəmanlıq mövzusu, milli və mənəvi dəyərlərimiz, azadlıq və səadət duyğusu torpaq, vətən, xalq və millət sevgisi əksini tapmışdır. Bütün həyatı və bədii yaradıcılığı dövrü Sovet ha-

kimiyəti illərinə təsadüf etsə də, o, öz vətəninə, torpağına, xalqına, millətinə olduqca bağlı olmuş, soy-kökümüzə, ulu əcdadımıza, adət-ənənələrimizə böyük hörmət və ehtiramla yanaşmış, öz əsərlərində Azərbaycan xalqının şanlı tarixini intəhasız məhəbbət və sevgiylə tərənnüm etmişdir.

S.Vurğun sənətinin kökü xalqın bağrında, Azərbaycan torpağındadır. Buna görə də onun misralarında yarpız ətri, bülbül cəh-cəhi, Azərbaycan çörəyinin dadı-duzu var. Bu sənət torpaqdan cücərdiyi üçün onda sözlərin axarı təbii, Hisslər səmimi, fikirlər ürəyəyatımlıdır.¹

S.Vurğun "Azərbaycan" şeirində Azərbaycanın misilsiz gözəlliyini təsvir edərək onun yalçın qayalarını, zəngin meşələrini, bərəkətli Mil, Muğan, Qarabağ düzlərini həqiqi sənət və emosionalılıqla göz önündə canlandırır:

Sıra dağlar, gen dərələr,
 Ürək açan mənzərələr.
 Ceyran qaçar, cüyür mələr,
 Nə çoxdur oylağın sənin,
 Aranın, yaylağın sənin.

Bu ölməz poetik əsər uşaqların gülüstan vətənimiz haqqında anlayışına, eyni zamanda estetik zövqünün formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

S.Vurğun möhtəşəm poemalar, dram əsərləri, şeirlər yaratmaqla bərabər, gənc nəsli də unutmamış, bir çox əsərlərində, onların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmaları üçün, yüksək mədəni keyfiyyətlərə yiyələnmələri üçün, təlim-tərbiyələri üçün olduqca əhəmiyyətli bədii əsərlər yaratmışdır.

¹ Bəxtiyar Vahabzadə. "Azərbaycanın görkəmli adamları". S.Vurğun. "Gənclik", Bakı-1984, səh.7.

Onun müharibə dövründə yazdığı “Uşaq bağçası”, “İgid şahin”, “Tarla nəğməsi” şeirləri uşaqlarda vətənpərvərlik, iftixar hissi və estetik zövq oyadır.

“İgid şahin” şeirində güclü vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq ruhu, düşməne ölüm hökmü, igid Şahinin timsalında qorxmaz və cəsur döyüşçü obrazı, onun polad iradəsi, vətən, torpaq uğrunda hər an ölümə hazır olması, faşistlərə qarşı qəzəb və kini, eyni zamanda yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri öz əksini tapmışdır.

Cəbhə bölgəsindən S.Vurğuna məktub göndərən partizan Babaş Dadaşova həsr etdiyi şeirdə şair partizan Babaşın qəhrəmanlığını nikbin əhval-ruhiyyə, eyni zamanda olduqca poetik lövhələrlə belə dəyərləndirir:

Sən süngünlə, dırnağınla yer altında yol açırsan,
Sən qaranlıq gecələrə gözlərinlə nur saçırsan.
Bəzən olur ağacların, yarpaqların söhbətindən
Dinləyirsən asta gələn quldurların səsini sən.
... Sən deyirsən qəlbimizdə Koroğlunun qanı vardır,
Mən deyirəm: “Bu namusla yaşayanlar bəxtiyardır”.
Sən deyirsən: “Misri qılınc! Baş bir yana, leş bir yana”,
Mən deyirəm: “Ölüm yoxdur od içində qəhrəmana”.
... Sən deyirsən: “Radiomu meşələrdə quranda mən,
Eşidirəm, zövq alıram ana yurdun nəğməsindən”.
Mən deyirəm: “Qoy var olsun sinəndəki el ürəyi,
Mərd oğullar ayaqlamaz and içdiyi duz-çörəyi”.

Öz zəngin bədii irsində qüdrətli sənət əsərləri yaradan dahi şair Səməd Vurğun uzun sürən ağır xəstəlikdən sonra 1956-cı il may ayının 27-də vəfat etmişdir.

SÜLEYMAN RÜSTƏM (1906-1989)

Görkəmli şair Süleyman Rüstəmin “Ana və poçtalyon” əsəri müharibə dövrü poeziyamızın ölməz lirik dastanı sayıla bilər. Bu elə səmimi, elə təbii yazılmışdır ki, müharibənin ağrı-acısını dadmış bütün analar, bütün atalar, bütün övladlar üçün ümid, təskinlik və təsəlliyyə çevrilmişdir. Forma cəhətdən süjetli lirika səpkisində yazılmış bu şeirdə lomonozisinaşı, tam bitkin səciyyə daşıyan humanist insan xarakterləri ilə də tanış oluruq.

Dörd ay müddətində cəbhədə döyüşən oğlundan məktub almayan ana böyük kədər, qüssə və intizardadır. Hər dəfə poçtalyon onların həyətinə gəlib qonşulara məktub paylayanda, ananın gözü onun əlində qalır. Oğlundan məktub gəlmədiyini görəndə ana oğul həsrətinin ona verdiyi dərd və kədər ağırlığının yaratdığı əsəb yükünü nisbətən yüngülləşdirmək üçün, acığını poçtalyona tökür,- “əgər məktub olmasa, bir də bu həyəətə gəlmə” deyir. Səhərdən axşamacan əziyyət çəkərək məktub paylayan poçtalyon qəlbi qırılmış, incimiş halda həyəti tərk edir. Ana poçtalyonun qəlbini sındırdığına çox peşman olur:

Dərdli ananın artdı indi birə on dərdi,
Bir doğma oğul dərdi, bir də poçtalyon dərdi...

Əsər nikbin finalla bitir. Daim dərdli ürəkləri isindirməyə çalışan poçtalyon, hər şeyi unudub ananı sevindirmək üçün, ona oğlundan məktub gətirir.

Əsərin belə bir sonluqla bitməsi oxucuların ürəyindən xəbər verir, onları qələbəyə, övladlarının, qardaşlarının, həyat yoldaşlarının sağ-salamat geri dönəcəklərinə inandırır.

MİRVARİD DİLBAZİ (1912 - 2002)

Azərbaycanın görkəmli şairlərindən biri olan M.Dilbazi dəbiyyata ötən əsrin 30 – cu illərində gəlmişdir. Mirvarid xanım incə, lirik şeirləri ilə bərabər, müasir uşaq ədəbiyyatımızın yaradıcılarından biri kimi tanınır. Sairə yaradıcılığa başladığı gənclik illərindən yeniyetmələrin və uşaqların estetik tərbiyəsinə daha çox diqqət yetirmiş və uşaq ədəbiyyatı nümunələri ilə məqsədinə nail olmuşdur. Müasirləri arasında daha çox şair olar ki, Dilbazi qədər uşaq şeirləri yazsın. Yaradıcılığının bütün illərində o, uşaq şeirlərinə müraciət etmiş, yadda qalan, lakonik, əlvan, səlist, mənalı və məzmunlu poetik nümunələri ilə fidanları sevindirmişdir. Onun XX əsrin ortalarında nəşr etdirdiyi kitablara nəzər yetirsək, elə bu dövr yaradıcılığının bir şair ömrü ilə bərabər olduğunu görürük. «Mənim hədiyyəm» (1948), «Balaca nümayəndə» (1950), «Qardaşlar» (1952), «Reyhan» (1955), «Şeirlər, nağıllar, kiçik pyeslər» (1955), «Seçilmiş şeirləri» (1957), «Seçilmiş əsərləri» (iki cildə 1967-1968) və başqaları dediklərimizə nümunə olmaqla şairin ədəbi mövqeyini müəyyənləşdirir. Uşaq psixologiyasına dərinləndən bələd olan onların maraq dünyasını duyan şairə «Yaz gəlir», «Yaz yağışı», «Günəş», «Göy gurlayır», «Bahar bayramı», «Yaz buludu» poetik nümunələri ilə təbiətə məhəbbət hissi oyatmaqla təbiətin füsunkar gözəlliyini, günəşin həyat üçün vacib və zəruri olduğunu, baharın mənzərəsini, Novruz bayramının milli dəyər kəsb etməsini və s. məsələlər bu şeirlərdə öz poetik ifadəsini tapmışdır. «Yaz gəlir» şeirində baharın mənzərəsi canlanırsa:

Günəş doğur, işıqlanır
Dərə, təpə, o çöl, bayır,
Şırıl – şırıl axan sular.

«Bahar!» - deyə pıçıldayır

«Yaz yağışı»nda isə sanki təbiətin sehrbaz qoynuna çıxarkən gözləri qaşısında işıqlı, nur şəfəqli asimanla, yer arasında geniş üfüqlər canlanır:

Əşimşək çaxdı uzaqlarda,
Quşlar susdu budaqlarda.
Yağış gəldi dağı aşdı,
Çiçək – çiçəyə dolaşdı.

Yağış ötdü yağa – yağa,
Günəş işıq saçdı dağa,
Yandı göydə qızıl qurşaq –
Al, qırmızı, əlvan, parlaq...

M.Dilbazi baharı necə zövqlə, ürəklə tərənnüm edirsə, payızı da, qışı da həmin dərəcə də nəzmə çəkir. Şairə təbiətə necə vurğundursa, onun nemətlərinə də - canlısına da, cansızına da eyni hərarətlə, məhəbbət və istəklə vurğundur. «Açıl bənövşə» şeirində bənövşəyə müraciət özünə layiq, kövrək bir hisslərlə, necə varsa eləcə poetik əksini tapmışdır. Bu şeiri oxuyanda dərk olunur ki, ancaq və ancaq təbiətin qoynunda olan, kolların dibinə qısılan, səhər tezdən yarpağı üstə şehi görən, barmaqları ilə yarpaqlara toxunarkən izi qalan bir gözəl bu şeiri bax beləcə poetikləşdirə bilər, rəssam tablo çəkən kimi. canlılar aləminə münasibət istəklə yekunlaşır. «Qaranquş», «Siğirçın», «Torağay», «Sarı qulan», «Boz oğlağım» şeirləri uşaqların bu quşlara və heyvanlara istəyini çoxaldır. Bir çox mövzular var ki, klassik poeziyada, bu gündə şairlərin yaradıcılığında öz bədii əksini tapır. Övlada öyüd –

nəsihət, anaya, vətənə, qəribliyə, torpağa, durnalara, bülbüllərə gözəllərin eşqinə və s. həmin nümunələrdəndir. Nə isə qəriblik, həsrət, ayrılıq, nisgil Durna adlı köçəri bir quşun timsalında əsrlərlə şairlərimiz tərənnüm vəsf olunub. Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Qasım bəy Zakir və başqaları klassiklərimiz bu mövzuya müraciət etmişdir. Müasirlərimizdən biri olan istedadlı şairə M.Dilbazi də sözü gedən mövzuya müraciət etmiş, insanın hissələrini oynadan, mənəviyyatını doyduran, ürəyini titrədən bir poetik nümunəni yaratmaqla balaca oxucularına (lap elə böyüklər olsun – V.Ə) ərməğan etmişdir:

Zalım payız, yaz həsrəti göndərib,
 Dayanmışam, sahil qərib, mən qərib,
 Yenə bizdən üzlərini döndərib,
 Hara gedib bizim elli durnalar?

M.Dilbazi uşaqlarda əməyə məhəbbət hissi oyatmaq üçün bir sıra maraqlı şeirlər yazmışdır. «Sarı sünbül», «Tarla mahnısı», «Biçin nəğməsi», «Babanın nəğməsi», «Ata və oğul», «Həcər xalça toxuyur» və s. dediklərimizə ən seçimli nümunələrdir. Qeyd etdiyimiz kimi şairə, yaşadığı cəmiyyətin, həyatın, dövlətin ideologiyasının bütün tərəflərinə aid mövzulara müraciət etmiş, yazdığı əsərlər də uğurlu alınmışdır. vətənə məhəbbət «Ölkəm», «Bizim yurdun», «Bakının işıqları», «Abşeronu gələn sular» da necə tərənnüm olunursa, sülhə, qanlı hərbi toqquşmalara, silahlara qadağa qoyulmasına, aid yazdığı poetik nümunələr də «Sülh olsun, şadlıq olsun», «Sülhdür andımız», «Məhbəslərdə doğulanlar», «Moskva», «Xatirə», «Zoya asılan yerdə», «Uşaqlar qəmlənməsin», «Çağırın dünyanı mübarizəyə» və s. həmin səriştəliklə, ya-

nği və vətəndaşlıq qeyrəti ilə qələmə alınmışdır. Məktəb, təlim – tərbiyə mövzusu şairənin diqqətindən kənarda qala bilməzdi. «Məktəb nəğməsi», «Birinci beş», «Qələm müəlliməyə məktub» və b. şeirlərini bütün uşaqları elmə – təhsilə, məktəbə səsləyir.

Xalq şairi M.Dilbazi yaradıcılığında özünə məxsus yerlərdən birini də poemalar, məzmun nağıllar tutur. «Xeyir və şər», «Qardaşlar», «Balaca dostlarım», «Reyhan», «Babaların su həsrəti», «Sevincin dünyası» və s. əsərləri dediklərimizə nümunədir. Bütün surlu həyatını, yaradıcılığını xalqına, onun övladlarına, onların təlim – tərbiyəsinə, elminə, təhsilinə, xoşbəxt, bəxtəvər böyümələri üçün estetik tərbiyələrinin formalaşmasına hər etmiş görkəmli şairə qarşısına qoyduğu global vəzifələrin həyata keçməsi üçün – Əsrin ən xoşbəxt, bilikli, zəkali insanını yetişdirmək üçün ədəbiyyatını digər janrlarına da müraciət etmiş hekayə və pyeslər də yazmışdır. «Gözəl ana» «Nənənin dərsi» «Cavan qız və qoca qarının hekayəsi» hekayələri, həmçinin, «Muğamda bahar» «Göyçək Fatma» və s. əsərləri məhz tərbiyənin bütün komponentlərinin həllinə xidmət edir.

ƏHMƏD CƏMİL (1913-1977)

Azərbaycan şeir sənətində özünəməxsus yer tutan müqtədir söz ustalarından biri də Əhməd Cəmidir.

Müharibə başlayan kimi bir əlində qələm, bir əlində silah ön cəbhədə döyüşən Ə.Cəmilin müharibə dövründə yazdığı şeirlər həm bədii kamillik, həm də vətəndaşlıq məzmunu baxımından gözəl poetik nümunələrdir.

“Açıl ey səhər”, “Nişan üzüyü”, “Süngü yarası”, “Düşüncələr”, “Qafqaz oğullarına”, “Tez ol sevgilim tez ol”, “Partizanlar”, “Çağırış”, “Qaçqınlar”, “Zəfər bayramı”, “Dostun xeyir-duası”, “Xatirələr dəftərindən”, “Kaman”, “Qəhrəman qardaşıma” və s. şairin 1983-cü ildə çapdan çıxmış “Dünyanın gözəlliyi” kitabına “Qələbə yolları” adı ilə daxil edilmiş bu şeirləri cəbhənin bədii salnaməsidir.

Süjetli şeirin nadir nümunəsi olan “Can nənə bir nağıl de” şeirində Ə.Cəmil üç süjet yaratmışdır. Nəvə, Nənə, cəbhədə döyüşən Ata. Nəvənin kövrək suallarına inam və ümid dolu, aydın və təbii cavab verən Nənə surəti, bütöv və kamil xarakterdir. Kövrək ürəyi ata həsrəti ilə yanan Nəvə gözlərinə yuxu getmir. Küləyin pəncərəni, qapını taqqıldatmasından, atasının gəldiyini güman edən Nəvə nənəsindən soruşur:

- Ay nənə, o kimdir elə pəncərəni bərk vurur,
 - Heç kim deyil, yat ay bala, yeldir, qarı sovrur...
- Bir gizilti duyur uşaq vücudunda bu ara,
Həsret qopan gözlərini zilləyərək divara,
Çarpayının baş ucunda öz əlilə asdığı
Şəklə baxır, fikrə gedir, qucaqlayır yastığı:
- Bəs ay nənə, atam indi haradadır görəsən?!
 - Bıy başıma nələr, oğul, yatmayıbsan hələ sən?
 - Axı, nənə, heç demirsən atam haçan gələcək,
İndi onu səngərdə bəs üşütmürmü qar, külək?

Qayğıkeş və həssas Nənə nəvəsini ovundurmaq istəyir:

-Ömrüm-günüm, körpə quzum, qurban olum adına,
Niyə köks ötürürsən o düşəndə yadına?

Atan yazır: Hələ xoşdur bu tərəfdə havalar,
Deyir oğlum darıxmasın, görüşərik bu bahar.
Bağçalarda çiçək açır gülöyşə nar, yasəmən,
Qaranquşla bir zamanda qayıdaram kəndə mən.
Heç darıxma, dərdin alım, atan gələr o zaman,
Sənə çoxlu nağıl deyər əsgərlikdən, davadan!
Di yat indi gecə keçir...

- Onda nənə, ay nənə!

Qoy kəsməyək ağ toğlunu, qalsın atam gələne.

-Yaxşı bala, qoy bağlarda çiçək açsın nar, ərik,
Sağlıq olsun, ağ toğlunu atan üçün kəsərik...

Mən eyvana xalı sallam, anan evi bəzəyər,
El qaydası süfrə açar, qohum-qonşumuz gələr.
Sən atanı qucaqlayıb üz-gözündən öpərsən,
Qoca bağban saz kökləyib nağıl deyər sübhəcən...

Nənəsinin ümidverici sözlərindən sonra uşağın həsrət qonan gözləri sevinclə gülür:

Körpə güldü... Həsrət qonan gözlərindən uçdu qəm,
Öpdü onun xəyalını indi özgə bir aləm.

Qaranquşlar uçub gəldi, açdı çiçək, güldü yaz,
Qucaqladı atasını, sonra kimsə çaldı saz,
Körpə özü hiss etmədən onu yuxu apardı,
Çöldə isə bütün gecə külək tufan qopardı.

Ə.Cəmil böyük bir sənətkarlıqla, böyük bir poema mövzusu olan bu əsəri, olduqca yığcam, lakonik, geniş və əhatəli, uşaq təbiətini həssas duyumu ilə, canlı poetik səhnələrlə, incə və zərif cizgilərlə, eyni zamanda sadə, aydın və rəvan bir üslubda yaratmışdır.

Ata qayğısına həsrət qalmış uşaq qəlbinin çırpıntılarını, nənə nəvazişi sakitləşdirir.

İdeya-məzmun, süjet-mövzu, dil və üslub baxımından olduqca yüksək səviyyəli, həyata inam hissiylə, hər bir misrası son dərəcə dəqiq, yerli-yerində cilalanmış bu gözəl sənət əsəri uzun illərdir ki, səhnələrdə, ədəbi-bədii kompozisiyalarda, kütləvi tədbirlərdə, efirdə söylənilir və hər zaman da söylənəcəkdir.

ƏNVƏR MƏMMƏDXANLI (1913-1990)

Azərbaycan ədəbiyyatını bir sıra orijinal bədii nümunələrlə zənginləşdirən Ənvər Məmmədxanlı yaradıcılığının böyük bir qismini müharibə mövzusunə həsr etmişdir.

“Valya Luçik” (1942), “Analar və yollar” (1943), “Qəribə atəş” (1943), “Dirilik çeşməsi” (1944) və s. hekayələri Ə.Məmmədxanlının müharibə həyatına həsr olunmuş əsərləridir.

Bundan başqa, yazıçının üslubunda təmkinli hekayəçiliklə mübariz, döyüşkən, odlü publisistika vəhdət təşkil edirdi: “Qərb cəbhəsindən məktub”, “Analar yollaraçıxdılar”, “Yeni ilin hökmü”, “Qərbə atəş”, “Silahlı dağlar”, “Qanlı möhür”, “Buz heykəl”, “Hara-lısan, əsgər qardaş?”, “Ananın ölümü”, “Ulduz” hekayələri publisistik təhkiyə üsulunda yazılan bu hekayələr müharibənin gətirdiyi bəlalardan, törətdiyi qanlı cinayətlərdən, eyni zamanda faşistlərə qarşı vuruşan qəhrəman əsgərlərdən, ana müqəddəsliyindən, mübariz və mətin insanlardan bəhs edir.

Yazıçının 1944-cü ildə yazdığı “Buz heykəl” əsərində minlərlə ana və övladları öz isti yuvasından vicdansızcasına ayıraraq boranlı səhraların amansız qoynuna atan müharibənin tükürpədicə dəhşətlərindən birini romantik boyalarla böyük müvəffəqiyyətlə göstərə bilmişdir.

Doğma yurdunu tərk edən ana körpəsini bağrına basaraq şax-talı bir gecədə Şərqə tərəf qaçır. O, necə olsa balaca körpəsini-sevgilisinin ilk yadigarını xilas etməlidir. Şaxta ananın iliyinə işlədikcə bütün paltarlarını bir-bir cıraraq uşağına bürüyür, özü isə çılpaq qalır. “İndi onun yarıçılpaq vücuduna amansız qış gecəsi başqa bir don biçir, başqa bir örtük geyindirir, şaxtanın buz barmaqları ona ulduzlu naxışlardan zərif bir libas toxuyur”.

Səhər döyüşçülər buz heykələ yaxınlaşarkən məlum olur ki,

ana öz həyatı bahasına körpəni xilas etmişdir. Bu dəhşətli mənzərə döyüşçülərin düşməyə nifrətini artırmaya bilməzdi. Buz heykəl artıq onların qəlbində buzdan deyil, intiqama, qisası çağıran əbədi bir abidədir.

Bu adi hekayə deyil, başan ayağa müharibəyə nifrət, anaya dərin məhəbbət fəlsəfəsidir. Müharibə tək-cə ananı baladan ayırmır, atanı oğuldan, sevgililəri bir-birindən didərgin salır, çox arzuları ürəklərdə, çox diləkləri gözlərdə qoyur. Burada həyatın sərt, amansız həqiqətlərlə, həyatı, necə deyərlər, realist romantika üzvi şəkildə sənətkar tərəfindən məharətlə birləşdirilmişdir. Ədib təhkiyəni elə sağlam bədii məntiqə qura bilir ki, hadisəyə hökmən inanmalı olursan.¹

¹ "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı", ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, "Maarif", 1988, səh.517.

ƏDƏBİYYAT

Vurğun S. "Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq-Böyük sənət uğrunda". Bakı-1970.

Əhmədova Ə. "Bu ellərə vurulmuşam". Bakı-1978.

Namazov Q. "Səməd Vurğun gənclik haqqında". ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, 1976, №5.

Nəbiyev B. "Süngüyə çevrilmiş qələm". Bakı-1977.

Rəhimov M. "S.Vurğun gənc nəslin əxlaq tərbiyəsi haqqında", "Azərbaycan məktəbi", 1967, №8.

Xəndan C. "Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü". Bakı-1980.

"Azərbaycan sovet ədəbiyyatı". Bakı-1988.

Eyyubqızı M., Ə. Məmmədخانlı və Azərbaycan nəsrində lirik-romantik üslub, Bakı-2002

Zeynallı A. Keçilməmiş yollarla. Bakı-1970

MÜASİR UŞAQ POEZİYASI

Azərbaycan ədəbiyyatı zəngin bir inkişaf yolu keçmişdir. Bədii fikirlər və ictimai həyat tarixin bütün dövrlərində paralel inkişaf edib və biri digərinə müxtəlif zamanlarda təkan verib. Nəticədə çoxsaylı ümumxalq ədəbi-mədəni sərvətləri, ictimai-siyasi və fəlsəfi düşüncə məhsulları, milli əxlaqi-mənəvi dəyərlər toplusu bizə miras qalıb. Min ildən artıqdır ki, tarixin bütün dövrlərində quruluşundan asılı olmayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının xəzinəsi yeni incilərlə, yeni gövhərlərlə öz parlaqlığını daha da artırmış, daha artıq işıq saçmışdır. Azərbaycan bədii yaradıcılıq xəzinəsini daha da nurlandıran Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı da zamanın sınaqlarından alnıaçıq, üzüağ çıxaraq bu günümüzdə qədər şərəf və ləyaqətlə ömür sürmüşdür.

1960-cı ildən başlayaraq bugünkü günümüzdə qədər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı uşaqların həyatını hərtərəfli və geniş əks etdirmək, onların dünyagörüşünün formalaşmasında yaxından iştirak etməkdən ötrü, təməli klassiklərimiz tərəfindən qoyulmuş ənənələri davam etdirərək, milli gerçəkliyi hərtərəfli əks etdirən nümunələr yaratmaqda fədakarlıqla çalışmaqdadır. Müasir uşaq ədəbiyyatını yeni əsərlərlə zənginləşdirən, ədəbiyyatda bədiilik, forma və məzmunun bədii vəhdətini, ideya aydınlığını, fikrin bütövlüyünü və lakonik ifadəsini, bədii obrazların kamilliyini inkişaf etdirən sənətkarlarımız Azərbaycan ədəbiyyatına sədaqətlə xidmət göstərmişlər. Məhz bu məziyyətlərinə görə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının keçdiyi inkişaf yolunda 60-70-ci illəri yeni mərhələ adlandırmaq olar.

Bu illərdə humanizm, dostluq, vətənpərvərlik və s. kimi mövzularla yanaşı böyük elmi kəşflər, beynəlxalq aləmdə baş verən yeniliklər, xarici ölkələrdə gənclərin mübarizəsi bu ədəbiyyata yeni

məzmun, yeni ruh gətirmişdir.

Müasir uşaq ədəbiyyatı janr və şəkli xüsusiyyətlərinə görə də zəngindir. Burada şeir, nəsr, dramaturgiya, təmsil və elmi-fantastika janrları geniş yer tutur.

Azərbaycan uşaq poeziyası 1960-70-ci illərdə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Bu illər ərzində Zeynal Cabbarzadə, Mikayıl Rzaquluzadə, Rəsul Rza, Mirvarid Dilbazi, Fikrət Sadıq, Əli Kərim, Tofiq Mütəllibov, Xanımana Əlibəyli, Teymur Elçin, İlyas Tapdıq, Tofiq Mahmud, Məstan Əliyev, Məmməd Aslan, Zahid Xəlil, Ə.Kürçaylı, M.Araz, C.Novruz, N.Həsənzadə, X.Rza və s. şairlərimiz uşaqlar üçün müxtəlif mövzularda şeir, nağıl, və poemalar yazmışlar.

Bu əsərlərdə ailə, məktəb və əmək, təbiət və heyvanlar aləmi, cəmiyyət və ətraf mühit problemləri, vətənpərvərlik və s. mövzuları öz əksini tapmışdır. Bu sənətkarların yığcam, emosional təsirə malik əsərləri mövzu baxımından rəngarəng, bədii cəhətdən kamil və təsirlidir.

Bu dövrlərdə uşaq poeziyası sadəcə olaraq yeni mərhələyə daxil olmur, həm də əsaslı bədii-estetik keyfiyyət dəyişmələrinə çatır, yeni forma və məzmunu ilə yeni yaradıcılıq meyl və metodlarının, cərəyan və üslublarının formalaşmasına meydan açır.

Ədəbi fəaliyyətdə yeni janrlar üstünlük təşkil edir, rəngarəng forma və məzmun axtarışları geniş vüsət alır, uşaqların intellektual səviyyələrini yüksəltmək uğrunda və bəşəri ideyaları mövcud gerçəklərə tətbiq etmək sayəsində söz və sənət ustaları böyük bir həvəslə yazıb-yaradırdılar.

Bu dövrlərdə Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı vətənimizin sərhədlərindən kənar da tanınır, onların əsərləri, istər keçmiş sovet xalqlarının, istərsə də xarici ölkə xalqlarının dillərinə tərcümə olunurdu.

ZEYNAL CABBARZADƏ (1920-1970)

Zeynal Əliabbas oğlu Cabbarzadə 1920-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. 1937-1941-ci illərdə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda təhsil almışdır. 1941-ci ildə müharibə başlananda Suxumidə hərbi təhsil alaraq zabit rütbəsində cəbhəyə yola düşmüşdür. Hələ orta məktəbdə oxuyarkən şeir yazmağa başlayan Z.Cabbarzadə cəbhədə də şeir və məqalələr yazıb “Ədəbiyyat qəzeti”nə göndərir. 1943-cü ildə qanlı döyüşlərin birində ağır yaralanır və iki il hərbi qospitalda yatmalı olur. O, hərbi qospitalda da yaradıcılığını davam etdirir. Onun səhhətindən xəbər tutan Səməd Vurğun Yazıçılar İttifaqına göndərdiyi şeirini “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap etdirir, özünü isə Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul etdirir. Sonra xoş xəbərlə hərbi qospitala gəlib Z.Cabbarzadəyə baş çəkir, onu İttifaqa üzv seçilməsi münasibətilə təbrik edir.

Z.Cabbarzadə sağaldıqdan sonra “Ədəbiyyat” qəzetində məsul katib və redaktor vəzifələrində işləməklə yanaşı bədii yaradıcılığını davam etdirir. 1946-cı ildə “Xaniman” adlı ilk şeirlər kitabı, 1947-ci ildə “Əfzələddin və şah” mənzum nağılı çapdan çıxır.

Z.Cabbarzadə bu illərdən başlayaraq ömrünün sonunadək “Pioner” jurnalının baş redaktoru olmuşdur. Z.Cabbarzadə nəğməkar şairdir. O, yüzlərlə mahnı mətninin müəllifidir. Bununla yanaşı Z.Cabbarzadənin bədii yaradıcılığı uşaqların həyatından bəhs edən şeir, nəğmə, nağıl və poemalardan ibarətdir.

Şairin müharibədən sonra bir neçə şeir kitabı çap olunmuşdur: “Beş şeir”-1951, “Dnepr sahilində”-1955, “Arzular”. İdeya-məzmun, fikir-məna, süjet və mövzu cəhətdən olduqca mükəmməl, yüksək bədiiliklə, ürəyə, qəlbə yatımlı, hər cür ritorikadan, süni poetik model və qəliblərdən uzaq, həyatı tam sərtliyi və tə-

zadları ilə əks etdirən, onun işıqlı və qaranlıq tərəflərini qabarıq göstərən bu şeirlər lirik və epik lövhələrlə ifadə olunan zəngin əsərlərdir.

Z.Cabbarzadənin kiçik yaşlı uşaqlar üçün yazdığı “Yatın balalar”, “Dərs səhəri”, “Sərçə”, “Tapmacalar”, “Laylay” şeirləri balaların həyatından bəhs edir.

“Tapmacalar” və “Laylay” şeirlərində şair şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə edərək, onun bədii formasından bəhrələnərək, onların ritm və ahəngini götürərək gözəl bədii nümunələr yaratmışdır.

“Tapmacalar” şeiri şairinhəssas uşaq təbiətinə bələd olduğunu bir daha təsdiq edir:

Güldən-çiçəkdən
Xoşum gəlir çox.
İşləməkdə heç
Bərabərim yox.
Bütün il boyu

Yığdığım varı
İnsanlar ilə
Bölürəm yarı.
Kim deyər mənim
Adımı?..

Tapmacanı oxuyan uşaq zəhmətkeş, əməksevər, balı min bir dərdə dərman, insan üçün çox faydalı olan arını göz önünə gətirir. Bununla onda zəhmətə, əməyə həvəs baş qaldırır, eyni zamanda arının nə qədər dəyərli bir canlı olduğunu anlayıb, onun qiymətini bilir.

“Tapmacalar” başlığı altında verilən “Kəpənək”, “Qarışqa”, “Şamaxı”, “Naxçıvan” və b. Nümunələr uşaq düşüncəsinin inkişafına təsir göstərir, onlarda cücülər, eyni zamanda ana yurdun mənzərəli yerləri haqqında canlı təsəvvür yaradır.

Z.Cabbarzadənin “Laylay”ı şifahi xalq ədəbiyyatının lirik növündən olan “Laylalar”ın poetik formasında yazılmış ana laylası qə-

dər bədii təsir gücünə malik bir nümunədir:

Göydə bulud sovuşsun,
Kirpiklərin qovuşsun.
Laylay quzum, ay laylay,
İki gözüm, ay laylay.

Sən nə şirin balasan,
Görüm yüz il qalasan.
Laylay baharım laylay,
Laylay nübarım, laylay.

Z.Cabbarzadənin bədii yaradıcılığının mühüm bir hissəsini uşaqlar üçün yazdığı poemalar və nağıllar təşkil edir. “Məni bağışlayın”, “Qonaq”, “İskəndər”, “Karvan gedir” və s. belə əsərlərdəndir.

Şairin poemalarında xalqımızın həyatı, məişəti, fərdi cizgiləri, Cəsur uşaqların taleyi, müharibə dövründə övladlarını cəbhəyə yola salan anaların göz yaşları əks olunur.

Şairin “İçərişəhər” poemasında bu qədim şəhərin uzaq keçmiş, maraqlı və zəngin tarixi, eyni zamanda əsrarəngiz gözəlliyi göz önündə canlanır:

Azərbaycan elimdir,
Bakı yuvam, məskənim.
Gilavarı, xəzrisi
Nəğmə, səsimdir mənim.
Babam göz yaşı tökmüş
Axan Kürə, Araza.
Yüz illərlə yaşaram
Kəpəzdən gələn külək
Tellərimi darasa...

Z.Cabbarzadə “İsmayılın mahnısı” şeirində Azərbaycan kəndinin əsrarəngiz gözəlliyini vəsf edən şən bir şərqi yaratmışdır.

Quşlar, quşlar
Nə gözəl oxuyur,
Bəh-bəh, bəh-bəh!

Nə gözəl oxuyur
Yaşıl, əlvan, sarı,
Ağ çiçəkləri.

Yaşıl meşəli,
Ömrü nəşəli,
Sevirəm səni,
Gözəl kəndimiz.

Qarlı dağları,
Barlı bağları,
Sevirəm səni,
Gözəl kəndimiz.

Uzun illərdir yaşından asılı olmayaraq bir çox müğənninin repertuarından düşməyən, “Ögey ana” filminin yaraşığı olan bu şərqi xalqın böyük məhəbbətlə sevdiyi mahnılardan biridir.

MİKAYIL RZAQULUZADƏ (1905-1984)

Mikayıl Manaf oğlu Rzaquluzadə 1905-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Bakıda yeni üsullu “Mədrəseyi-nur” məktəbində almışdır. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra orta təhsil almış, 1923-cü ildə Azərbaycan Ali Pedagoji İnstitutunun tarix-ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuşdur. Həmin institutu bitirəndən sonra Moskva Dövlət Universitetinin aspiranturasında təhsilini davam etdirmişdir.

M.Rzaquluzadə kiçik yaşlarından əmək fəaliyyətinə başlamışdır. O, 1920-ci ildə Azərbaycan hərbi komissarlığında şöbələrarası rabitəçi, 1923-cü ildə Bakı vilayət hərbi komissarlığında jurnalist və bundan sonra kitabxanaçı vəzifəsində işləmişdir. Aspiranturayı bitirdikdən sonra 1934-35-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat Pedagoji İnstitutunda uşaq ədəbiyyatı üzrə elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır. Bununla yanaşı Azərbaycan Dövlət nəşriyyatında tərcüməçi, daha sonralar “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının məsul katibi, Azərbaycan Dövlət kinostudiyasının, Xarici Ölkələrlə Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin baş redaktor müavini vəzifələrində işləmişdir.

M.Rzaquluzadənin şeir, poema, hekayə və məqalələri dövrü mətbuatda müntəzəm nəşr edilmişdir. “El gücü” (1943), “Qaranquş yuvası” (1945), “İstək” (1949), “Dan söküləndə” (1952), “Qu gölü” (1955), “Ölkəmin çiçəkləri” (1962), “Nəsillərdən nəsillərə” (1965), “Salam Adil” (1966), “Ürəkdə izlər” (1969), “Yaz günəşi” (1977) və s. kitabları çapdan çıxmışdır.

M.Rzaquluzadənin yaradıcılığı çox sahəlidir. Lakin poeziya onun yaradıcılığında başlıca yer tutur. “Ölkəmin çiçəkləri”, “Ürəkdə izlər”, “Nəsillərdən nəsillərə”, “Yaz günəşi” kitablarında M.Rzaquluzadənin şeirləri də toplanmışdır. Bu şeirlərdə sülh,

azadlıq, vətən məhəbbəti, zəhmət, ana torpağın nemətləri tərənnüm olunur.

“Ən dadlı meyvə”, “Düymə”, “Ağ dana”, “Çimən sərçələr”, “Mənim planım”, “Qış gəlir” və s. şeirlərində şair kiçik yaşlı uşaqlarda zəhmətə həvəs hissi oyadır.

“Ən dadlı meyvə” şeirində şair qoca bağbanın dilindən uşaqları zəhmətə, əməyə səsleyir, eyni zamanda onlarda estetik zövqün formalaşması üçün ibrətamiz kəlmələr deyir:

-Bu saat mən sizə deyim

Ən dadlı meyvə nədir?

- Ən dadlı meyvə ancaq

Sənin öz zəhmətinlə,

Yetirdiyin meyvədir?

Mənası olduqca dərin, xalq məsəlləri və atalar sözləri qədər hikmətli söz söyləyən qoca bağban müdriklik timsalıdır. Öz zəhmətiylə yeiştirilən, yaradılan hər bir şey dünyanın bütün xəzinələrindən qat-qat qiymətli dir.

“İki quş” əsərində güclü yağışdan sonra bağçaya qonan Göyərçin kol dibində büzüşmüş torağay balasını götürüb evlərinə aparır, bülbüllə bir qəfəsə salır. Azadlıqdan məhrum olmuş torağay qəfəsdə bolyem və rahatlığın olmasına baxmayaraq çırpınmağa başlayır. Qəfəs ona zindan kimi görünür. O, pərvazlanıb uçmaq, bağlara qonmaq istəyir. Azadlıq arzusu ona rahatlıq vermir. Çöllərdə susuz-dənsiz qalıb ölməyi, bol yemi, rahat şəraiti olan qəfəsdən üstün tutur:

Yox, ac qalıb ölsəm də

Çöllərdə susuz-dənsiz,

Bircə gün də qalmaram

Bağsız, gülsüz, gülşənsiz.

Balaca Göyərçin bu sözləri eşidəndə ürəyi kövrəlir və torağayın əzablarına dözə bilməyərək, qəfəsi açıb, hər iki quşu havaya buraxır.

M.Rzaquluzadə hekayə janrında da çox gözəl bədii nümunələr yaratmışdır. Onun hekayələri “Dan söküləndə”, “Qu gölü”, “Nəsillərdən nəsillərə”, “Yaz günəşi” və b. Kitablarında toplanmışdır.

M.Rzaquluzadənin “Yaz günəşi” kitabında toplanan “Boş qorxular”, “Təzə tufəngin süftəsi”, “Yaralı göyərçin”, “Ana ürəyi, dağ çiçəyi”, “El gücü” və s. hekayələrdə cənublu soydaşlarımızın, həs-rət və sıxıntılı zəhmətkeş fəhlələrin fədakarlığı, ana yurdun səfali yerləri, uşaqların quşlara qayğısı, eyni zamanda mövhumat təsirinə düşüb qulyabanıların, ərdovaların varlığına inanan adamların bunların hamısının “qarabasma” olduğunu dərk etməsi və insana ruhi düşkünlükdən başqa bir şey verməyən mifik düşüncələrdən uzaqlaşmağı əks olunur.

Mövzusu “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarından götürülmüş “Ana ürəyi-dağ çiçəyi” hekayəsində həm Büğacın qəhrəmanlığı, həm ananın övladına sonsuz məhəbbəti, həm də Azərbaycan təbiətinin gözəlliyi və sehrlili qüvvəsi haqqında poetik təsvirlər öz əksini tapmışdır.

Nəhəng bir buğaya qalib gəlib, ad çıxaran Buğac, atası Dirsə xanla aralarında ziddiyyət olduğuna görə ovda Dirsə xan tərəfindən öldürülür. Lakin Tanrının ana müqəddəsliyinə verdiyi qiymət, böyük ana qəlbinə göstərdiyi intəhasız mərhəmət sayəsində Buğac dağ çiçəyi ilə müalicə olunub sağalır, sonra atası ilə onun arasına nifaq salmaq istəyən yağılardan intiqam alır. Düşmənlər Buğacın öldüyünü zənn edib Dirsə xana tələ quraraq həbs edirlər; sonra isə onun xəzinəsini qarət edib özünü kafir düşməne təslim eləmək istəyirlər. Lakin Buğac onları təqib edib tutur, yasovulba-

şını öldürür, qoca atasını azad edir. Qoca hökmdar öz səhvini, günahını indi başa düşür. Buğac atasının düşmənlərini ölkədən qovarkən oxdan iti, qılıncdan kəsərli sözlər deyir:

- Gedin, bütün yadlara-yağılara, bütün cahana bildirin ki, bizim eldə can deyənə can deyərlər, qan deyənə qan!

Zəngin bədii yaradıcılığa malik olan M.Rzaquluzadə bir çox poema və mənzum nağılların da müəllifidir. “Qaranquş”, “Leyla”, “Zər yazılı mərmər kitab”, “Əl-ələ”, “Hünər-zəfər bayrağı”, “Naxışlar”, “Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkin nağılları” və s. əsərlərində ədib alman faşistlərinə qarşı cəsərlə mübarizə aparan mərd uşaqların əzmkarlığı, vətənə böyük minnətdarlıq hissləri, sənətə olan məhəbbət, yüksək bəşəri duyğular, humanist keyfiyyətlər, zalım padşahların, hökmdarların nadanlığı, vəhşiliyi, müstəbidliyi, meşşanlılığı və s. öz əksini tapmışdır.

“Qaranquş” lirik-epik poemasında şair hadisələrə olan münasibətini lirik lövhələrlə əks etdirir. Gözəlliyin, füsunkarlığın düşməni olan azğın faşistlər əsrarəngiz mənzərəsi olan bir kəndi xarabazara çevirirlər. Burada şair gözəlliklə eybəcərliyi, vəhşiliklə, yırtıcılıqla, cinayətkarlıqla, mətinliyi, insanpərvərliyi, cəsurluğu qarşı-qarşıya qoyur. Eyni zamanda şairin bütün lirik-epik əsərlərində olduğu kimi burada da xeyir şəerə, mərdlik namərdliyə, gözəllik eybəcərliyə, əzmkarlıq cinayətə qalib gəlir.

Alman faşistləri kəndi xarabazara çevirəndən sonra, onun adamlarına olmazın işgəncələr verirlər. Yeniyetmə Aslanı, onun nənəsini incidib təhqir edirlər.

Lakin qorxmaz, cəsür, mərd və bir sıra mənəvi keyfiyyətlərə malik olan Aslan düşəndə qisas almaq üçün fürsət axtarır. Nəhayət, çıxış yolu tapır. O, quyuya girib lağım atır, düşmənin hərbi sursatla dolu olan, böyük bir anbarını partladır.

M.Rzaquluzadə “Naxışlar” adlı dramatik poemanı xalq arasın-

da məşhur olan bir rəvayətin süjeti əsasında qələmə almışdır.

Bir şahzadə gözəl xalçalar toxuyan rəiyyət qızına vurulur, qəl-bini ona açır. Rəiyyət qızı Gülyaz şahzadə ilə belə bir şərt kəsir ki, şahzadə hökmən sənət öyrənməlidir. Çünki şahlıq və şahzadəlik sənət deyil. Bu gün var, sabah yox. Sənət isə insanın ömrünün axırına qədər, onun ruzi ağacıdır. Gülyazın sözləri şahzadənin ağına batır. O, Gülyazın köməyi ilə xalça toxumağı mükəmməl öyrənir, gözəl bir xalça toxuyaraq atasına göstərir. Şah Gülyazın istedadına heyran qalır, lakin rəiyyət qızı olduğu üçün oğlunun onunla evlənməsinə razılıq vermir.

Şah xalçaya görə qıza qızıl verməyi əmr etdikdə, qız bunu həm özü üçün, həm sənəti üçün təhqir hesab edir. Çünki sənət satılmaz, sənət bir xalqın nişanıdır:

Yoxsul qız olsam da, mən ac deyiləm,
Qızıla, gümüşə möhtac deyiləm.
Şahdan da artıqdır mənim sərvətim,
Bitməz xəzinədir halal zəhmətim.
Dövlətdən ucadır gözümdə sənət,
İnsanın şərəfi sənətdir sənət.

Şahın tərsliyi, cahilliyi nə qədər güclü olsa da, gənclərin məhəbbətinə mane ola bilmir. Sənət və məhəbbət bütün sədləri və maneələri dağıdaraq qalib gəlir. Poemanın ideyası Gülyazın dili ilə belə ifadə edilir:

İstər şahzadə ol, istər rəiyyət,
İnsanın şərəfi zəhmətdir, zəhmət.

Tərbiyəvi təsirə malik, uşaq xarakterinin formalaşmasına kö-

mək edən, eyni zamanda öz əsərlərində nümunəvi insan obrazı yaradan M.Rzaquluzadə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı yaradıcılığı ilə məşğul olan sənətkarlar arasında öz dəsti-xətti, özünəməxsusluğu ilə seçilən sənətkarlarımızdandır. Onun əsərləri həmişə olduğu kimi, indi də uşaqlar tərəfindən sevilə-sevilə oxunur.

RƏSUL RZA (1910-1983)

Müstəqil poetik istiqamətin formalaşmasında ardıcıl, sistemli, inadkar axtarışlar aparan, fikrin, mənanın dərinliyi uğrunda fəal mübarizlərdən biri də xalq şairi Rəsul Rzadır.

1910-cu ilin mayında dünyaya göz açan R.Rza (Rəsul İbrahim oğlu Rzayev) körpəlikdən atasını itirmiş, şeir-sənət həvəskarı dayısı Məmmədhüseyn Rzayevin atalıq qayğısı ilə böyümüş, ibtidai və orta təhsilini orda almışdır. Dayısının familiyasını götürərək özünün təxəllüsü kimi əbədiləşdirmişdir. 1924-cü ildə Gəncə Sənaye və Əkinçilik Texnikumunda oxuyur. Sonra Göyçayda kitabxanada işləyir və 1927-1929-cu illərdə Tbilisidə Zaqafqaziya Kommunist Universitetində təhsil alır, 1930-cu ildə Bakıya gələrək, "Gənc işçi" ("Azərbaycan gəncləri") qəzetində ədəbi fəaliyyətə başlayır. 1936-cı ildə Moskva Kinematografiya İnstitutuna daxil olur. Müharibə illərində Kırım cəbhəsində ordu qəzetlərində işləmişdir.

R.Rza sərbəst şeirin, ardıcıl sistemli müdafiəçisi və bilavasitə yaradanıdır. Müasir şeirimizdə bu istiqamətdə müəyyən üslub və ya ədəbi istiqamət onun adı ilə bağlıdır.

R.Rza dünya şöhrəti qazanmış şairlərdəndir. Onun adı nəinki Azərbaycanda, eləcə də keçmiş Sovetlər birliyinə daxil olan ölkələrdə, hətta onun sərhədlərindən çox uzaqlarda məşhurdur.

Bir sıra sanballı poemaların, yüzlərlə epik və lirik şeirlərin müəllifi olan R.Rza uşaq ədəbiyyatı sahəsində də səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Onun "Balacaların təbiət ensiklopediyası" seriyasından çap etdirdiyi şəkilli kitabçaları kiçik yaşlı uşaqlar tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır: "Güllər, çiçəklər" (1976), "Ev quşları" (1976), "Cücələr" (1976), "Çöl quşları" (1977), "Bostan və tərəvəz bitkiləri" (1977), "Ev heyvanları" (1977), "Ağaclar" (1977)

və b. Şair hər bir bitki və canlı haqqında müxtəsər, aydın təsəvvür yaradan təsvir yolu seçmişdir. Onun bu təsvir üsulu poetik fərdiyyəti ilə seçilir. Burada forma ilə məzmun uzlaşır. Şairin “Təbiət ensiklopediyası”nın başlıca məqsədi kiçik yaşlı uşaqlarda təbiətin zəngin neməti haqqında ilkin təsəvvür yaratmaqdır. “Bostan və tərəvəz bitkiləri” seriyasında şair yarpız, bibər, kartof, çuğundur, pomidor, kələm, şamama, yerkökü, kəfər, ispanaq, keşniş, nanə, cincilim, lobyə, noxud və b. Bitkilər haqqında çox müxtəlif mənzum oçerk yazmışdır. Bu bitkilərin təsvirindən, bədii-obrazlı ifadəsindən daha çox hər bir bitkinin həm zahiri əlaməti, həm də tami haqqında müxtəsər danışıldığına görə bu nümunələr oçerk mahiyyəti daşıyır. Şair burada yeri gəldikcə bitkilərin müalicə xüsusiyyətləri haqqında da məlumat verir:

Dadlı, yeməli olur
Azərbaycan qarpızı.
Qabığı zol-zol, yaşıl,
İçi tamam qırmızı.
Nazik olur saplağı,
Yerə döşənir tağı.

Görkəmli şair R.Rza uzun müddət Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasına rəhbərlik etmişdir. Onun uşaqlar üçün təbiət ensiklopediyası yaratmaq fikri də bu dövrdə meydana gəlmişdir. O, doğma vətənin fauna və florasını, zəngin sərvətini balalara tanıtmacağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu mənada şairin “Bənövşə” şeirinə diqqət edək:

Bənövşəyəm, bənövşə,
Qışda yatıb torpaqda,

Yaz başında həmişə
 Açıram çöldə, bağda,
 Ətirliyəm, göyəm,
 Bahar qızı çiçəyəm,
 Tez açıb, tez soluram.

R.Rzanın “Ağaclar” seriyasında Çinar, Palıd, Şam, Qovaq, Qələmə, Narbənd, Akasiya, Cökə , Söyüd, Qarağac və b. Ağacların əlamətləri, növləri və məskənləri aydın və yığcam təsvir olunmuşdur. Əlbəttə, şairin vətənimizdə bitən ağaclar haqqında söylədiyi mülahizələr balalarımız üçün daha maraqlıdır. Onlar bu şeirlər vasitəsilə yurdumuzun zəngin təbiəti və sərvəti haqqında öz təsəvvürlərini genişləndirir və ilkin bilik əldə edirlər.

Şair bu məramla da ev və çöl quşları haqqında söhbət açır. “Ev quşları” kitabında cücə, xoruz, beçə, qaz, ördək, arı və s. bəhs olunur. Burada ev quşlarının əlamətləri, yaşayış tərzini, məişətimizdə yeri və s. cəhətlərindən danışılır. Şair “Ev heyvanları” seriyasında məişətimizdə və təsərrüfatda misilsiz xidməti olan heyvanlardan bəhs edir.

“Çöl quşları” seriyasında şair quşlar haqqında ensiklopedik məlumatlar verir. O, yeri gəldikcə bülbül, kəklik, qartal, durna, qaranquş, turac və b. Haqqında çox yazıldığını, nağıllarda və klassik ədəbiyyatda bu quşların qəhrəmanın arzu və istəyinin yerinə yetirilməsinə kömək edən rəmzi obrazlar olduğunu da söyləyir.

R.Rzanın lakonikliyi və emosionallığı ilə seçilən uşaq poemalarından biri də “Səkil və Çəkil” adlanır. Şair əvvəlcə poemanın personajları ilə oxucunu tanış edir: Səkil və Çəkil. Səkil nə qədər ağıllı, sadə bir küçükdürsə, Çəkil bir o qədər lovğa və bədxiyyətdir. Buna görə də qış üçün özlərinə yuva tikərkən Səkilin məsləhətlərinə qulaq asmayan Çəkil çətinliklərlə qarşılaşır, dostu-

nu da çətin vəziyyətdə qoyur.

Ağır qış şəraiti Çəkili tərslikdən əl çəkməyə məcbur edir. Çəkili ağillınması bütün heyvanları sevindirir. Şair şirin, oynaq bir dil ilə balacalara demək istəyir ki, özündən böyüyün sözünə qulaq asmayan, tərs, dəcəl uşaqlar Çəkil kimi həmişə peşman olacaqlar.

R.Rza bütün bədii yaradıcılığı boyu çox gərgin, fasiləsiz, yorulmadan ideallarının uğrunda poetik qələmini uğurla işlətmişdir. Onun poetik ümmanı xatırladan zəngin yaradıcılığında ictimai-siyasi, fəlsəfi, məhəbbət lirikası ilə yanaşı, satirik-yumoristik şeir nümunələrinə, Sabiranə yazılmış tikanlı ədəbi parçalara, lirik, lironepik, habelə mənzum romanın sərhədlərinə yaxınlaşan poemalara, orijinal pyeslərə, bədii və siyasi publisistikanın mükəmməl nümunələrinə, ədəbi gəncliyə kömək edən “uğur olsun”lara, külli miqdarda gözəl bədii tərcümələrə rast gəlmək olar.

ƏLİ KƏRİM (1931-1969)

Şeirimizin müasir üslub əlvanlığına, intellektual zənginliyə doğru qət etdiyi yolda Əli Kərimin izi və addımları görünür. Əli Kərimin şeirləri bədii forma mədəniyyətinin yüksəkliyi və zənginliyi ilə seçilir. Müasir şeirimizdə yeni poetik lüğət, bədii sintaksis, vəzn və ritm mürəkkəbliyi, sənətkarlıqda poetik novatorluğun əlamətləri Əli Kərim poeziyasında ən yaxşı ifasını tapmışdır.

Əli Paşa oğlu Kərimov 1931-ci ildə Göyçay şəhərində anadan olmuşdur. 1948-ci ildə ADU-nun filologiya fakültəsinə daxil olmuş, sonra Teatr İnstitutunun (indiki İncəsənət Universiteti) teatrşünaslıq fakültəsinə keçir. III kursdan Moskvada M.Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutunda təhsilini davam etdirir və 1955-ci ildə oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirir. Sonrakı illərdə Bakıda "Azərbaycan" jurnalının redaksiyasında işləmişdir.

Əli Kərimin ömrü öz şair sözü kimi poeziyada atributa çevrildi. Bu gün onun üslubunu, deyim tərzini, söz obrazlarını davam etdirən şairlər var. Əlinin ilk əsəri "Azərbaycan pioneri" qəzetində (1948) çap edilən "Təzə müəllim" şeiridir. İlk kitabı isə 1958-ci ildə Azərbaycan ədəbiyyatı dekadası münasibətilə Moskvada buraxılan "İki sevgili" ("Dva vlöblennıx") kitabıdır. Onun "İlk simfoniya" poeması 1957-ci ildə gənclərin və tələbələrin Moskvada keçirilən 6-cı Ümumdünya Festivalında mükafata layiq görülmüşdür.

Ə.Kərimin "İki sevgi" (1966), "Nəmişə səfərdə" (1963), "Qızıl qanad" (1965), "Qaytar ana borcunu" (1970), "Uşaqlar və ulduzlar" (1971), "Səfərdən sonra" (1972), "Pillələr" (1978), "Çiçəklər və çörək" (rusca, 1978), "Seçilmiş əsərləri" (I cild-1974, II cild-1975), "Qayıt" (1983) şeir kitabları nəşr olunmuşdur və 12 kitabından 8-i ölümündən sonra nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatına bir-birindən gözəl poeziya nümunə-

ləri bəxş edən Ə.Kərimin bədii təfəkkürü uşaq poeziyası sahəsində də gözəl məhsul vermişdir. Uşaqların ürəyini şair nəğmə yuvası bilir.

Ə.Kərim uşaqlar üçün şeirlərini nəğmə ahəngi, nəğmə şirinliyi ilə yaradır. Şair təbiətə uşaq düşüncəsinin qəribəliyi ilə baxa bilir və bu halda hazır cavab şeir novella alınır:

Gün çıxdı ay uşaqlar,
 Əridi yollarda qar.
 Bərk qamaşdı gözlərim,
 Gün mənə baxdı getdi.
 Qoyma, ayaq izlərim
 Su oldu, axdı getdi.

Ə.Kərimin uşaq şeirlərində səmimi, ürəyəyatan bir yumor var. Budur bir zarafat-şeir:

Keçən ilki bir çinar
 Gör necə boy atıbdır.
 Üçüncülər oxuyan
 Mərtəbəyə çatıbdır.
 Hamı gülüb deyir ki,
 Üçə keçibdir çinar.
 İkincidə qalıbdır
 Ancaq hələ gilənar.

Şairin tez-tez tətbiq etdiyi söz oyunu da uşaq təfəkkürü və uşaq danışığı üçün doğma hadisədir. Bir tənbel uşaq üçün deyilən bu misralardakı kimi:

Birinci sinfə gəldi-
 Dostum onca yaşında.
 Bilik deyə bilmərəm,
 Papaq vardı başında.

İkinci dərsdə dünən
 Heç özü də bilmədən
 Keçdi on bir yaşına.

Yığıldılar başına
 Dostu da, yoldaşı da.
 O, həm sinifdə qaldı,
 Həm də on bir yaşında.

Adətən, xalq bədii təfəkkürünün məhsulu olan “Laylalar”ın təsiri ilə yazılan şeirlər sənətkarlarımız tərəfindən ana laylası, ananın öz balasına layla deməsi ilə ifadə olunur. Lakin daim öz şeirlərində yenilik axtaran Əli Kərimin “Laylay” şeirində körpəyə ana yox, ata laylay deyir:

Gecə oldu tən yarı,
 Balaca tumbul oğlum.
 Yorğun oyuncaqları
 Oyatma ay gül oğlum.

Bax, Ay da küsdü səndən,
 Bax, Ay da cetdi batdı.
 Aşıb dağlar başından,
 Qaranlıq yerdə yatdı.
 Oyanar səs salsan Ay,
 Ay kimisən, a laylay.

Ata nəvazişini, ata qəlbinin səmimiyyətini, ata məhəbbətini zərif, incə, cəssas və kövrək çalarlarla əks etdirən bu şeir insanı ehtizaza gətirərək ona ülvi, pak hisslər aşılrayır.

Dialog şəklində qurulan “Suallar və cavablar” şeirində kiçik yaşlı uşağın suallarına geniş və ətraflı cavab verən ata, ona heyvanları görkəmlərinə və əlamətlərinə görə seçib bir-birindən ayırmağı öyrədir:

- Pələngin gözü elə bil
Yolka lampoçkasıydı.
- Ona bənzər də vardı?
- Yox, yox, bu başqasıydı.
- Geydiyi zolaq-zolaq
Matros köynəyidir ki!
Bəs niyə saralıbdır?
Köynəyi köhnədir ki!
- Yox qoy tanış eləyim,
Ən yaxşı şey səbirdir.
Onun rəngi belədir:
O, çöl atı zebrdir.

Əli Kərimin yumoristik çalarlarla qələmə aldığı “Pişik” şeiri uşağın diliylə ifadə olunur:

Axmaq pişik, ağ pişik,
Daha nə deyim sənə,
Baxırsan, hey baxırsan
Güzdəki şəklinə.
Gah qabarıb güzgüyə
Birdən cırmaq atırsan.

Gah yorulub düşürsən,
 Gah yalandan yatırsan.
 Qorxursan vurar səni
 Güzgüdəki ağ pişik.
 Səhərdən axşamacan
 Durub çəkirsən keşik.
 Baxıb cırmaqlayırsan,
 Tərpədirsən güzgünü.
 Ay pişik, o güzgüdə
 Tapammırsan özünü?!

“Qaytar ana borcunu” şeiri ayrıca fərdi bir ananın surətindən çox, analığa qoyulmuş abidənin, heykəlin bədii ifadəsinə bənzəyir. Ana borcunun dünyanın bütün var-dövləti və sərvətləri ilə ölçüyəgəlməzliyini çox gözəl dərk edən Əli Kərim, ana müqəddəsliyini, ana böyüklüyünü göylərə qaldıraraq, intəhasız ana məhəbbətinə, təmənnasız ana zəhmətinə, adi bir məktubla da qiymət verməyən nankor övladlara, hər bir şeyə görə, hər bir insanın göydə Allaha, yerdə isə anaya borclu olduğunu xatırladaraq “O borc sənin özünsən, özünü qaytar geri” sözləriylə, onlara qəflət yuxusundan oyanıb, vicdanın səsinə qulaq asmağı tövsiyə edir.

İstər poeziyada, istərsə də bədii nəsrdə öz yeri, mövqeyi olmuş və başqa müəlliflərdən, eləcə də həmyaşıl qələm sahiblərindən fərqlənmiş Əli Kərimin dil və üslub xüsusiyyətləri sonra da davam etmiş və rəngarəngliyini müasir ədəbiyyatımızda da saxlaya bilmişdir.

Azərbaycan xalqı tərəfindən çox sevilən və əsərləri sevə-sevə söylənilən gözəl söz ustası Əli Kərim 1969-cu ildə ağır xəstəlikdən sonra dünyasını dəyişərək, Allah rəhmətinə qovuşmuşdur.

TOFIQ MÜTƏLLİBOV (1929-1992)

Mütəllibov Tofiq Mütəllim oğlu 1929-cu ilin aprelində Naxçıvanda anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra, indiki M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə qəbul olmuş, 1963-cü ildə oranı bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə jurnalist kimi başlayan Tofiq Mütəllibov, eyni zamanda bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. T.Mütəllibov “Pioner” jurnalında məsul katib, Azərbaycan Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsində redaktor, baş redaktor, “Azərbaycan gəncləri” qəzetində şöbə müdiri işləmişdir. Xalq arasında nəğməkar şair kimi tanınan Tofiq Mütəllibov yüzlərlə şeir və nəğmə müəllifi olmaqla yanaşı, bədii yaradıcılığının bir hissəsini uşaq poeziyasına həsr etmişdir. O, balalarımız üçün çoxlu şeirlər və nəğmələr yazmışdır. “Bəxtəvər uşaqlar”, “Bağçada yolka”, “Görüş”, “İşıq”, “Ləpələrin nəğməsi”, “Kəklilər oxuyanda”, “Mehriban baxışlar”, “Sevənlərçin”, “Gözəllikdən doymur ürək”, “Danışan çiçəklər”, “Görüş yerimiz”, “Vüqarın nəğmələri” və s. şeir kitabları çap olunmuşdur. Bu kitabların bir neçəsindəki şeirlər kiçik yaşlı uşaqlara həsr olunmuşdur.

Şairin “Ananın sözləri” şeiri kiçik yaşlı uşaqlar üçün tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir:

Anasının yanına
Qaçdı balaca Qəşəm.
Dedi ana, ay ana,
Təzə güllər dərmişəm.
Bundan bağban əminin
Heç olmadı xəbəri.

Gizli dərib gətirdim
Mən sənə bu gülləri.
Anası dedi oğlum
Çox məyus etdin məni.
Analar sevməyirlər
Oğurluq hədiyyəni.

“Anam işdən gələcək” şeirində T.Mütəllibov anasının işdən gəlməsini səbirsizliklə gözləyən uşağın öz kiçik qəlbi ilə, anasına olan böyük məhəbbətini, sevgisini tərənnüm edir:

Bəzəmişəm otağı,-
 Hər yan gözəl, tərtəmiz.
 Stol üstə salınıb
 Yaraşığı süfrəmiz.
 Güldanların içinə
 Çiçək düzüm rəngbərəng.
 Anam işdən gələcək,
 Anam işdən gələcək.

Yatır balaca bacım
 Şirin-şirin beşikdə.
 Baxır qapıya sarı
 Bizim sarı pişik də.
 Saatin əqrəbləri
 Deyir çiq-çiq edərək:
 Anam işdən gələcək.
 Pəncərədən baxım mən
 İndi gərək yollara,-
 Anamı evimizə
 Gətirəcək yollara.
 Görcək onu uzaqdan
 Uçacağam bir quş tək:
 Anam işdən gələcək,
 Anam işdən gələcək!

XANIMANA ƏLİBƏYLİ (1920)

Xanımana Əlibəyli 1923-cü ildə Bakıda ziyalı ailəsində doğulmuşdur. 1943-cü ildə Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunu bitirib həkimlik sənətinə yiyələnmişdir. Erkən yaşlarından ədəbiyyata coşqun həvəs göstərən Xanımanın ilk mətbu şeiri “Ana” 1938-ci ildə Azərbaycan qadını” jurnalında çap olunmuşdur.

Müharibə illərində, müharibənin törətdiyi çətinliklər gənc şairəyə geniş yaradıcılıq yoluna çıxmağa imkan verməmişdir. Müharibə bitəndən sonra Xanımana Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində ixtisasını artırmışdır. Bu illərdə X.Əlibəyli bədii yaradıcılıqla daha ciddi məşğul olmağa başlamışdır.

X.Əlibəyli bir həkim kimi uşaq təbiətinə bələd olduğ yçyn, onların bədii-estetik tərbiyəsinə və sağlamlığına, sadə və maraqlı əsərlərin müsbət təsir bağışladığını çox gözəl bildiyinə görə bədii yaradıcılığının böyük bir hissəsini məhz bu səmtə yönəlmişdir. Kiçik yaşlı uşaqlar nağılı daha çox sevdiklərinə görə Xanımana Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri olan sehri nağıllardan istifadə edərək gözəl şeirlər yaradırdı. “Balaca həkim” (1955), “Dovşanın ad günü” (1958), “Meşə həkimi” (1958), “Novruz və Murtuz” (1959) şeirlərində Xanımana Əlibəyli uşaqların maraq dünyasını əks etdirir.

X.Əlibəylinin bədii yaradıcılığı 60-cı illərdə daha məhsuldar olmuşdur. Bu illərdə onun “Yaz konserti” (1966), “İşləməyən dişləməz” (1961), “Ağ çəmən” (1963), “Sənubərin gözləri” (1964), “Ulduzların nəğməsi” (1966), “Karnaval” (1968), “Ləpələrin nağılı” (1968), “Noğul” (1970), “Gümüş dəstəkli qılınc” (1972), “Məni günəş at” (1974) və b. Kitabları nəşr edilmişdir. Bu kitablarda müxtəlif janrlarda: lirik və epik şeirlər, nəğmələr, poemalar, nağıllar, təmsillər, pyeslər və s. əsərlər öz əksini tapmışdır.

X.Əlibəyli bədii yaradıcılığını bilavasitə uşaqlara həsr etdiyi üçün onların maraq dünyasına cavab verən: təbiətin rəngarəng möcüzələri, bitkilər və heyvanlar aləmi, balaların məktəbdə və evdə qayğıları, dostluq və yoldaşlıqda uşaqların xasiyyət və rəftarı, xeyirxah və nəcib işləri, nadinc və dəcəl hərəkətləri əks etdirən əsərlər yaratmışdır.

X.Əlibəyli təbiətə həsr etdiyi şeirlərində güllərin, çiçəklərin, ağacların gözəlliyindən və tərəvətindən bəhs etməklə yanaşı, uşaqlara nəcib və gözəl hisslər aşılamağa çalışmışdır:

Yurdumda sərin külək
 Əsəndə axşam çağı
 Mən başımı əyərək
 Öpürəm bu torpağı.

X.Əlibəyli bir sıra şeirlərində əməyi, zəhməti, işgüzarlığı tərənnüm edir. X.Əlibəylinin lirik və epik şeirlərində, eyni zamanda poemalarında başlıca məqsəd uşaqlara nəcib mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaqdır.

X.Əlibəylinin “Məni günəşə at” kitabında səkkiz poeması toplanmışdır: “Çoxbilmiş çəpişlər”, “İsa və Musa”, “Mərcañqulu çalası”, “Dinqılda sazım, dinqılda”, “Anacın nəğməsi”, “Aman ovçu” xalq nağıllarından və əfsanələrdən alınmış motivlər əsasında “Ulduzların qucağında” və “Bir yaz səhəri” poemaları isə müasir həyat hadisələri, müasir həyat mövzusunda yazılmışdır.

“Çoxbilmiş çəpişlər” əsərində çəpişlər onları yemək istəyən qurda deyirlər ki, qapının açarını itirmişik, çıx dama bacadan düş evə, sonra bizi ye. Qurd bacadan düşəndə ocaqda yanır. X.Əlibəyli bu cür əsərlərlə kiçik yaşlı uşaqlara ağıllı, tədbirli olmağı təlqin edir.

“Anacın nəğməsi” nağılında tülkü cücələri oğurlayıb yeyir. Ana toyuq kədərli nəğmələr oxuyur. O, tülküyə kələk gəlmək istəyir, lakin hiyləgər tülkü toyuqların kələyini başa düşür, yenə cücələri yeyir. Toyuqların tədbiri heç bir fayda vermir. Nəhayət, ovçu tülkünü gülləylə vurur. Tülkü məhv edildikdən sonra Anac şən nəğmələr oxuyur:

Toyuqlarım gözəl-göyçək,
 Hərəsi bir cürə çiçək.
 Biri çil-çil, biri sarı,
 İpək kimi qanadları.
 Gəzin çöldə, gəzin düzdə,
 Səpilmişdir önünüzdə
 Hər cürə dən, toyuqlarım,
 A mənim şən toyuqlarım.

X.Əlibəyli sadə, aydın, təbii və canlı dildə yazılmış əsərləriylə kiçik yaşlı oxucuların qəlbinə asanlıqla yol tapır.

TEYMUR ELÇİN (1924-1992)

Teymur Süleyman oğlu Əliyev 1924-cü ildə Şuşada anadan olmuşdur. 1931-ci ildə ailələri ilə birlikdə Bakıya köçmüşdür. Orta təhsilini 132 sayılı məktəbdə başa vuran Teymur Elçin 1941-ci ildə indiki Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə qəbul olub. 1948-ci ildə oranı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Universitetdə təhsil aldığı müddətdə “Gənc işçi” qəzetində əməkdaşlıq eləyib. T.Elçin daim rəhbər vəzifələrdə çalışaraq, Azərbaycan Radio və Televiziya Komitəsinin sədri, mədəniyyət nazirinin müavini və s. vəzifələrdə işləmişdir.

T.Elçin ədəbiyyat aləminə “Qar qız” (1955) əsəri ilə gəlmişdir. 1959-cu ildə “Qulaq asın danışım” və “Bip-bip” kitabları çapdan çıxandan sonra daha məhsuldar işləmişdir. T.Elçin xalq bədii qaynaqlarından səmərəli, yaradıcılıqla istifadə edərək, bir-birindən maraqlı şeirlər, nəğmələr, laylalar, fantastik poema və nağıllar yazmışdır. Bütün bunlar şairin “Qızulduz, Yaşar, Nur nənə” (1962), “Dan-dan” (1964), “Bahar, adlar, uşaqlar” (1966), “Sözlər, nəğmələr, nağıllar, laylalar” (1969), “Laylalar” (1971), “Şəkərim, duzum” (1977), “Torağayın nəğməsi” (1979) kitablarında toplanmışdır.

Fikri sadə şəkildə ifadə etmək, yeni formalar tapmaq, uşaqların şüuruna, qəlbinə təsir edə biləcək əsrələr yazmaq T.Elçini həmişə düşündürmüşdür. Şeirinin vəznini, qafiyələrin oynaqlığı, sözün məna siqlətinə tabe edilməsi, xüsusilə qələmə aldığı mövzunun inandırıcı, təbii səslənməsi onun yaradıcılığının başlıca keyfiyyətidir.¹

T.Elçinin “Analar və laylalar” şeirlər silsiləsində ana dünyasının bədii ifadəsi öz əksini tapmışdır. Ana öz laylasında balasına ən

¹ Qara Namazov. “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı”. Bakı-1984, səh.270.

nəcib insani keyfiyyətlər aşılır. Şeirlərdə ananın təbii hiss və duyğularının bədii təsviri olduqca həzin və kövrək çalarla ifadə olunur. Gecələr yuxusuz qalıb körpəsini əzizləyərək, ona layla çalan ananın sevgisi ölçüyəgəlməzdir.

“Qarğanın məktəbində” şeirində qarğa quşları yığıb onlara dil öyrətmək istəyir. Onun “qar-qar”ını öyrənə bilməyən quşları məktəbdən qovdurur, ancaq onu yamsılamağı bacaran tutuquşudan xoşu gəlir. Bülbüllərə və dolaşalara da qarıldamağı təklif eləynə qarğanın məktəbindən hamı kəsib gedir, tək-cə tutuquşular qalır:

Məktəbdə
Qarğa qaldı,
Bir də Tutuquşları;
Onların bir-birindən
Gəlirdi çox xoşları.

Bu şeirdə şair ana dilinə, onun gözəl nəğmə və mahnılarına hörmət və məhəbbət göstərməyi uşaqlara tövsiyə edir. T.Elçin bu əsərdə uşaqlara öz doğma dillərini sevməyi, öz əsil-köklərinə sadıq qalmalarını sərçənin, bülbüllərin, dolaşaların timsalında təlqin edir. Lakin tutuquşunun timsalında öz dilini unudub, başqalarını yamsılayan, yaltaq və ikiüzlüləri tənqid atəşinə tutur.

T.Elçin kiçik yaşlı uşaqlar üçün yazdığı bütün əsərlərini, onların təbiətinə uyğun boyalarla ifadə etmişdir.

“Anamın laylası” şeiri bütün canlı aləmin laylasının nəticəsi kimi ümumiləşdirilir:

Ceyran körpə ahuya
Laylasını oxuya.
Canavarın balası

Çoxdan gedib yuxuya.

Yat, ulduz balam,

Qorxusuz balam.

Şairin fikrincə, hər anaya öz balası əzizdir. T.Elçinin bütün şeirləri kiçik yaşlı uşaqlar üçün olduqca tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır.

İLYAS TAPDIQ (1934)

İlyas Tapdıq 1934-cü il noyabr ayının 30-da Gədəbəy rayonunun Əli İsmayılı kəndində anadan olmuşdur. Orta məktəbi Kiçik Qaramurad kəndində bitirmişdir. 1952-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun dil və ədəbiyyat fakültəsinə qəbul olmuşdur. İlk mətbu şeiri tələbə ikən 1953-cü ildə “Azərbaycan” jurnalında çap olunmuşdur. “Bakının gecələri” adlı bu şeirdən sonra gənc şair bədii yaradıcılıqla müntəzəm məşğul olmağa başlamış, 1955-ci ildə “Kəndimizin çobanı” adlı ilk kitabını nəşr etdirmişdir. 1956-cı ildə ali məktəbi bitirən İ.Tapdıq Uşaqgəncnəşrdə redaktor, “Azər-nəşr”də redaktor, böyük redaktor, “Gənclik” nəşriyyatında böyük redaktor, redaksiya müdiri, baş redaktor, Azərbaycan Baş Mətbuat Müvəkkilliyində qrup rəhbəri, Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində baş redaktor işləmişdir.

İlyas Tapdıq bütün yaradıcılıq dövründə uşaq poeziyasına daha çox meyl göstərmişdir. “Kəndimizin çobanı”ndan sonra “Bulaq başında” (1958), “Xumar” (1960), “Arxalı dağlar” (1962), “Çimnaz oynayır” (1967), “Təpələr” (1969), “Bir evim var” (1970), “Bir gülün qönçəsi” (1971), “Meşənin mahnısı” (1973), “Qızlar... qağayılar” (1977), “Çiçəklərim” (1979) və b. Kitablarındakı əsərlərinin əksəriyyəti uşaq aləminə həsr olunmuşdur.

Şairin “Meşənin mahnısı” şeirlər kitabı 1977-ci ildə Moskvada rus dilində nəşr olunmuşdur. İ.Tapdıqın uşaq şeirləri türkmən, latış, ukrayna, gürcü, qırğız dillərində də çap olunmuşdur. O, özü də Y.Raynis, R.Berns, L.Ukrainka, Y.Çarens, L.Brovka, E.Mejelaytis kimi görkəmli sənətkarların şeirlərini dilimizə çevirmişdir.

İ.Tapdıqın müasir uşaq ədəbiyyatında layiqli yeri vardır. Uşaq təbiətinə, uşaq dünyasına olduqca yaxşı bələd olan şair, uşaqlar üçün yazdığı bütün nümunələrini uşaq ruhuna uyğun qələmə al-

mışdır.

Əsərlərində kənd həyatının gözəlliyindən, füsunkarlığından poetik lövhələrlə söhbət açan İ.Tapdıq bilavasitə əsərlərini kiçik yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutduğuna görə, onlarda uşaq maraq və məşğuliyyətlərini incəliklə təsvir edir, eyni zamanda ədəb, ərkan, təlim və tərbiyə məsələlərini ön plana çəkir.

İ.Tapdığı bəzi şeirləri uşaq diksiyasının inkişafı üçün, uşaqların aydın və səliqəli danışmalarına kömək etmək üçün çox gözəl vasitədir. Buna misal şairin “Təpələr” şeirini göstərmək olar:

Nənənin evində
 gəbə var,
 Gəbənin üstündə
 dəvə var.
 Dəvənin belində
 təpə var.
 Təpənin üstündə
 nəvə var.
 Dəvənin yunundan
 toxunur gəbələr,
 Gəbələr üstündən
 boylanır dəvələr.
 Dəvələr belində
 dayanıb təpələr,
 Təpələr üstündə
 oynaşır nəvələr.

Belə şeirlər bir-birini əvəz edən oynaq təkrirlərlə kiçik yaşlı oxucunun dilindəki bütün qüsurların aradan qalxmasına kömək göstərir və onun təmiz, səliqəli danışmasına imkan yaradır.

Uşaqla təbiət hadisələri arasında bir yaxınlıq yaradan İ.Tapdıq “Bildirçin” şeirində uşaqla bildirçinin ünsiyyətindən bəhs edir:

Bildir uçub, bağçanı
 Meşə bildi bildirçin.
 Arzu baxıb çığırdı:
 -Çildir, çildir bildirçin!
 Dedi:-Hanı quyruğun?-
 Mənə bildir, bildirçin.
 Bəlkə pişik qoparıb,
 Neçə ildir bildirçin?

İ.Tapdıq bildirçinin xüsusiyyətlərini saymır, yalnız bircə lövhədə uşaqla quşun ülfətini ifadə edir.

“Baba və balaca Mehriban” şeirində şair babanın Mehribana sonsuz məhəbbəti və mehribançılığını, eləcə də Mehribanın baba himayəsində, baba nəvazişi, baba qayğısı ilə əhatə olunmasını, eyni zamanda qızın öz babasına qarşı olan sevgi dolu, hərarətli münasibətini, “Dövlətdə dəvə, övladda nəvə” xalq məsələsinə uyğun olaraq əsl həyat həqiqəti kimi nəzərə çəkir:

Balaca qız Mehriban
 Oyanır xoruz banı.
 Baba səhər bağçaya
 Aparır Mehribanı.
 Babasıyla Mehriban
 Gör necə mehribandı.
 Saçında sarı bantı
 Elə bil kəpənəkdir.-
 Bu qız necə qəşəngdir!..

Baba-Baxşı babadır.
 Baba yaxşı babadır.
 Baba deyib-güləndir,
 Baba nağıl biləndir.

Babanın bağçası var-
 Baxşı baba bağbandır.
 Baba yaxşı bağbandır.
 Babanın köməkçisi
 Balaca Mehribandır.

Bu şeirdə də bir-birini əvəz edən təkrirlər şifahi xalq ədəbiyyatının yanılmac şəklinə bənzədiyi üçün daha möhkəm daxili vəhdətə malikdir.

“Ata sən qocalırsan” şeirində atasının üzündə ağ tük görən balaca Afət öz uşaq düşüncəsiylə atasının qocalmasından narahatdır:

Atasının üzündə
 Ağ tük görüb bir dəfə
 Dedi balaca Afət:
 - Ata, sən qocalırsan!
 (Bəzən elə söz deyir,
 Uşağa mat qalırsan!)

Atası buna gülüb,
 Dedi:-Qızım, sən də
 Süd dişlərin tökülüb?
 Baban şikayət edir

Həmişə dişlərindən:
İndi özünə bax gör,
Sən qocasan, yoxsa mən?!

Afət dedi:-Bu düşən
Dişlərimin yerindən
Möhkəm dişlər çıxacaq,
Amma qorxuram sənin
Üzündəki tüklərin
Hamısı ola ağappaq!

İ.Tapdıq həssas şair duyumu ilə dialoq şəklində təsvir etdiyi bu şeirdə balaca Afətin timsalında atalarının və ümumiyyətlə, valideynlərinin heç vaxt qocalmasını istəməyən kövrək qəlbli uşaqların dolğun surətini ifadə edir.

İ.Tapdığı "Meşənin mahnısı" poemasında, əsərin qəhrəmanı meşəbəyi Salman kişi qayğıkeş, mehriban, nəcib sifətlərə malik olan bir insandır. O, ağacları qorumaqla yanaşı heyvanların, quşların da qayğısına qalır. Əsəri oxuyan hər bir şəxsdə Salman kişiyyə hüsn-rəğbət oyanır. Şair yağış yağan zaman meşənin əsrarəngiz təbiətini bir rəssam tablosu kimi bədii lövhələrlə ifadə edir, eyni zamanda meşəbəyinin təbii və canlı surətini yaradır. Yağışın ardınca yağan doludan təntiyən körpə cüyür özünü komaya salır. İldırımın çaxması hürkərək özünü qocanın yanına atan cüyürü, qoca tutub bağlayır. Sonra isə meşəyə gedərək yuvası uçub qanadı sınımış qartalı komasına gətirir, qanadına məlhəm qoyub sarıyır, cüyürü, qartalı yavaş-yavaş yeməyə-içməyə alışdırır.

Meşəbəyi meşədə Səməd Vurğunla rastlaşır. Onlar dostlaşır, tez-tez görüşürlər. Şair cüyürü alıb təbiətin qoynuna buraxır. Lakin insan tərəfindən göstərilən qəvaziş, cüyürü yenə komaya qaytarır.

Meşəbəyi cüyürü Bakıya, Səməd Vurğunun evinə göndərir.
Dahi şair cüyürü Şüvəlandakı bağında saxlayır.

İstər meşə təbiətinin füsunkarlığı ilə, istərsə də meşəbəyinin, eyni zamanda Səməd Vurğunun yüksək mənəvi keyfiyyətləri ilə səciyyələnən bu poema, uşaqların estetik zövqünün inkişafı üçün, eyni zamanda tərbiyəsi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Uşaq təbiətinin mahir bilicisi olan İlyas Tapdıq həmişə olduğu kimi bu gün də eyni həvəs və enerji ilə, balalarımız üçün birbirindən gözəl əsərlər yaratmaqdadır...

TOFIQ MAHMUD (1930-1997)

Mehdiyev Tofiq Mahmud oğlu 1930-cu ildə Şahbuz rayonunda anadan olmuşdur. Orta təhsilini Bakıda başa vurmuş, sonra indiki M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə qəbul olunmuşdur. 1954-cü ildə oranı bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə maarif nazirliyində metodist kimi başlayan T.Mahmud 1958-ci ildən 1961-ci ilə kimi “Azərbaycan müəllimi” qəzeti redaksiyasında xüsusi müxbir işləmişdir.”Yola qaçıram” adlı ilk kitabı 1959-cu ildə nəşr edilmişdir.

Tofiq Mahmud “Azərbaycan müəllimi” qəzeti redaksiyasında xüsusi müxbir işlədiyi zamanda tez-tez rayonlara, kəndlərə ezamiyyətlərə gedir, məktəb həyatı ilə maraqlanırdı. Uşaq ədəbiyyatına ciddi meyl göstərən T.Mahmud bədii yaradıcılığının böyük bir hissəsini uşaqlara həsr etmişdir. O, 1961-ci ildən “Göyərçin” jurnalında işlədiyi dövrdən uşaq ədəbiyyatı ilə daha ardıcıl məşğul olmağa başlamış, “Utancaq oğlan” və “Dibçək” adlı uşaq kitabçalarından sonra “Alpinistlər”, “Süsən gəzir Abşeyronu”, “Sehrlı meşəbəyi”, “Kəpənək gözəlliyi” poemalar, “Yerə dağılan muncuqlar” adlı povest, “İgid tayarəçinin qardaşı”, “Maşinist”, “Adada hadisə”, “İgid çapar” kimi hekayə və əfsanələr və yüzlərlə şeir yazmışdır.

T.Mahmudun uşaqlar üçün yazdığı hekayələr, nağıllar, əfsanələr, onun “Dalğalar” adlı kitabında toplanmışdır. “Meşədə səs”, “Qızımın sualları”, “Kəpənək gözəlliyi” adlı kitablarında toplanan şeirlər, poemalar kiçik yaşlı oxucular arasında geniş yayılmışdır.

Ana vətənə və doğma torpağa qırılmaz tellərlə bağlı olan T.Mahmud Azərbaycanın gözəl guşələrini gəzmiş və gülüstan vətənimizin misilsiz gözəlliyi haqqında silsilə şeirlər, poemalar yazmışdır.

“İstisu lövhələri” silsiləsindən olan şeirlərdə İstisu mənzərələri,

qeyri-adi təbiəti, şimşəyi, dumanı və s. əlvan boyalarla canlandırılır. Altıağac, Kəlbəcər, Laçın, Lənkəran, Lerik və digər yerlərin təbiəti də gözəl lövhələrlə tərənnüm olunur.

Tofiq Mahmudun dialoqlu şeirin bir nümunəsi olan “İki qız” şeirində Süsənlə Lalə uşaq şiltaqlığı ilə al-qırmızı bir gülün üstündə dalaşsalar da bir-biri üçün darıxırlar:

Süsən evdə olmur aram,
 Elə deyir:-Lalə üçün darıxıram.
 Lalə də öz evlərində
 Deyir hər gün:-Darıxıram Süsən üçün.

Mələk qədər pak uşaqların küsməyini belə uşaq təbiətinin gözəlliyi kimi əks etdirən Tofiq Mahmudun özünün də qəlbinin uşaq qəlbi kimi saf və məsum olduğu bütün əsərlərində bədii-estetik, kövrək lövhələrdə ifadə edir.

Vətəninə, torpağını hədsiz dərəcədə sevən, zəngin daxili aləmi, mənəvi gözəlliyi, nəcib sifətləri əsərlərinə hopmuş Tofiq Mahmudun “Süsən gəzir Abşeyronu” adlı poeması onun ana torpağın hər daşına, qayasına, ağacına, çiçəyinə vurğunluğunun parlaq sübutudur.

İdeya-məzmun, mövzu-süjet, dil və üslub cəhətdən sanballı bir əsər olan bu poemada Abşeyronun qeyri-adi gözəllikləri, dəniz sahilindəki qayalar, insanı heyran edən tut ağacları, üzüm bağları, əncir ağacları, güllər-çiçəklər və s. öz bədii əksini tapmışdır. Süsən adlı balaca bir qızın Abşeyronun ecazkar gözəlliyinə məftunluğu ilə əxlaqi-ibrətəməz məzmunla, tərbiyəvi ideya ilə olduqca harmonik şəkildə nizamlanan bu poemada doğma təbiətin gözəlliklərini görənlər, duyan insanın iftixar, fərəh hissləri əksini tapmışdır.

MƏSTAN ƏLİYEV (1935)

Məstan Rəsul oğlu Əliyev 1935-ci ildə Tovuz rayonunun Əsrik-Cırdaxan kəndində dünyaya göz açmışdır. 1953-1957-ci illərdə indiki N.Tusi adına Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin dil-ədəbiyyat fakültəsində təhsil almışdır. Ali məktəbi bitirdikdən sonra əmək fəaliyyətinə jurnalist kimi başlamışdır. O, Azərbaycan Dövlət Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsində ədəbi işçi, redaktor, şöbə müdiri, baş redaktor, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti redaksiyasında şöbə müdiri, “Gənclik” nəşriyyatında baş redaktor müavini vəzifələrində çalışmışdır. Respublika mətbuatında imzası 1955-ci ildən görünməyə başlamışdır. Məstan Əliyev Dəmirçioğlu, Məsum, Məstan imzaları ilə çıxış etmiş, son kitablarını isə Məstan Günər imzası ilə nəşr etdirmişdir.

İlk kitabları gənc şairi oxuculara tez tanıtdı: “Qartal” (1961), “İlk görüş” (1963), “Çəmən qızı” (1965), “Nərgizim” (1969), “Addımlar, addımlar” (1971), “Nəğməli qovaq” (1974), “Obalardan əsən yel-lər” (1977). Bu kitablarda toplanan şeirlərin bir qismi uşaqlara həsr olunmuşdur. Məstan Əliyevin “Ovçu İbişin macəraları” silsilə şeirləri bütövlükdə Moskvada rus dilində kütləvi tirajla buraxılmışdır.

M.Əliyevin uşaq şeirləri şifahi xalq ədəbiyyatının bədii fikir qaynaqlarından bəhrələndiyi üçün təsirli, koloritli və məzmunludur.

M.Əliyevin dialoqlu uşaq şeirinin bir nümunəsi kimi yazdığı “Bir söz səndən, bir söz məndən” şeiri yanılmac formasındadır:

- Kollarda qarağat qalıb.
- Dəymə, dəymə.
- Yaydan qışa sovqat qalıb?
- Dəymə, dəymə.
- Tənəkdə bir-iki salxım..
- Dəymə, dəymə.

- Gəlsənə dadına baxım.
- Dəymə, dəymə.
- Hə, bildim, bunları qış..
- Dəymə, dəymə.
- Bəlkə quşlara saxlamış?
- Dəymə, dəymə.

Yumoristik məzmununda olan bu şeir, yaydan qışa sovqat qalan meyvələrdən bəhs edir. “Dəymə, dəymə” təkririnin, eyni zamanda “salxım”, “baxım”, “qış”, “saxlamış” və s. sözlərinin təkrarlanması və bir-birini əvəz etməsi kiçik yaşlı uşaqların aydın və səlist danışığı üçün çox əhəmiyyətlidir.

“Bir az ovçu, bir az gopçu İbişin macəraları”ndakı İbiş qeyri-adi xüsusiyyətləri və bəmərə xasiyyəti ilə fərqlənən yeni bir uşaq surətidir. İbişin zahiri görkəmi olduqca məzəlidir:

Sarmaşıqdan
Toxunubdur köynəyi.
Biçilibdir çəməndən
Üstü güllü pencəyi.
Bir leyləyin
Yuvasıdır papağı.
Kəmərdir
İbişin göy qurşağı.

Bədii yumorla zəngin olan bu şeirdə İbişin hərəkətləri, qəribə söhbətləri ilk baxışdan adi və inandırıcı görünür. Nəhayət, bütün bunların gop olduğu aydın olur.

M.Əliyev kiçik yaşlı uşaqlar üçün yazdığı şeirlərdə elə bir forma təmin edir ki, sənətkar dünyaya uşaq gözlərinin prizmasından

baxır, düşündüklərini uşağın öz dili ilə ifadə edir. Şairin “Cırt dan gəlin” şeiri buna parlaq sübutdur:

Atası nağıl dedi,
 Şahanə noğul yedi.
 Nağıl bitdi... cibində
 Noğuldan xeyli qaldı
 Ancaq özü doyanda
 Cırt danı yada saldı:
 Cırt dan gəlin nağıldan,
 Verim ona noğuldan.

Sözün bədii ifadəsi, xüsusən bənzətmələr, təşbihlər və digər qanadlı sözlər əsərin canıdır. M.Əliyevin “Ağ çay”, “Ay can”, “Aşiq və aşiq”, “Tərs”, “Tağlar”, “Armud payı”, “Arx”, “Suallar, suallara cavablar” şeirləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

M.Əliyev mənzum nağıllar və poemalar da yazmışdır. “Ağacda leylək”, və “Sel” poemaları real həyat hadisələri, uşaq düşüncələri əsasında yazılmışdır. Gölün ortasında, ağacın başında qalan leylək balalarının taleyi uşaqları ciddi təşvişə saldığı kimi, “Nazir əmi”ni də düşünməyə, yollar axtarmağa vadar edir. Şair diqqətimizi çox incə bir mətləbə-humanizmə, insanpərvərliyə, həyat eşqinə, bala məhəbbətinə yönəldir. Nazir uşaqların tələbinə cavab verərək deyir:

- Yoldaşlar, heç də söhbət
 Beş-üç leyləkdə deyil.
 Unudular o şey ki,
 Kökü ürəkdə deyil.
 Yuvadakı balalar
 İşdi, göz görə-görə

Boğulsa, bəs körpələr
Nə deyər böyüklərə?

Bu fikir poemanın əsas mayasını, məzmununu təşkil edir. Buna görə də Nazir də, onun yoldaşları da, gölün inşaatçıları da uşaqların məramına qail olur, leylək balalarını xilas edirlər.

Azərbaycan ədəbiyyatında öz dəsti-xətti, üslubu ilə seçilən M.Əliyevin poeziyası get-gedə püxtələşir və Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur.

MƏMMƏD ASLAN (1939)

Məmməd Aslan 1939-cu ildə Kəlbəcərdə anadan olub. Orta məktəbi bitirdikdən sonra Bakıya gələrək 1957-ci ildə o, indiki N.Tusi adına Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olub. 1962-ci ildə ali təhsilini başa vurduqdan sonra, doğulduğu torpağa qayıdıb. Yanşaqda, İstisuda, Kəlbəcərdə müəllimlik edib. Azərbaycan folklorunu və şifahi xalq ədəbiyyatını dərinləndən bilən Məmməd Aslan ensiklopedik biliyə malikdir.

M.Aslanın bədii yaradıcılığı, olduqca böyük sənətkarlıqla folklorlardan bəhrələnməmişdir. Bütün insani keyfiyyətlərə malik olan M.Aslan gözəl bir şəxsiyyət, mömin bir insan, müdrik bir ağsaqqaldır. Onun bu nəcib sifətləri bədii yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Daim öz yaradıcılıq axtarışlarında elmi mənbələrdən qidalanan M.Aslan bədii yaradıcılığının əsaslarını İlahiyyət elminin fəlsəfəsi üzərində qurmuşdur.

Hal-hazırda Azərbaycan Dövlət Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsində uşaq verilişlərinin aparıcısı işləyən M.Aslan bir sıra güclü əsərlər yaratmaqla yanaşı, uşaq poeziyasına da bədii töhfələr bəxş etmişdir. 1970-ci ildən başlayaraq müntəzəm surətdə uşaq poeziyası nümunələri yaradan şair “Dağ ürəyi” (1970), “Böyürtkən-böyrü tikan” (1972), “Səhəri kim açır” (1975), “Dəvələr niyə göyşüyür” (1980), “Durnalar lələk salır” şeir toplularını çap etdirmişdir.

M.Aslan “Böyürtkən-böyrü tikan” şeirində uca Allahımızın hər bir şeyi olduqca nizamlı şəkildə yaratdığını uşaqlara aydın və mənalı şəkildə izah edir:

- Böyürtkən böyrü tikandı.

- Niyə böyrü tikandı?

Tikansız olsa əgər,

Quşlar qonub dənləyər,
Nübar qalmaz bir dənə
Nə babaya, nə sənə.

“Xatirənin bəhanəsi” şeirində M.Aslan süjetli uşaq şeirinin bir nümunəsini yaratmaqla bərabər, folklor qaynaqlarımızdan yarıdıcılıqla istifadə edərək, şeiri müasir dövrümüzün tələblərinə uyğun şəkildə yazmışdır. Balaca Xatirə kosmosa uçmaq istəyir. Ata adi qazanı təkərləyir, ona qanad taxır, pər qoyur, qurğunu işlədəcək hava borusu düzəldir. Qazan uğuldayıb kosmosa qalxmaq istəyəndə qız bəhanə gətirir: əvvəl kuklasız uçmaq istəmir, o biri dəfə Oqtaysız, anasız və s. Nəticədə qorxaq Xatirə kosmosa uça bilmir:

Qızım, qızım, qız ana!
Qızım girdi qazana.
Qazanı təkərlədim,
Qanad taxdım, pərlədim.
Hava verdim pər üçün,
Yol açdım təkər üçün.
Uğuldadı qazança,
İstədi qazan uça.
Elə bu vaxt Xatirə
Qışqırdı birdən-birə:
-Kuklalarım olmasa,
Mən uçmaram kosmosa.

M.Aslanın uşaqlar üçün yazdığı bütün şeirləri “düzgü”, “sana-ma”, “yanıltmac” formalı olub uşaqların dilindəki qüsurları aradan götürmək, eyni zamanda aydın və səlist danışmaları üçün olduqca

əhəmiyyətlidir. Folklora bağlılıq şairin misralarına çeviklik, ötkəmlik vermiş, uşaq şeirlərinin dili üçün xarakterik incə yumor, dilavərlik gətirmişdir:¹

Səftər, durma gecədi,
Başda papaq keçədi.
Səndən bir söz soruşdum:
Göydə ulduz neçədi?
-Hər nə desən qanaram,
İnanmasan, qınaram.
Sən göyə nərdivan qur,
Mən də çıxıb aparım!

M.Aslanın tapmaca formasında yazdığı “Alma ağacı” şeirinin söyləyiş tərzində fikri ifadə etmək vasitələri də, yığcam süjetli zəncirləmə də, bədii ümumiləşdirmədəki gözlənilməz sonluqda xalq şeirinin ritmlərini xatırladır:

Bir ağac çiçəklədi,
Babam dedi:-Almadı.
Üzə güldü budaqlar,
Vaxtsız çiçək solmadı.
Əzizlədik, gözlədik,
Heç kəs onu yığmadı.
Yetişdi meyvələri,
Payladı bir-bir öizə,
Bıy, özünə qalmadı!

Mövzu seçmək, predmetə yanaşmaq səriştəsi M.Aslan po-

¹ Qara Namazov. “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı”. Bakı-1984, səh.284.

eziyasında öz orijinallığını göstərir.  aiirn uşaq  eirlerində səmimi,  r y yatan bir yumor var. M.Aslan uşaqlar  c n  eirlerini n gm  ahəngi, n gm  şirinliyi ilə yaradır.

Canlı klassikimiz olan M.Aslan bu gün bədi yaradıcılığının  n müdrik  ağındadır; bütün varlığı, ruhu, qəlbi ilə Allaha baėlanan şairin son illərdə yazdığı m ht  m əsərləri iman işığında v  t v-hid əsasında yaradılmışdır. Təsadüfi deyil ki, şairin dini mövzuda yazdığı  eirleri qardaş Türkiyədə həddindən artıq çox sevilir.

FİKRƏT SADIQ (1930)

Fikrət Sadiq 1930-cu ildə Şamaxı şəhərində anadan olub. İbtidai təhsilini Şamaxıda alıb, sonra Bakıda sənət məktəbini bitirib. Gəncədə və Kürdəmirdə elektrik montyoru işləyib. Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirdikdən sonra bir müddət Şamaxıda müəllim, qəzetdə ədəbi işçi, universitetdə laborant, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında redaktor, “Gənclik” nəşriyyatında şöbə müdiri, “Azərbaycanfilm”in elmi-kütləvi və sənədli filmlər birliyi idarəsinin baş redaktoru, ədəbiyyat təbliği bürosunun direktoru vəzifələrində çalışıb. Hazırda Azərbaycan Yazıçılar Birliyində işləyir.

Fikrət Sadiqın müxtəlif mövzularda yazılmış şeirləri gənc nəslin mənəvi zənginliyinə, estetik kamilliyinə xidmət edir. Fikrət Sadiqın poeziyası müxtəlif yaşlı uşaqların və gənclərin bədii-estetik tərbiyəsinə yönəldilmişdir.

Fikrət Sadiq “Cığır”, “Ömrün bir günü”, “Dəniz küçəmizə gəlir”, “Sevgi yağışı”, “İşığın yaşı”, “Yerdən göyə ümid” və s. kitabların müəllifidir. Şairin “Cırtan hara getmişdir?”, “Bala kirpi”, “Göydə nə var”, “Göydən alma düşmədi” kitabları isə uşaqlara həsr olunmuşdur.

Fikrət Sadiqın “Cırtan hara getmişdi?” nağılı və “Ana əli” əfsanəsi zəngin xalq ədəbiyyatından yaradıcılıqla istifadə yolu ilə yaranmış uşaq ədəbiyyatının gözəl nümunəsi sayıla bilər.

Əsərdə qədimliklə, nağıllar aləmi ilə müasirliyin birləşməsi onun bədii keyfiyyətini, məzmun zənginliyini və ideya dolğunluğunu təmin etmişdir. Nağılda odun gətirməyə gedən Cırtan zamanımızın məşhur rəsədxanası yerləşən Pirqulu dağına gəlib çıxır. Elə burada şair öz qəhrəmanını keçmişdən müasir aləmə keçirir. “Bu evlər nədir?”, “Bu şəhər nədir?”, “Yoxsa bu evlər div

məskənidir?”, “Burada div hanı?”- deyə təəccüb edən Cırtan əvvəllər vətənimizdəki böyük elmi nailiyyətlərə nağıl kimi baxır. Lakin getdikcə onların həqiqiliyinə inanır. Piri babanın danışdığı nağıldakı uçan xalçalı oğlanın və Zümrüd quşunun belində göylərə çıxan adamın gətirə bilmədiyi topu “kosmonavt əmi”nin gətirməsi Cırtanı yeni aləmin “möcüzələrinə” inandırır. Belə təsvir insan zəkasının inkişaf mərhələsini nümayiş etdirir, xəyallar aləmindən həqiqətə doğru inkişafın mənzərəsi ilə uşaqları tanış edir, onlarda böyük nailiyyətlər diyarı olan vətənimizə məhəbbət və iftixar hissləri aşılayır.¹

F.Sadıqın oynaq uşaq şeirlərində tapmaca, yanıltmac və digər xalq şeiri formalarından bacarıqla istifadə olunmuşdur. Bu cəhətdən şairin “Gilə” şeiri səciyyəvidir:

Qəşəng qızam-adım Gilə,
Qonaq getdim dayımgilə.
Yağış yağdı gilə-gilə,
Ayaqqabım batdı gilə...

F.Sadıq öz yaradıcılığında təhkiyə üsuluna, süjetin oynaqlığı və çevikliyinə sadıq qalır.

F.Sadıq öz şeirlərində balaca oxucularına əlifbanın dəyərindən, kitabın mənəvi qida olmasından, təbiətin gözəlliyindən, fəsilələrin xüsusiyyətindən, ağaclardan, heyvanlardan, quşlardan söhbət açır.

Bir çox şeirlərində uşaq folklorundan yaradıcılıqla istifadə edən Fikrət Sadıqın “Çanaqlı bağa və qurbağa” Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının “Düzgü” nümunələrinə uyğun gəlir:

¹ Əli Mirzəyev. “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı”, Bakı-1999, səh. 121.

Bir çanaqlı çağa bağa,
Girdi bağa oynamağa.
Bir qurbağa sordu onu,
Qoydu lağa

Dedi:-Buna bax ha!
Əynindəki qına bax ha!
Donub qaldı çağa bağa
Elə qaldı baxa-baxa

Sonra dedi:
-Sən də bağa, mən də bağa,
Təkcə “qur”un artıqdı ha!

ZAHİD XƏLİL (1942)

Zahid Abdulla oğlu Xəlilov 1942-ci ilin martında Yevlax şəhərində anadan olmuşdur; Sabir adına 2 №-li Yevlax şəhər məktəbini bitirdikdən sonra Bakıya gəlmiş, Bakı Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsinə daxil olmuşdur. 1965-ci ildə ali məktəbi bitirdikdən sonra “Qələbə” qəzetində ədəbi işçi, “Təşəbbüs” qəzetində məsul katib, “Gənc müəllim” qəzetində redaktor işləyib. 1974-cü ildə “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı və folklor” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib. Uşaq ədəbiyyatına və folklorla böyük həvəs göstərən Zahid müəllim bütün yaradıcılığı boyu uşaq ədəbiyyatının nəzəri problemləriylə müntəzəm surətdə məşğul olmuşdur. “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” adlı monoqrafiya yazıb, nəşr etdirib. Həmin mövzuda da doktorluq dissertasiyası müdafiə edib. Hazırda N.Tusi adına Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin professorudur. Zahid müəllim uzun illərdir ki, bu universitetdə uşaq ədəbiyyatından dərs deyir.

İlk kitabı “Uçan çıraqlar” (1969) adlanır. Kiçik şeirlər və nağıllardan ibarət olan bu kitab uşaqlar tərəfindən çox maraqla qarşılanmış və sevilmişdir. Bunun ardınca Z.Xəlil “Qarışqalar”, “Mən rəngləri tanıyıram”, “Göydən üç alma düşdü”, “Quşlar, quşlar”, “Torağaylar oxuyur” kitablarını nəşr etdirəndən sonra daha böyük enerji və həvəslə uşaq ədəbiyyatı nümunələri yaratmaqda səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Z.Xəlilin uşaqlar üçün yazdığı məzmunlu, dolğun, sağlam ruhlu əsərləri uşaqların mənəvi-estetik zövqünü oxşayır, fantaziya və xəyallarının həddlərini genişləndirir, əxlaqi-tərbiyəvi cəhətdən kamilləşməsinə, dünyaduyumunun, həyatı idrak qabiliyyətinin inkişafına, vətənpərvər, nikbin, humanist və beynəlmiləlçi kimi yetişməsinə kömək edir, həyat və mübarizənin həqiqi yolunu onlara öyrədir.

Z.Xəlil müasir uşaq ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Bilavasitə uşaq ədəbiyyatına, folklora bağlı olan Zahid müəllim, uzun illərdir ki, Azərbaycan televiziyasında uşaq verilişlərinin aparıcısıdır.

Uşaq dünyasının gözəl bilicisi olan Z.Xəlil uşaq ədəbiyyatında bir novator, bir yenilikçi kimi çıxış etmişdir. O, ənənəvi nəsihət poeziyasından yaradıcı şəkildə imtina edərək, uşağa əhvalatın özünü göstərir, nəticə çıxarmağı isə onun ixtiyarına verir:

İmran mətbəxə qaçdı,
 Qabın ağzını açdı.
 Mürəbbəni yedi o,
 Amma gəlib yavaşca
 Anasına dedi o:
 -Quyruğunu buladı,
 Pişik gəlib yaladı,
 Anası baxdı ona,
 İnanmadı sözünə,
 Mürəbbənin şirəsi
 Bulanmışdı üzünə.

Z. Xəlilin çox lirik planda yazılmış “Mən rəngləri tanıyıram” (1972) kitabında təbiət poeziyası konkret lövhələr şəklində meydana çıxır. Bu kitabda şair ayrı-ayrı quşların, böcəklərin xasiyyətini, xarici görkəmlərini, yaşayış tərzlərini poetik bir dillə oxucusuna çatdırır. Məsələn, “Şanapipik” şeirində şanapipiyin xarici görünüşündən söhbət açaraq, quşu uşaqlarla olduqca sadə və anlaşılıq bir şəkildə tanış edir:

Dimdiyi var iynə kimi!
 Gözləri var düymə kimi!

Ayaqları bapbalaca,
 Qonar hərdən bir ağaca,
 Nağıl deyir:
 - Bup-bup, bup-bup,
 Meşəmizdə nə var, nə yox?!

Z.Xəlil “Öküzlər” şeirində “qanmaz”, “vəhşi” anlamında işlənən “öküz” sözünü açıqlamaqla yanaşı oxucuya estetik zövq verərək hadisəni təsvir etməklə inandırıcı şəkildə canlandırır:

İki öküz dalaşdı,
 Əyri-üyrü buynuzlar
 Bir-birinə dolaşdı.
 Yaman qızdı gözləri,
 Yeri qazdı dizləri,
 Hər ikisi əzildi.
 Dincəlməkçün hərəsi
 Bir tərəfə sərildi.

Z.Xəlil 1974-cü ildə nəşr olunan “Göydən üç alma düşdü” kitabındaki şeirləri hər bir bitki, heyvan, canlı haqqında aydın təsəvvür yaratmaq üçün əlverişli şərait yaradır. Eyni zamanda şair canlı aləmdə hər bir şeyin lazımlı olduğunu bədii və poetik lövhələrlə aydınlaşdırır. Bundan başqa bu ibrətamiz əsərlərdə Z.Xəlil lovğalıq, özündən razılıq tənqid atəşinə tutaraq, belə mənfi xüsusiyyətlərin bəla gətirdiyini ifadə edir.

Şair “Qanqal” şeirində, yerli-yersiz tikanlarını ona-buna batıran, tündməcəz, kobud, eyni zamanda özündən müştəbeh olanların aqibətlərinin acı nəticələrlə qurtaracağını ifadə edərək, uşaqlara xoşxasiyyət və sadə olmağı tövsiyə edir:

Qanqal bir gün söylədi:
 - Tikanım var, kirpiyəm.
 Çiçəklərim gözümdür,
 -Tikanlarım-kirpiyim.
 Dəvəyə bax, dəvəyə,
 Ayaqları tərəzi.
 Elə bil ki lampadı
 Gözlərinin hərəsi.
 Bu vaxt dəvə qanqalın

Lap yanına çatırdı.
 Qanqal isə gizlicə
 Tikanını dəvənin
 Ayağına batırdı.
 Eh, dəvəyə nə var ki?!
 Dəyişmədi heç halı,
 Otların arasından
 Tapıb yedi qanqalı.

Uşaq ədəbiyyatı nümunələri yaratmaqda böyük nailiyyətlər əldə etmiş Z.Xəlil nəzm yolu ilə yüzlərlə bir-birindən maraqlı şeirlər yaratmaqla yanaşı, nəsr də qələmini sınıamış və uğur qazanmışdır. Onun 1980-ci ildə yazdığı "Balıca" kitabı, müasir uşaq ədəbiyyatının ən qiymətli nümunələrindəndir. Əsasən nağıllardan və povestlərdən ibarət olan bu kitab, nəinki uşaqlar, hətta böyüklər arasında da çox sevilmiş, bir çoxlarının stolüstü kitabına çevrilmişdir. Fantaziyanın bolluğu, hadisələrin qeyri-adiliyi, dərin yumor, ağıllı və ibrətəməz əhvalatlar bu kitabın əsas məziyyətini təşkil edir.

Z.Xəlilin əsərləri vətənin hüdudlarından uzaqlarda da tanınmış və sevilmişdir. Onun kitabları rus və başqa dillərə tərcümə olunmuş, qabaqcıl alimlər, tədqiqatçılar, sənətkarın haqqında, onun elmi və bədii yaradıcılığının, nəinki Azərbaycanda, keçmiş Sovetlər birliyinin tərkibinə daxil olan ölkələrin bir çoxunda müstəsna rol haqqında yüksək fikirlər söyləmiş, onu Avropa klassikləri H.X.Andersen, C.Rodari, Ş.Perro, Qrim qardaşları, N.Nosov, L.Kassil kimi sənətkarlarla müqayisə etmişlər.

MÜASİR UŞAQ NƏSRİ

Artıq on ildən yuxarıdır istiqlal əldə etmiş, müstəqil bir məmləkətə çevrilmiş Azərbaycanın inkişafında və yeni cəmiyyətin formalaşmasında ədəbiyyat və incəsənət həlledici rollardan birini oynayır. Ədəbiyyat insanı əks etməklə, həyatını və mübarizəsini təcəssüm etdirməklə onu tərbiyə edir, onda yüksək əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırır. Bu baxımdan sosializm buxovlarından yeni xilas olmuş cəmiyyətin həyatında, sosial-mənəvi problemlərinin həllində ədəbiyyatın rolu xüsusilə böyükdür. Azərbaycan ədəbiyyatının bu xüsusiyyəti və rolu, uzun illərdən bəri müstəqilliyə gedən yolda özünü necə göstərmişdirsə, indi də göstərməkdədir.

Uşaq ədəbiyyatı dedikdə, əlbəttə, bədii ədəbiyyatdan fərqli yaradıcılıq sahəsi düşünülməlidir.

Bütövlükdə bədii ədəbiyyata xas olan çüsusiyyətlər və vəzifələr uşaq ədəbiyyatının da spesifikasiyasını təşkil edir. Uşaq ədəbiyyatı da dünyanı, gerçəkliyi obrazlı şüurla qavrayışdır: uşaq ədəbi əsəri oboazlı idrakın məhsuludur. Bədii ədəbiyyata verilən ideya-yaradıcılıq prinsipləri uşaq ədəbiyyatının da inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirir. Uşaq nəsr-i-uşaq bədii ədəbiyyatının çox vacib sahəsidir. Məlumdur ki, uşaq canlı təhkiyəyə böyük, fəal maraq göstərir. Məhz buna görə də uşaqlar üçün yaradılan nəsr əsəri hər şeydən əvvəl cazibəli olmalı, uşağın qəlbini ələ almalı və onu düşündürməlidir. Deməli, böyüklər üçün yaradılan nəsrə verilən bədii tələblər eyi ilə uşaq nəsrinə də aiddir.

Müasir uşaq nəsr-i 1960-cı ildən bu günümüzdə qədər olan bir dövrü əhatə edir. 1960-80-ci illərin uşaq nəsrinin ən gözəl nümunələrini qocaman ədiblərimizdən M.İbrahimov, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, M.Rzaquluzadə S.Vəliyev və b. yaratmışlar.

Bundan başqa G.Hüseynoğlu, H.Zeynalova, İ.Hümmətov,

Ə.Əmrahov, Ə.Cəfərzadə, H.Cümşüdoğ da uşaq ədəbiyyatının inkişafından ötrü fədakarcasına fəaliyyət göstərmiş, uşaqların təlim-tərbiyəsinin formalaşması üçün bir sıra bədii əsərlər yazmışlar. Müasir uşaq nəsrinin əsas nümayəndələrindən Xalidə Hasilova, Ələviyyə Babayeva, Əzizə Əhmədova və Maqsud İbrahimbəyov bu işlə müntəzəm surətdə məşğul olmuş, bədii yaradıcılıqlarının böyükbir hissəsini uşaqlar üçün bədii nümunələr yaratmağa həsr etmişlər.

1960-80-ci illərdə dövri mətbuatda və ayrı-ayrı almanax və toplularda müasir uşaq nəsrinin yaxşı nümunələri toplanıb çap olunmuşdur. “Yaşıl yarpaqlar! (1974, “Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı antologiyası” (nəsr, 1976), “Ulduzlar” (1978), “Mənim bağım-baharım” və s. bu qəbildəndir.

XALİDƏ HASİLOVA (1920-1996)

Xalidə Hasilova Zaqatala rayonunda anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra, o, burada pedaqoji texnikumda təhsil almış, oranı bitirdikdən sonra Qılınır kənd orta məktəbində fəaliyyətə başlamışdır. Sonra Azərbaycan Dövlət Universitetində təhsilini davam etdirmişdir. Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatında işə girmişdir. X.Hasilovanın bədii yaradıcılığı həmin dövrə təsadüf edir. Onun ilk kitabı 1950-ci ildə balacalar üçün yazdığı “Kiçik hekayələr” toplusudur. X.Hasilova 1966-cı ildən 1972-ci ilə qədər “Göyərçin” jurnalının baş redaktoru işləmiş, 1972-ci ildən başlayaraq “Azərbaycan qadını” jurnalının baş redaktoru işləmişdir. Gənc yaşlarından ömrünün axırına qədər uşaqlar üçün hekayə və povestlər yazan X.Hasilovanın “Kiçik hekayələr” kitabından sonra “Lalənin kitabı”, “İlk məktub”, “Atlaz yarpaqlar”, “Unutmaram”, “Rəna evlərini axtarır”, “Yaşıl ayna”, “Kaman” və s. kitabları çap olunmuşdur.

Hekayə və povestlərində əsasən dostluq və yoldaşlığın xüsusiyyətləri, böyüklərə hörmətin təbliği, uşaqlarda məktəbə, təhsilə, elmə maraq və həvəs tərbiyəsi öz əksini tapmışdır.

X.Hasilovanın “Lalənin kitabı” povesti üçüncü sinifdə şagirdlərinin həyatından götürülmüşdür. Burada balaca məktəblilərin dostluğundan, təbiətə və təbət elmlərinə marağından, müəllimlərə hörmətindən bəhs olunur. Povestin qəhrəmanı, ikinci sinfi əla qiymətlərlə başa vuran Lalə yay tətlini anası ilə Qara dəniz sahilində keçirmişdir. O, maraqlı və şirin xatirələrlə evlərinə qayıdır və avqustun axırında tələsik məktəblərinə baş çəkir. Üçüncü sinifdə lovğa oğlanlarla birlikdə oxuyacağını bilib pərt olur. Doğrudan da, bəzi lovğa uşaqlar yersiz hərəkətləriylə yoldaşlarını və müəllimini incidirlər. Povestdə belə uşaqların tərbiyə olunması inandırıcı yol-

larla verilmişdir. Xüsusilə Lalə onu bezikdirən Niyazı səbr və təkidlə “düz yola” qaytarır. Povestdə üçüncü sinif şagirdi Lalə və Ceyran müəllimə yadda qalan, canlı, bitkin obrazlardır.

“Yaxşı yoldaş” hekayəsində X.Hasilova uşaqlarda xalqımıza məxsus nəcib hisslərin, böyüklərə hörmət və yoldaşlıqda səmimi və qayğıkeş olmaq vərdişləri aşılır.

“Dəniz çıraqları” povesti isə texniki peşə məktəbini bitirib neft sənayesində çalışan gənclərin fəaliyyətindən bəhs edir. Povestin əsas personajı olan Fazil dənizçi nəslindəndir. O da atası və babası kimi dənizlə maraqlanır. Texniki peşə məktəbini bitirdikdən sonra neft daşlarında işləməyə gedir, öz qoçaqlığı ilə hamının hörmətini qazanır. Fazil məktəb partası arxasından yenicə qalxmasına baxmayaraq, daim irəliləməyə can atır, çətinliklərdən qorxmur, xalqa xeyir verə biləcək şərəfli işlərdə çalışır.

Əsərdəki gənc surətlərdən biri də İradədir. İradə də tibb məktəbini bitirib, Neft daşlarında işləməyə gəlmişdir. O da işgüzarlığı və nəcib hərəkətləri ilə hamının hörmətini qazanmışdır. İradə ilə Fazil arasındakı sevgi qığılcımları, ülvü duyğular onları bir-birinə bağlayır. Povestdə onlardan başqa Rəşid, Qurban və Valya kimi yadda qalan bütöv xarakterlər vardır.

X. Hasilovanın istər hekayələri, istərsə də povestləri məktəblilərin təhsil, təlim və tərbiyəsində ciddi təsir gücünə malik olan əsərlərdir...

ƏLƏVİYYƏ BABAYEVA (1921)

Ələviyyə Babayeva 1921-ci ildə Bakıda anadan olub. Orta məktəbi bitirdikdən sonra Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuş, oranı əla qiymətlərlə bitirmişdir. Ə.Babayeva bədii yaradıcılığa hələ orta məktəbdə təhsil aldığı illərdən başlamışdır. Onun “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap etdirdiyi ilk hekayələri sonralar gənc yazıçının “Mənim müəlliməm” (1950) kitabında toplanmışdır.

Ə.Babayevanın mövzu dairəsi geniş, əhatəlidir. Ailə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq tez-tez yaşayış yerini dəyişməsi, Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında yaşamış gənc yazıçının həyatı dərinlən öyrənməsinə ciddi təsir göstərmişdir. Bu da onun bədii yaradıcılığı üçün səmərəli olmuşdur.

Ə.Babayeva 1950-1960-cı illərdə məhsuldar işləmişdir, onun “Hekayələr” (1951), “Tək ağac” (1957), “Kənd yolları” (1958), “Mənim əzizlərim” (1959), “Payızda” (1966, “Ayran” (1961), “Mən tək deyiləm” (1961), “Kənd yollarına səyahət”, “Babamın arıxanası” (1962), “Yenə baharda” (1963), “Kölgə” (1964), “Yarpaqlar nə haqda pıçıldadır” (1965), “Tut ağacı” (1967), “Süsən, sünbül”, “Hörüklər” (1968), “Povestlər” (1969) kitabları nəşr edilmişdir. Bu hekayə və povestlərin başlıca mövzusu Azərbaycanın rəngarəng təbiəti, zəngin heyvanlar aləmi, uşaqların müasir həyatı, yeniyetmələrin xarakter, təhsili və tərbiyəsi, yaradıcılıq təşəbbüsü, əməl və arzuları və s. olmuşdur.

Ə.Babayeva balacaları həyatın sirlərini öyrənmək, onları ailədə, məktəbdə yoldaşlıq və dostluqda doğru-düzgün yol seçmək ruhunda tərbiyə etməyə çalışır. “Tək ağac” hekayəsində yazıçının əsas məqsədi uşaqları birliyə, kollektivçiliyə çağırmaqdır.

Meşə başdan yaşıl don geydiyi halda, talada tək bitən bir

ağacın yarpaqları solmuş, dibi saralmışdır. Bu mənzərə baba ilə gəzməyə çıxan Nadirin nəzərindən yayınmır. Uşaq: “Baba, ay baba, bir bax, payız bura gəlib, oraya isə gedib çıxmayıb”- deyəndə qoca yaşıl meşəni və tək ağacı göstərib deyir: “Meşə ağacları birlikdə olduqları üçün bir-birini küləkdən, doludan qoruyurlar. Bu ağac isə tək olduğu üçün heç yerdən köməyi yoxdur, payız da ona tez təpinib”. Göründüyü kimi, babanın cavabı düşündürücüdür, kiçik yaşlı uşaqlarda birliyin faydası barədə təsəvvür yaradır. Ə. Babayeva öz fikirlərini uşaqların başa düşəcəyi bir dildə təsvir etməyə çalışmışdır. O, öz hekayələrində qəliz və çətin anlaşılan sözlər işlətmir. Yazıçı kiçik yaşlı uşaqlar üçün əsər yazmağın məsuliyyətini, böyük zəhmət tələb etdiyini başa düşür. Ona görə də oxucuların yaş xüsusiyyətlərini, səviyyələrini nəzərə alır, əsərin formasına, dilinə xüsusi diqqət yetirir. Ə. Babayevanın hekayələrində xalqlar dostluğu, uşaqların yüksək təhsil uğrunda mübarizəsi, səmimi yoldaşlıq mövzuları əsas yer tutur.

“Sabirin bağçası” hekayəsində ata və anasını itirmiş balaca bir qızı öz himayəsinə götürən, ona həqiqi analıq məhəbbəti bəsləyən bir qadının nəcib surəti təsvir olunur. Bu ana Zərini qızlığa götürməklə, ailədə tək böyümüş oğlu Sabiri də tərbiyə edir. Sabir ana məhəbbətinə şəriq çıxan bu qıza əvvəlcə yaxşı münasibət bəsləmir. Ana isə oğluna özgəsinin qayğısına qalmaq hissi aşılayır. Hekayədə mehriban, qayğıkeş, geniş qəlbli, vətənpərvər ana surəti yaradılmışdır.

Ə. Babayeva 1974-cü ildə çap etdirdiyi “Sehrlili pillələr” kitabına seçilmiş əsərlərini toplamışdır. Bu hekayələrdə yazıçı uşaqların maraqlı həyatını, mənəvi-əxlaqi aləmini, davranışını bədii lövhələrdə yaratmışdır. “Sehrlili pillələr”, “Sən Laləyə oxşama”, “Günah Məstanda imiş”, “Çörəkli yer” və b. hekayələri bu cəhətdən səciyyəvidir.

Ə. Babayeva böyüklər üçün yazdığı povest və romanlarda da kiçik yaşlı uşaq obrazları qələmə almışdır. Onun “Nardasan dost, harda?” povestində jurnalistin fəaliyyəti başlıca yer tutsa da, kimsəsiz uşağın taleyi və tərbiyəsi əsrin əsas ideyasıdır.

Ə. Babayeva tərcüməçi kimi də səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. O, rus klassiklərinin uşaq hekayələrini dilmizə çevirməklə, kiçik yaşlı uşaqların kitabxanasını zənginləşdirmişdir.

ƏZİZƏ ƏHMƏDOVA (1932-2003)

Əzizə Əhmədova 1932-ci ildə yanvar ayında Bakıda anadan olmuşdur. 1951-ci ildə Bakı Pedaqoji Texnikumunu bitirmiş, sonra təhsilini, indiki Bakı Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsində davam etdirmişdir. Təhsilini başa vurandan sonra 1956-cı ildən 1966-cı ilə qədər Uşaqgəncnəşrdə redaktor işləmiş, sonra bir il Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında böyük redaktor vəzifəsində çalışmışdır. 1967-ci ildə “Gənclik” nəşriyyatına direktor təyin olunmuş, 1987-ci ilədək bu vəzifədə çalışmışdır.

Hələ orta məktəbdə oxuyarkən bədii yaradıcılığa həvəs göstərən Əzizə “Qorxmazın səhvi” adlı ilk hekayəsini “Pioner” (1957) jurnalında çap etdirmişdir. Həmin ildən ciddi ədəbi fəaliyyətə başlayan Ə.Əhmədova kiçik yaşlı uşaqların maraq aləmindən bəhs edən hekayələrini “Azərbaycan pioneri” qəzetində, “Göyərçin” və “Pioner” uşaq jurnallarında tez-tez çap etdirmişdir. Əzizə xanımın 1970-ci ildən başlayaraq “Yaz qarı” (1970), “Bu ellərə vurulmuşam” (1970), “Onu çiçəklər sevdi” (1977), “Bir ürək sındırmışam” (1980), “O günlərə baxıram” (1982) hekayə və povestlərdən ibarət kitabları çap olunmuşdur. Ə. Əhmədova tərcümə sahəsində də səmərəli fəaliyyət göstərir. O, keçmiş Sovetlər birliyi xalqlarının və dünya ədəbiyyatının bir sıra yaxşı nümunələrini dilimizə çeviribdir.

Ə. Əhmədovanın hekayələrində müharibə mövzusu onun uşaqılıq illərinin acı, kövrək xatirələrindən yaranmışdır. O, müharibə illərində arxa cəbhədə uşaqların çəkdikləri məşəqqətli günləri, hərbin zəhmli-ağır əks-sədasını real-lirik boyalarla əks etdirmişdir. “İtirilmiş uşaqılıq”, “Onda qar soyuq idi2. “Nənəm və mən” hekayələri bu qəbildəndir.

Ə. Əhmədovanın hekayələrində gənc nəslin tərbiyə və təhsili, bu və ya digər sənətə həvəsi, istək və arzuları, özündən böyüklərə ehtiram, əməli təşəbbüskarlıq kimivacib həyati məsələlər bədii həllini tapır. Yazıçı uşaqların davranışında müşahidə etdiyi qüsurlar və səhvləri də unutmur. “Elbəniz dərsə gedir” hekayəsində dərse

gecikən Elbənizin saxta fədakarlığı üzə çıxır. Aydın olur ki, Elbənizin dərsə gecikməsinə səbəb qarını küçədən keçirib evinə yola saldığı üçün deyil, əksinə, qartopu ilə vurması, küçədə adamlara sataşması, divarlardan afişaları və qəzetləri cırıb atması ucbatından olmuşdur.

Ə. Əhmədova təbiət, çiçəklər və heyvanlar aləmindən maraqlı, düşündürücü hekayələr, nağıllar və təmsillər yazmışdır. “Novruzgülü-yazgülü”, “Qısa ömrü mərd yaşadı”, “Onu çiçəklər sevdi”, “Şehli güllər”, “Arı”, “Duman”, “Xınalı qayalar”, “Yacış”, “Yaz qarı”, “Toplan və kölgəsi”, “Ayı meşədən küsdü”, “Heyvanların qış hekayəti”, “Ağlağan çəpiş”, “Səyyar dovşan” və b. hekayələrdə yazıçının həssas müşahidə qabiliyyəti, öz sənətinə tələbkarlıqla yanaşması aydın hiss olunur. “Heyvanların qış hekayəti” nağılı bu cəhətdən daha uğurludur. Özlərinə qış ehtiyatı görmək, ev tikmək, azuqə toplamaq və birlikdə yaşamaq istəyən kirpi, sağsağan və dovşanlara tülkülər də qoşulur. Əlbəttə, tülkülər dovşanları yemək üçün onlarla bir evdə yaşamağa cəhd göstərirlər. Ancaq kələkləri baş tutmur, sağsağanın və kirpinin səyi nəticəsində dovşanlar təhlükədən xilas olur. Hekayədə heyvanların hər birinin özünəməxsus hərəkətləri, xasiyyətləri təbii verilmişdir.

Ə. Əhmədova məşhur İsveç yazıçısı Astrid Lindqrenin “Balaca və damda yaşayan Karlson” əsərinin qəhrəmanı Karlsonu, Azərbaycana qonaq gətirmiş və uşaqlar üçün “Damda yaşayan Karlsonla, bacada yaşayan Damdabacanın macəraları” əsərini böyük zövqlə yaratmışdır. Bu əsər uşaqlar tərəfindən maraqla oxunmuş və çox sevilmişdir.

Uşaq təbiətinə çox gözəl bələd olan Əzizə xanım yazdığı əsərlərdə orijinal fikir söyləməyi, balacaların hiss və duyğularını ələ almağı bacarır.

MÜASİR AZƏRBAYCAN UŞAQ DRAMATURGIYASI

Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq və gənclər dramaturgiyası 60-cı illərdən yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur. Müasir insanı, onun həyatını bütün genişliyi ilə əks etdirən, ictimai həyatdakı əkslikləri, insan xarakterində nəzərə çarpan keyfiyyətləri bir-biriylə təmasda açmaq dram janrı üçün əsas meyara çevrilirdi.

Bu illərdə dramaturgiyanın mövzu dairəsi daha da genişlənməmiş, yeni nəslin əsrin tələb etdiyi səviyyədə tərbiyəsinə yönəldilmişdir. Gəncliyin əsl vətəndaş kimi kamala çatması üçün müasir elmi və texniki biliklərə yiyələnmək, yüksək zövqə, mənəvi yetkinliyə, zəhmətə və əməklə ucalmağa cəhd göstərməsi günün ən başlıca məsələsi kimi dramaturgiyanın qarşısında dururdu. İstər Gənc Tamaşaçılar Teatrında, istərsə də A.Şaiq adına Kukla Teatrında tamaşaya qoyulan bir sıra pyeslər uşaq və gənclərə məxsus dramaturgiyanın yeni inkişaf mərhələsinə daxil olması haqqında aydın təsəvvür yaradır.

A. Şaiq adına Kukla Teatrında müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulan Ə. Abbasovun “Keçinin qisası”, M.Dilbazinin “Göyçək Fatma”, R.Heydərin “Göylər qoağı”, Ə. Səmədovun “Artıq tamah baş yarar”, “Əzablı günlərin sonu”, Ə. Məmmədovun “Cəsur uşaqlar”, M.Atəşin “Cırtan”, T.Kazımovun “Qoçaq Polad”, S.Məmmədovun “Tülkünün aqibəti”, R. Əlizadənin “Hamam hamam içində”, F. Məmmədovun “Ac qulağım, dinc qulağım” və digər yazıçıların pyesləri, eyni zamanda keçmiş SSRİ-nin və dünya xalqlarından edilmiş tərcümə əsərləri fikrimizi sübut etmək üçün aydın təsəvvür yaradır.

Bu pyeslər mövzu baxımından da müxtəlifdir, folklordan gələn gövzular, müasir uşaqların həyatına dair mövzular; uşaqların zirikliyi və qoçaqlığı, hiyləgərliyin və tənbəlliyin aqibəti, dostluq və

yoldaşlığın qüdrəti və s. ayrı-ayrı tipik surətlərin timsalında səhnədə canlandırılır.

Lakin gənclərin estetik tərbiyəsinə xidmət edən daha ciddi, sanballı, müasir problemlər qaldıran, ataların mübarizəsini və arzularını ifadə edən geniş süjetli, çox şəkili pyeslər də yaranmışdır ki, onların bir çoxu Gənc Tamaşaçıları Teatrında oynanılmış və rəğbətlə qarşılanmışdır.

Şifahi xalq ədəbiyyatının motivləri əsasında yaranan X. Əlibəylinin “Dovşanın ad günü”, “Ay can”, İ.Coşqunun “Tülkü məhkəməyə gedir”, “Meşədə futbol, qol”, F. Ağayevin “Xoruz” və b.-nin əsas personajları heyvanlar və quşlardır. Təmsil-pyes janrını ədəbiyyatımıza C. Məmmədquluzadə və A. Şaiq gətirmişdir. 1960-80-ci illər arasında təmsil-pyes dramaturgiyamızın bir növü kimi formalaşmış, uşaq-gənclər teatrlarında möhkəm yer tutmuşdur.

İ. Coşqunun “Ana laylası” pyesi isə məişət nağıllarımızın motivləri əsasında yazılmışdır. Şah ikinci övladı da qız olduğundan onu anası ilə birlikdə sürgün etdirir. Sarayda tərbiyə alan Çiçək erköyün, təkəbbürlü və şiltaq böyüdüyü halda, el içində böyüyən Bahar xoşrəftar, istiqanlı, eyni zamanda iradəli və qətiyyətlidir. Saraydan qovulan Bahar işgəncələrə məruz qalır, dustaqxanalara atılır. Lakin ana laylası ilə tərbiyə aldığına görə Bahar qələbə çalır. Burada ana laylası rəmzi məna daşıyır. Ana laylası-vətən və xalq tərbiyəsi deməkdir. Məhz buna görə də Bahar qələbə çalır.

1960-80-ci illərdə yazılan pyeslərin mühüm qisminin mövzusu müasir həyatdan alınmışdır. M. Təhmasibin “Gülən gözlər”, Y. Əzimzadənin “Qonşular”, Anarın “Keçən ilin son gecəsi”, S. Qədirzadənin “Şirinbala bal yığır”, A.Məmmədovun “Yadımdamı”, İ. Xurşud və A. Hacıyevin “Məhəbbət novellası”, İ. Məlikzadənin “Sağlıq olsun” pyeslərində müasir gəncliyin həyatı, fəaliyyəti, əməl

və arzuları, sevgisi, dünyabaxışı, həyata münasibəti, fərdi davranışı, təhsil və tərbiyəsi, əməyi və işi xarakterik detallarla canlandırılmışdır.

Yeni nəslin vətəndaş kimi tərbiyələnməsində tarix əsl məktəbdir. Dramaturgiyada tarixi mövzuların işlənməsi klassik ənənəni davamı kimi təqdirəlayiqdir. Bu baxımdan müstəqillik dövründə yazılmış B. Vahabzadənin “Şəhidlər”, Hüseynbala Mirələmovun “Güllələnmiş heykəllər”, “Vicdanın hökmü” pyesləri erməni-rus neofaşistlərinin vətənimizdə törətdiyi qanlı qırğınları, xalqımıza verdiyi işgəncəni və zülmü, eyni zamanda xalqımızın milli-azadlıq hərəkatını, cəsarətini və rəşadətini, qeyrətli övladlarının şücaətini, bir sözlə dövrün ab-havasını özündə əks etdirir.

YUSİF ƏZİMZADƏ (1917-1984)

Yusif Əzimzadə ədəbiyyat aləminə şeirlə (1934-1938) başlamış, ilk qələm təcrübələrini “Yeni yol”, “Gənc işçi”, “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap etmişdir.

Y. Əzimzadənin uşaqlara və gənclərə məxsus hekayə və povestləri “Partizan oğlu”, “İlk görüş”, “Görüşdən sonra”, “Qardaşlar”, “Xatırlayacaqsan”, “Murad dayının xatirələri”, “Ləpirlər”, “Unutmayın”, “Mənim mahnılarım” toplularda çap olunmuşdur.

Y. Əzimzadə eyni zamanda “Çiçəklər səltənəti”, “Anacan”, “Nəsreddin”, “Qonşular”, “Mən gənc qvardiyaçıyam” və “Xatirə” pyeslərinin müəllifidir.

“Xatirə” pyesində hadisələr müharibə dövründə Bakıda və cəbhədə cərəyan edir. Pyesin aparıcı personajları da gənclər-Yadigar, Əsmər və Nadirdir. Gözəl əməl və arzularla yaşayan bu gənclər həm də yaxın qonşudurlar. Bir-biriylə çox səmimi olan valideynləri də əsl zəhmət adamlarıdır. Müharibə özgə ailələr kimi onların da ailələrinə fəlakət gətirir. Əsmərin atası və sevgilisi Yadigar müharibədə həlak olur. Qapıbir mehriban qonşuların əvvəlki növrağı sönür. Nadir müharibənin ağır, kədərli hadisələrini xatirə kimi danışır. O, Yadigarın alman zabiti qarşısında ölümü mərdliklə qarşılamasından söhbət açır.

Yusif Əzimzadənin “Anacan” pyesində 20-ci illərdə yurdsuz uşaqların uşaq evlərinə cəlb olunması, təhsil və tərbiyəsi təxirəsalınmaz məsələlərdən idi. Xalqı və dövləti narahat edən bu vacib işdə müəllim və tərbiyəçilərin də öhdəsinə ağır vəzifə düşürdü. Çünki bu uşaqlardan oğrular və quldurlar öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edir, onları uşaq evlərindən çəkəndirməyə çalışırdılar. Bu işdə uşaq evinin müdiri Anacan-Gülbahar Ağalarova böyük fədakarlıq göstərir. Gördüyü işin mahiyyətini düzgün dərk edən və

öz iradəsinə inanan Gülbahar oğru və canilərin əlində oğru və caniyə çevrilən sahibsiz uşaqları uşaq evinə cəlb edib, təhsil və tərbiyə verib, gələcəkdə bir sənətkar, şüurlu bir vətəndaş kimi görmək istəyir. Buna görə də o, ilk növbədə cani və quldurlara qarşı mübarizə aparmalı olur. Onlardan biri “Ataman” ləqəbilə tanınan Kamaldır. Anacan bu təhlükəli cani ilə qarşılaşarkən silahdan belə istifadə etmir, hətta ələ keçərkən onu qaçırır. Anacan Atamanı silahsız mübarizəyə çağırır. Anacan mübarizədə çox cəsarətli və təhlükəli addımlar atır, bu isə ona baha başa gəlir. Ataman quldur olsa da, insani hisslərdən məhrum deyildir. Məhz bunun üçün də Gülbahar onunla silahsız döyüşə girir və təsəvvüründə yanılmaz. Ataman Gülbaharın kişilərə məxsus mərd və nəcib münasibətini gördükdə dərk edir ki, quldurluğun axırı yoxdur. Atamanın əlaltısı Səlim isə təbiətən qəddar və canidir.

Pyesdə iştirak edən digər personajlar da diqqətlə işlənmişdir. Yetim uşaqlar Atamanla Gülbahar arasında gedən mübarizə zamanı narahat günlər keçirirlər. Uşaq evinin rahatlığını dərk etsələr də, Atamanın və Səlimin hökmündən çıxıb bilmirlər. Ancaq Atamanın Gülbahara ehtiramı və yavaş-yavaş quldurluqdan uzaqlaşması uşaqları cəsarətləndirir və onlar uşaq evinin əsas sakini olurlar.

“Anacan” uşaq dramaturgiyasının ən məzmunlu nümunələrindən biri kimi uzun illər səhnədə oynanılmış və mətbuatda yüksək qiymətləndirilmişdir. Pyes 1958-ci ildə ümumittifaq festivalında Gənc Tamaşaçılar Teatrı tərəfindən göstərilmiş, birinci dərəcəli diploma layiq görülmüş, müəllif isə festivalın laureatı adını almışdır.

ƏLİ SƏMƏDOV (1930)

Əli Səmədov indiki Əlibəy hüseyinzadə adına İncəsənət Universitetini bitirmişdir. “Aqil babanın nağılları”, “Məktəb səhnəsi”, “Qarlı gündə”, “Çinar ömrü uzun olur”, “Tərgül və Zərgül”, “Hər kəsin öz nəğməsi var”, “Tapmacalar”, “Xəbərçi zəng”, “Sehrli xalça” və s. kitabların müəllifidir.

Ə. Səmədov uşaq dramaturgiyası sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Dramaturq “Pioner proyektoru”, “Artıq tamah baş yarar”, “Əzablı günlərin sonu”, “Gülən dağ”, “Xəbərçi zəng”, “Meşədə konsert”, “Elnurun şücaəti”, “Kibrit çöplərinin macərası”, “Sehrli xalça”, “Sarı bülbül”, “Hərənin bir ulduzu” və s. pyeslərin müəllifidir.

Ə. Səmədovun xalq nağılları motivləri əsasında yazdığı “Artıq tamah baş yarar” pyesi dostluq və yoldaşlıq münasibətlərindən bəhs edir. Pyesin əsas personajları İskəndər və Səməndərdir. Qış günü dəyirmanı dən üyütməyə gedən İskəndər və Səməndər arxın suyu donduqdan sonra orda gecələməli olurlar. Azuqələri qurtardıqdan sonra dəyirmançıdan borc un alıb kömbə bişirirlər. Yoldaşlıq və dostluq duyğuları kömbə hazır olandan sonra bilinir. Bir məhəllədə böyümüş bu iki uşağın xasiyyəti indi üzə çıxır. Uşaqların hər ikisi bir-birinə kələk gəlib kömbəni özünə götürmək istəyir. Beləliklə də, kömbəni bölə bilmirlər. Ağıllı və tədbirli dəyirmançı uşaqları meşəyə aparıb vəhşi heyvanların ovu necə böldüklərini göstərir. Bu səhnədən ibrət alan uşaqlar yoldaşlıqda səhv etdiklərini başa düşürlər.

Bir çox pyeslərində əsasən xalq bədii təfəkküründən qidalanan Ə.Səmədov “Elnurun şücaəti” pyesini məşhur xalq nağılı “Cırdan”ın motivləri əsasında səhnələşdirmişdir. Müəllif yeni personajlar vasitəsilə hadisəni genişləndirmiş, yeni boyalarla zəngin-

ləşdirmişdir. Ağ div Cırt dangilin evlərindən Cırt danı, odunu və tək-nəni oğurlayır. Cırt dan və yoldaşları Ağ divlə mübarizəyə girişirlər. Dramaturq “Güc birlikdədir” xalq etiqadına əsaslanıb balacaların nəhəng divə qalib gəlməsini inandırıcı vermişdir. O, pyesdə Cırt danın nənəsi Güllü, Ceyran, İlqar, Gülyanaq kimi ayıq və cəsarətli surətlər yaratmışdır.

“Meşədə konsert” pyesinin personajları quşlar və heyvanlardır. Bu təmsil-pyesdə tülkü ilə çaqqalın konsertə hazırlaşan quşlara sui-qəsdə ifşa olunur. Konsert-müsabiqəni təşkil edən Bozqulaqla Düzqulağı tülkü və çaqqal aldadıb qəfəsə salırlar və dovşan maskası geyib müsabiqəni idarə etmək istəyirlər. Sağsağan və digər quşlar hiylənin üstünü açır. Müsabiqənin iştirakçıları içərisində həqiqi müğənnilərlə, oxumağı bacarmayan, istedadsız, şöhrətpəst müğənnilər arasında ixtilaf əsərin əsas konfliktinə çevrilir. Beləliklə, bülbülə meydan oxuyan qarğalar tamaşaçılar qarşısında ifşa olurlar.

ƏDƏBİYYAT

Mirzəyev Ə. "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı", Bakı-1999.

Hacıyev A. C. "Azərbaycan sovet uşaq nəsrı", Bakı-1989.

Namazov Q. "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı", Bakı-1984

Zaxid X. "Детская литература Азербайджана", Москва, "Детская литература", 1987.

"Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı antologiyası (poeziya), Bakı, "Gənclik", 1976.

Əlibəyova Q. Axtarışlar, nəşrlər Bakı-1970

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATI

1987-ci ilin axırı-1988-ci ilin əvvəlindən başlayaraq, yenə də “Böyük Ermənistan” yaratmaq iddiasına düşən azğınlaşmış ermənilər, öz neofaşist havadarları-işğalçı rus şovinistləriylə birləşərək əvvəlcə Qərbi Azərbaycanda yaşayan 200 mindən yuxarı soydaşımızı ən ağır işgəncələrə məruz qoyub, öz doğma yuvalarından, yurdlarından didərgin saldılar. Belə bir vəhşilikdən, quduzluqdan dəhşətə gəlmiş xalqımız milli-azadlıq hərəkatına qalxdı. Lakin qanıçən ermənilər soydaşlarımızı Qərbi Azərbaycandan qovmaqla kifayətlənməyib, Yuxarı Qarabağda Azərbaycan kəndlərinə hücum edir, evləri yandırır, silahsız adamları qətlə yetirir, ailələri başsız qoyurdular. Buradakı soydaşlarımız da öz doğma torpağını, evini-eşiyini atıb qaçmağa məcbur olurdular. Ermənilər bu mənfur niyyətlərini həyata keçirmək planını uzun illərdən bəri hazırladıklarına görə “saqqallı quldur” dəstələri ilə, təcürdən dırnağadək silahlanmış halda, eyni zamanda rus “aşna”larının himayədarlığı ilə Azərbaycan xalqına divan tutmağa başlamışdılar. Ermənilər bu işğalçı siyasətlərində, Sovet dövlətinin o vaxtkı rəhbəri, bütürn türk dünyasına nifrətini açıq-aşkar car çəkən Mixail Qorbaçova arxalandıqları üçün, heç nədən qorxub çəkinmədən yenə də “soyqırım” tədbiri hazırlayırdılar. 1990-cı ilin yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən gecə ermənipərəst rus neofaşist ordusu Bakı şəhərində misli görünməmiş qırğın törətdi. Vətən, torpaq uğrunda hər an canından keçməyə hazır olan, milli-azadlıq hərəkatına qalxmış, sinələrini vətənin müdafiəsi üçün sipər etmiş, fəqət şübhesiz, hərbi texnikasız, hərbi-fiziki hazırlıqsız yüzlərlə soydaşımızı tankların dəmir diskisi altında qoyaraq, eyni zamanda avtomatlardan, pulemyotlardan güllə yağışına tutaraq vəhşicəsinə öldürdülər. Azərbaycanın

üstündə qara buludlar əsirdi. Bütün xalq matəmə bürünmüş, evlərin damlarından qara bayraqlar asılmışdı. Azərbaycanın o vaxtkı satqın və xəyanətkar rəhbəri, üz-gözünü qadın makijajı etdirib, qadın paltarı geyinərək Moskvaya qaçdı. Milyonlarla soydaşımız ölümü gözüne alıb, vətən, torpaq uğrunda şəhid olmuş igidlərimizin cənazələrini böyük bir izdihamla, indiki şəhidlər xiyabanına apardılar. Azərbaycanın xalq şairi Qabil bu dəhşətli faciəni, elə həmin gün ürək yanğısı ilə yazdığı “Mərsiyə” şeirində belə ifadə edirdi:

Öldü gənc, öldü uşaq, öldü gəlin-qızlarımız,
Ölmədi, şanla şəhid oldu neçə yüzlərimiz.
Bü gecə Kərbü-bəla düzləridir, düzlərimiz,
Necə də ağlamasın, üzlərimiz, gözlərimiz?!
Şəhəri atəş ilə qırmızı qan eylədilər,
Xəlqimi, millətimi gülləbaran eylədilər.

Xalqımıza üz verən bu müsibətdən sonra bir çox ziyalılarımız, elm, ədəbiyyat, incəsənət xadimlərimiz, bir sözlə, vətənin qeyrətli, namuslu vətəndaşları Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə qalxdılar. Artıq onları bu yoldan kimsə döndərə bilməzdi. Bu şanlı mübarizədə bütün Azərbaycan xalqı vahid bir şəkildə birləşərək, nəhayət, 1991-ci ildə 71 ildən sonra Azərbaycanın müstəqilliyinə nail oldular. Azərbaycan rus əsarətindən xilas olaraq azad, baxımsız bir ölkəyə çevrildi.

O dövrdə Azərbaycanın şair və yazıçıları qələmlərini süngüyə çevirərək, dövrün hadisələrini, milli-azadlıq hərəkatını, erməni-rus neofaşistlərinin torpaqlarımızda törətdikləri vəhşilikləri, xalqımızın qaniçən, işğalçı, istilaçı və təcavüzkar düşmənlə mübarizəsini, istiqlal alovunu və sevgisini, Azərbaycanın o dövrdəki rəhbərlərinin

satqınlığını və xəyanətini, xalqın qeyrətli oğullarının qəhrəmanlığını, vətən, torpaq uğrunda şəhidlik zirvəsinə yüksəlmələrini əks etdirən sanballı əsərlər yaratdılar. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir mərhələ idi. Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Sabir Rüstəmxanlı və bir çox sənətkarlarımızın yazdığı əsərlər gənc nəsil üçün, xüsusilə gələcək nəslimiz üçün Azərbaycanın həqiqi tarixini öyrənmək baxımından, hərbi vətənpərvərlik ruhunun yüksəlməsi baxımından, dostunu-düşməni tanımaq, ağı qaradan seçmək baxımından, yeddi arxa dönənin kim olduğunu bilmək baxımından olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Azadlıq və müstəqillik hissələrinin aşılmasında, torpaqlarımızın erməni işğalından azad olunmasında yeni uşaq poeziyası, yeni uşaq nəsr, yeni uşaq dramaturgiyası və yeni uşaq mətbuatı müstəsna rol oynayır.

Bəxtiyar Vahabzadənin “Bayraq”, “Azərbaycan-Türkiyə”, Xəlil Rza Ulutürkün “Xalqımın səsi”, Sabir Rüstəmxanlının “20 yanvar”, Ülvi Bünyadzadənin “Vətən üçün ölməliyik”, Telman Nəzərlinin “Bir gəlin qaçırdı dağlara sarı”, Rafiq Yusifoğlunun “Qarabağım yenə geri dönəcək”, Şahin Musaoğlunun “İgid əsgər”, Zəlimxan Yaqubun “Layla, Xocalım, layla”, Nəriman Həsənzadənin “Şəhidlər xiyabanında” şeirləri, Qaçay Köçərlinin “Anamı istəyirəm” və “Balaca qaçqın”, Rafiq Yusifoğlunun “Qərənfil dənizi”, Yusif Kərimovun “Xarı bülbül” və “Xarı bülbül Bakıda” hekayələri o dövrlə bağlı Azərbaycanda baş verən faciələri, müsibətləri, eyni zamanda şanlı qəhrəmanlıq tariximizi bir güzgü kimi özündə əks etdirən möhtəşəm əsərlərdir.

1990-cı ilin əvvəllərində Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra, Azərbaycanın o dövrdəki rəhbərliyinin səriştəsizliyindən və hakimiyyət iddiasında olan bir sıra siyasi qüvvələrin özbaşınalığından, Azərbaycanda hərə-mərclik tüğyan etməyə başladı. Keçid dövrünü yaşayan, bir yandan erməni quldurları tərəfin-

dən 20 faiz torpaqları işğal olunmuş, bir milyondan artıq vətəndaşı öz doğma yurdundan, elindən-obasından didərgin düşmüş vətənimizdə qardaş qırğını təhlükəsi yaranmışdı. 1993-cü ildə, vaxtilə uzun illər Azərbaycana sədaqətlə rəhbərlik etmiş Heydər Əliyev xalqın tələbi, istəyi və arzusu ilə yenidən Azərbaycana rəhbərlik etməyə başladı. Əvvəlcə qardaş qırğınının qarşısını alan bu böyük şəxsiyyət, az bir müddət içərisində vətəndə sakitliyi tam bərpa etdi. Sonra isə xalqın ona göstərdiyi etimadı doğrultmaq üçün, eyni zamanda Azərbaycanı bütün dünyaya tanımaq, Ermənistanın təcavüzkar və işğalçı bir dövlət olduğunu bütün dünyaya sübut etmək üçün və Azərbaycan xalqının maddi rifahını yüksəltmək üçün, öz çoxillik təcrübəsindən, ziyalı və zəkali düşüncəsindən, güclü enerjisindən və istedadından istifadə edərək, gecəsini gündüzünə qatararaq, fədakarcasına fəaliyyət göstərdi. Ermənistan dan başqa bütün qonşu dövlətlərlə mehriban münasibət yaradaraq, eyni zamanda ABŞ, Almaniya, Fransa, İngiltərə və s. kimi nüfuzlu dövlətlərlə sıx əlaqələr əldə edərək bir sıra nailiyyətlər qazandı. Azərbaycanın çiçəklənməsi, texniki elmlərinin, sənayesinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, incəsənətinin inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəməyən Heydər Əliyev doğma dilimiz, əlifbamız və ədəbiyyatımızla bağlı bir sıra Azərbaycan xalqı üçün olduqca əhəmiyyətli olan qərarlar qəbul etdi. Heydər Əliyevin hazırladığı və həyata keçirdiyi qərarlar, elə sosial-ictimai problemləri həll etdi ki, bunlar öz növbəsində sənət və ədəbiyyata davamlı təsir göstərməyə bilməzdi.

Heydər Əliyev öz çıxışlarında doğma ana dilimizin nə qədər zəngin bir dil olduğunu ön plana çəkərək, yüksək vəzifəli şəxslərə bu dilə hörmət göstərməyi, bu dilin incəliklərinə yiyələnməyi, eyni zamanda artıq bir müstəqil dövlətin vətəndaşları kimi kiril əlifbasından, latın əlifbasına keçməyi hər kəsdən tələb etdi.

“Artıq bütün elmi və bədii kitablar, dərsliklər, qəzet və jurnallar, eyni zamanda bütün sənədlər latın əlifbasıyla yazılmalıdırayə göstəriş verən Heydər Əliyev xalqın istək və arzularının həqiqi ifadəçisi olaraq vətən, xalq qarşısında öz müqəddəs borcunu şərəflə yerinə yetirirdi.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycanda ədəbiyyatın, eyni zamanda uşaq ədəbiyyatının inkişafı üçün ədəbiyyatşünasları, yazıçı və şairləri, yeni yazılacaq elmi və bədii əsərlərdə müasir dövrümüzə bağlı həyatı düzgün əks etdirməyə, zəmanəmizin böyük həqiqətlərinin realist boyalarla və yüksək bədii sənətkarlıq səviyyəsində göstərilməsinə, uşaqların döyüşkən ruhlu, hərbi vətənpərvər kimi, eyni zamanda elmi, savadlı, bilikli, tərbiyəli olmalarına xidmət göstərməyə qulluq edən əsərlər yaratmağa çağırırdı.

Ömrünün axırına qədər Azərbaycanın hər cəhətdən inkişafı üçün çalışan bu böyük şəxsiyyətin apardığı bu məntiqli siyasətini davam etdirən Azərbaycanın indiki prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan xalqının tərəqqisi üçün əzmkarlıqla mübarizə aparır.

BƏXTİYAR VAHABZADƏ (1925)

20-ci əsrin ikinci yarısının, eləcə də həyata yenicə qədəm qoymuş 21-ci əsrin Azərbaycan ədəbiyyatında ən görkəmli simalardan biri Bəxtiyar Vahabzadədir.

B. Vahabzadə çox sadə mətləbləri mənalandırmağı, oxucusuna aşılamaq istədiyi fikri poetik hiss və duyğularla yoğurmağı, əsl sənət dilinə çevirməyi bacaran olduqca qüdrətli bir şairdir.

Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyası həm mövzu, həm də mündəricə etibarilə zəngin və dolğundur. Sözçülükdən, bəsit ifadə vasitələrindən, ritorikadan, mücərrədlikdən uzaq olan B. Vahabzadə poeziyası bütün ruhu, varlığı xalqın, vətənin, torpağın, azadlığın, bayrağın sevgisi və məhəbbəti ilə yoğrulmuşdur. B. Vahabzadənin poeziyasının tükənməz həyat qüvvəsi xalq həyatı ilə sıx təmasda, xalqın arzu və düşüncələrinə qırılmaz bağlı olmasıdır. Fəal, yüksək mənəvi duyğuların təsdiqi, poetik mündəricə B. Vahabzadə poeziyasının başlıca cəhətidir.

Şairə görə, nə qədər ucalsan da, səmalarda uçsan da yenə torpağa, doğma torpağa bağlı olmalısan. Torpaqdan məhrum olmaq, ayağını yerdən üzmək kimi səni gücsüz, çəkisiz, qiymətsiz edir. Vətənpərvərlik onun irili-xırdalı bütün şeirlərindən qırmızı xətt kimi keçir. Zəngin bədii yaradıcılıq yolu keçən, Azərbaycan ədəbiyyatına bir-birindən gözəl bədii töhfələr bəxş edən B. Vahabzadə 1990-cı ilin 20 yanvarında azğınlaşmış rus sovet qoşunlarından vətəni, torpağı qorumaq üçün, yalın əlləriylə, düşmən qarşısına çıxıb sinələrini quduz neofaşistlərin gülləsi qabağına verən və uca Allahın yanında böyük şərəfə nail olaraq şəhidlik zirvəsinə qalxan şəhidlərimizə həsr etdiyi “Şəhidlər” poeması tarixi bir salnamə, əbədi bir kitabə, möhtəşəm bir qəhrəmanlıq dastanıdır. Rus şovnistlərinin Sovet hakimiyyəti illərində tülkü kimi maskalanaraq,

Azərbaycan xalqını sosializm, kommunizm ideyalarına inandırmasını, yetmiş il müddətində onlar tərəfindən Azərbaycanın bütün sərvətlərinin daşınıb aparılmasını, bütün bu yaxşılıqların müqabilində 1990-cı ilin yanvar ayında rus neofaşistlərinin Azərbaycan xalqının kütləvi surətdə qətlinə fərman verməsini özündə bir güzgü kimi əks etdirən bu poemanın əsas qəhrəmanları torpaq, vətən uğrunda qurban gkdən şəhidlərdir. B. Vahabzadə bu poemada yüz yetmiş il müddətində Azərbaycan xalqını əsarətdə saxlayan, əl-ayağına zəncir vran, dinini, türklüyünü, çirağını, az qala doğma dilini belə əlindən alıb, başına qapaz vurub, sinəsinə dağ çəkən rus neofaşistlərinin təcavüzünə qarşı üsyankar etirazla çıxış edərək, xalqı zülmə, zalımlığa, zorakılığa və haqsızlığa qarşı mübarizəyə çağırır.

Şəhidlərin ölməz ruhunu uca tutan şair, onların vətən, torpaq sevgisini, yalın əllə ana yurdu, vətənin paytaxtı gözəl Bakımızı qorumaq üçün düşmənlə mübarizəyə qalxan şəhidlərin misilsiz qəhrəmanlıqlarını belə tərənnüm edir:

Qatil gülləsinə qurban gedirkən
Gözünü sabaha dikdi şəhidlər.
Üçrəngli bayrağı öz qanlarıyla
Vətən göylərinə çəkdi şəhidlər.

Zalım öyünməsin zülümləriylə,
Minbir böhtanıyla, minbir şəriylə.
Həqiqət uğrunda ölümləriylə
Ölümü kamına çəkdi şəhidlər.

O şənbə gecəsi, o qətl günü
Mümkünə döndərdi çox namümkünü.

Xalqın qəlbindəki qorxu mülkünü
O gecə dağıdıb sökdü şəhidlər.

Tarixi yaşadıb diləyimizdə,
Bir yumruğa döndük o gecə biz də.
Yıxıb köləliyi ürəyimizdə,
Cəsarət mülkünü tikdi şəhidlər.

Onlar susdurulan haqqı dindirər,
Qaraca torpağı qiymətləndirər.
Donan vicdanları qeyrətləndirər,
Axı, el qeyrəti çəkdi şəhidlər.

Bilirik bu bəla nə ilki, nə son,
Ölürkən uğrunda bu ana yurdun
Quzu cildindəki o qoca qurdun
Doğru, düz şəklini çəkdi şəhidlər.

Dözdü hər zülmətə, dözdü hər şeyə,
“Dünyada mənim də haqqım var”-deyə.
Kütləni xalq edən müqaviləyə
Qanıyla qolunu çəkdi şəhidlər.

İnsan insan olur öz hünəriylə,
Millət millət olur xeyri-şəriylə.
Torpağın bağına cəsədləriylə
Azadlıq tumunu əkdə şəhidlər.

ZƏLİMXAN YAQUB (1950)

Zəmanəmizin ən məşhur şairlərindən olan Zəlimxan yaqubun “Layla Xocalım, layla” şeirində quduzlaşmış erməni-rus neofaşistlərinin Xocalıda törətdikləri misli görünməmiş soyqırımı öz bədii ifadəsini tapmışdır. Göz yaşları içərisində və ürək yanğısı ilə Xocalıya layla deyən şair Xocalı faciəsini, günahsız şəhid olmuş minlərlə Xocalı sakinlərinin müsibətini, acı taleyini ümumi kədərimizin bir qəlpəsi kimi təsvir edir. Xocalı faciəsini milli faciəmiz kimi mənalandıran Z. Yaqub şeirdə azğın düşməne qarşı qəzəb və nifrətini bildirməklə yanaşı öz laqeydliyimizdən, hələ də qəflət yuxusunda olmağımızdan inandırıcı boyalarla, poetik bir dildə söhbət açır. Şairin fikrincə, Xocalı faciəsinə görə biz hamımız məsuliyyət daşıyıyıq. Faciə baş verən dövrdə o zamankı səriştəsiz və bacarıqsız respublika rəhbərliyi tərəfindən Xocalıya heç bir köməklik göstərilməmiş, xocalıların təhlükəsizliyi üçün heç bir şərait yaradılmamışdı. Bütün bunlar “Layla Xocalım, layla” şeirində əks etdirən şair insanların kütləvi surətdə itirmiş, tək, kimsəsiz, yetim qalmış olduqca hüznü, kədərli, matəm ahəngi üstündə həzin bir layla çalır. Bu layla sanki şairin tamaşada Xocalının günahsız şəhid olmuş minlərlə övladına ah-nalə və fəryadla dolu oxuduğu qəmli bir nəğmədir:

Duz basdılar yarana,
Layla Xocalım, layla!
Düşdün gülləbarana,
Layla Xocalım, layla!

Namərdi alim çağırdı,
Göydən ölüm yağırdı.
Dilnən demək ağırdu,
Layla Xocalım, layla!

Qaçdı Novruzun tamı,
 Kimdi yandıran şamı.
 Yas elədin bayramı,
 Layla Xocalım, layla!

Dərdin kimi acı yox,
 Ağrı var, əlacı yox.
 Ağlamağa bacı yox,
 Layla Xocalım, layla!

Hisdi, pasdı, qurumdu,
 Tüstü burum-burumdu.
 Hər tərəf uçurumdu,
 Layla Xocalım, layla!

Bu torpağın canısan,
 Selə dönmüş qanısan.
 Sən kimin qurbanısan,
 Layla Xocalım, layla!

Xocasan, xocan hanı?
 Cavansan, qocan hanı?
 Tüstülü bacan hanı?
 Layla Xocalım, layla!

Çıxmağa yol olmadı,
 Qucmağa qol olmadı.
 Üzməyə sal qalmadı,
 Layla Xocalım, layla!

Məndən küsdü soyadım,
Namərd olsun qoy adım!
Səni necə oyadım?
Layla Xocalım, layla!

Kədər düşdü payına,
Səndən çətin yayına.
Hay vermədik hayına,
Layla Xocalım, layla!

Yara sarıyan hanı?
Haqdan yarıyan hanı,
Yurdu qoruyan hanı,
Layla Xocalım, layla!

Şuşanın ətəyi qan,
Balı qanəə, pətəyi qan.
Düşmənin kötəyi qan,
Layla Xocalım, layla!

İtən çənim olaydı,
Bitən dənim olaydı.
Vətən mənim olaydı,
Layla Xocalım, layla!

Yatan çətin ayıla,
Çətin adam sayıla.
Heyf Şah İsmayıla,
Layla Xocalım, layla!

VÜQAR ƏHMƏD (1963)

Son illər poeziyamızın ən gözəl nəğməkar şairlərindən biri də Vüqar Əhməddir. Bədii yaradıcılığa şeirlərlə başlayan V.Əhməd artıq 24 kitabın, 20 elmi əsərin, 70-dən yuxarı məqalənin müəllifidir.

V. Əhməd vətən yanğısını, Qarabağ həsrətini, millət dərini təkcə öz “mən”ində yaşamır, sətirlərə köçürüb bütün dünyaya car çəkir:

İnsan şərəfini və ləyaqətini hər şeydən uca tutan, imkanlı insanlardan, ehtiyacı olanlara mərhəmət göstərməyi, vicdanlarını oyatmağı tələb edən, bütün məzlum insanların dərinə şərik olan, dərddən çələng hörərək, bir romanın mövzusu olduqca böyük sənətkarlıqla üç bənddən ibarət şeirdə cəm edən, laqeydliyin, zülmün və ədalətsizliyin bəşəriyyətə gətirdiyi bəlalərin fəlsəfi şərhini verən, fəqət qəm-kədər dünyasında lirik notlar tapıb, öz timsalında bütün işıq ümidiylə yaşayanların, bir gün nuri-həqiqətə qovuşacaqlarına inanan Vüqar Əhməd dövrümüzün istedadlı söz sərflərindən biridir.

Vüqar Əhməd poeziyası bədii fəhmin işığında yaradılmış realist, eyni zamanda romantik-fəlsəfi, zamanın bütün problemlərini özündə əks etdirən, günün tələblərinə cavab verən, dilinin axıcılığı, üslubunun sadə, əlvan və obrazlılığı ilə seçilən mənəvi zənginliyə, estetik kamilliyə xidmət edən, əxlaqi-etik məziyyətləri poetik hisslərlə, bədii duyğularla ifadə olunan, ana böyüklüyünü, ana müqəddəsliyini göylərə ucaldan, vətənə, torpağa, xalqa, bayrağa, hər şeydən öncə aləmləri yoxdan yaradan Uca Allaha sevgiyə, məhəbbətlə dolu, incə, kövrək, hiss və duyğularla pərvazlanan, iç dünyası saf, ülvi, pak səmələrə bənzəyən, sevda bağçalarının soymayan çiçəklərini hər kəsə bəxş etməyi bacaran hikmət dolu bir

poeziyadır.

V. Əhmədin “Azərbaycan bayrağı” şeiri uşaqlarda dövlətin mühüm atributlarından biri olan bayrağa sevgi və məhəbbət hissinin tərbiyəsi üçün, türklüyün milli bir rəmzi kimi dəyərləndirilməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir:

Ən əziz, ən müqəddəsdir
Enilməzdir türk bayrağı.
Dalğalandı nəfəs kəsdi,
Yağı salar, türk bayrağı.

Üç rəngli bir röyası var,
Dünyada türk dünyası var.
Milli himni, havası var
Azərbaycan bayrağının.

Yüksəlib, enməz, alovu sönməz,
Savaşa geri dönməz-Azərbaycan bayrağı.

Ulu öndər yadigarı,
Azadlığın etibarı.
Qəhrəmanlıq misraları
Səndə yaşar türk bayrağı.

V. Əhmədin “Əlifbanı öyrəndim” şeiri uşağın gələcək həyatının müəyyənləşməsində, uşağın gələcəkdə bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, təhsil, savad, elm almasında əlifbanın nə qədər əhəmiyyətli olduğunu, eyni zamanda elmin, biliyin insana xoşbəxtlik gətirən yeganə mənbə olduğunu əks etdirən, kiçik yaşlı uşaqlar üçün olduqca sadə və anlaşılıq, eyni zamanda səmimi hisslərlə

yazılmış bir poetik nümunədir:

Körpəliyi unuttum
 Elə ki qələm tutdum.
 Dərsimi bilməyəndə
 Mən utandım, tutuldum.
 Əlifbanı öyrəndim,
 Höccələdim sözləri
 “Ana” yazdı qələmim,
 Sevindirdim sizləri.

Elmi, savadı mənə
 Öyrədir müəllimim.
 Mən də deyirəm yenə
 Doğmadır ana dilim.

Söyləyirəm sənə-can!
 Vətəndir Azərbaycan.
 Səni qoruyacağıq
 Bəs görəsən biz haçan?

“A”-la başlayır “Ana”,
 “A”-la yetir o sona.
 Car çəkirik sabaha,
 Əlifba bayramıdır.

Oxuyacam Sabiri,
 Mən Vurğunu, Müşfiqi.
 Şirvanini, Zakiri,
 Mən Səhhəti, Şaiqi.

Öyrənəcəm hər sirri,
 Füzuli tək şairi.
 O bölünmüş Arazı,
 Bir də Məmməd Arazı.

Ən müqəddəs olacaq
 Mənə “Quran” kitabı.
 Dünya mənim olacaq
 Sevəcəm hər kitabı.

Hesabı öyrənəcəm,
 Həmişə “5” alacam.
 Mən də müəllim olacam,
 Ay əziz müəlliməm.

Mən çəkəcəm zəhməti,
 Alacağam qiyməti.
 Sevəcəyəm a dostlar
 Şair Vüqar Əhmədi.

V. Əhmədin “Hüseyn, Alma-bir Alma” şeiri, şairin övladlarının timsalında balalarımız üçün yazılmış, bütövlükdə həyat materialı ilə yoğrulmuş, eyni zamanda onların estetik zövqünün formalaşması üçün möhkəm zəmin yaradan bir nümunədir.

SON İLLƏR UŞAQ ƏDƏBİYYATINA BİR NƏZƏR

Ali məktəblərdə əsas dərslik kimi istifadə olunan, professor Qara Namazovun «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı» (Bakı, 1984) kitabında müasir uşaq ədəbiyyatı bölməsi IX fəsildə verilir. Və bu bölgüdə həmin dövr 1960-1980-ci illəri əhatə edir. Göründüyü kimi arada xeyli zaman məsafəsi olduğundan istərdik ki, son illərin uşaq ədəbiyyatı nümunələri və onların müəlliflərini oxucularımıza çatdıraq.

XXI əsr bir sıra özünəməxsusluğu ilə müasir gəncliyin həyatına daxil oldu. Bəşəriyyətə gedən qloballaşma keçmiş Sovet məkanında ittifaq şəklində yaşayan respublikaların hər birinə müxtəlif dərəcədə müsbət və ya mənfi təsir göstərdi. Lakin, təssüflə bildirməliyik ki, qloballaşma keçmiş ittifaqın müsəlman ölkələrinə daha baha başa gəldi. Bəşəriyyətdə gedən proseslər müsəlman respublikalarına daha çox mənfi impulslar verdi. Kompyuter, internet, elmi-texniki kəşflər misli görünməmiş dərəcədə yüksələn xətt üzrə inkişaf edir. Bütün bunlarsa yetişməkdə böyüməkdə olan XXI əsrin yeni nəslini elmə, siyasətə daha çox informasiya almağa sövq edir. onlar bədii-estetik cəhətdən hərtərəfli, dünyada baş verənlərdən hali olmaqla yanaşı, fiziki cəhətdən sağlam və möhkəm yetişdirilməlidir. İnsanın bəşəri dəyərlərə yiyələnməsi, onu əxs etməsi, formalaşma üçün ədəbiyyatın rolu da nılmazdır. Son on ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin iki qurultayı keçirilmişdir. Hər iki qurultayda nəsr, poeziya, dramaturgiyaya, ədəbi tənqid, publisistika, tərcümə ilə yanaşı uşaq ədəbiyyatının mövcud vəziyyəti, problemləri, prinsipləri haqqında fikirlər səslənmiş, münasibətlər bildirilmişdir. On illik bir dövrü əhatə edən qurultay Respublikanın müstəqillik (1991) qazandığı dövrü əhatə etmiş, ideologiya dəyişmiş, münasibətlər, qayğılar təzadlarla müşahidə olunmuşdur. Fəqət nələrin bir-birini əvəzləməsinə, ya-

xud əksi ədəbiyyata təsir göstərməmiş, yeni uşaq ədəbiyyatı da janr və şəkli xüsusiyyətlərinə görə inkişaf edərək zənginləşmişdir. Klassik ənənə davam edərək, daha doğrusu davam etdirilərək nəşr, şeir, dramaturgiya, publisistika, elmi-sintastika, ədəbi tənqid, təmsillər, mənzum hekayələr yaradılaraq müasir uşaq ədəbiyyatı zənginləşdirilmişdir. Sözsüz ki, aparıcı qüvvə gənc yazarlar olmuşdur. Müasir uşaq ədəbiyyatı nümunələri «Göyərçin», «Savalan», «Günəş», «Elli» jurnallarında, «Cik-cik», «Elin gücü», «Tumurcuq» və s uşaq qəzetlərində, həmçinin «Ulduz» jurnalında, «Yeni Azərbaycan», «Ədalət», «Azərbaycan müəllimi», «Kaspi» qəzetlərində işıq üzü görür. Haqlı olaraq sözü gedən mövzular bu mətbu orqanları vasitəsi ilə ədəbi-ictimaiyyətə çatdırılır.

Azərbaycan Yazıçılarının XI Qurultayı qarşısında yaradıcılıq müşavirələrinin uşaq ədəbiyyatı bölməsində «Müasir uşaq ədəbiyyatının problemləri» mövzusu ilə çıxış edən istedadlı şair Qəşəm Nəcəfzadə demişdir: «...Bizim söykənməyə, əsaslanmağa, öyrənməyə klassik uşaq ədəbiyyatımız, ən başlıcası uşaq folklorumuz var.

Bundan əlavə bizim görkəmli sənətkarlarımızı S.Vurğun, R.Rza, S.Rəhimov, M.İbrahimov, İlyas Əfəndiyev, M.Dilbazi, N.Rəfibəyli, M.Seyidzadə, Ə.Cəmil, M.Rzaquluzadə, Ə.Məmmədخانlı, Əzizə Əhmədova, Ə.Cəfərzadə, İ.Coşqun, Ə.Kərim, M.Calal, T.Bayram, H.Ziya, Ə.Qasimov, E.Baxış, İ.Məlikzadə kimi yazıçılarımız elə bir uşaq ədəbi irsi qoyub getmişlər ki, onların əsərlərinə könül söykəməklə, folkloru bilməklə uşaq ədəbiyyatımızın taleyini müəyyənləşdirmək olar. Bu ədəbi nəsillə yanaşı B.Vahabzadə, Elçin, Anar, H.Abbaszadə, N.Xəzri, Q.İlkin, T.Sadiq, M.Araz, N.Həsənzadə, Ə.Əylisli, Qabil, V.Babanlı, X.Əlibəyli, Q.Mehdi kimi sənətkarlarımız həyatlarının müxtəlif məqamlarında dəyərli uşaq əsərləri yaratmış və bu gün

də bəziləri mütəmadi olaraq uşaq ədəbiyyatı ilə məşğuldurlar...» 2000-ci ildən üzü bəri yaranan uşaq əsərlərində publisistik ruh daha güclüdür. Hər halda bunların bir səbəbi vardır ki, o da müharibə şəraitində yaşamağımızla əlaqədardır. Son illərin poeziyasını nəzərdən keçirdikdə, zəif nümunələrə çox rast gəlirik. Şeirlər sanki nəqlə çevrilib, poetiklikdən uzaq düşüb, həzinlik, kövrəklik, emosiya, pafos, ümumən, əlvanlıqdan, aydınlıqdan, yiğcamlıqdan əsər əlamət yoxdur.

İstedadlı şair və naşir Qəşəm İsabəyli son 5 ildə uşaqlar üçün «Ay külək nə əsirsən?» yen şerlər kitabını və «İl» nağıl povestini təkrar nəşr etdirib. Eyni zamanda müəllif Ulduz jurnalı və uşaq mətbuat orqanlarında «Elnur Əkil və onların başına gələnlər» nağınılıni və uşaq həyatından bəhs edən müxtəlif səpkili şeirləri ilə balaca oxucuların ixtiyarına verib. Sevindirici haldır ki, Qəşəm İsabəyli bir naşir kimi «Şirvannəşr» nəşriyyatında silsilə uşaq ədəbiyyatı çap edərək balaca oxucuları sevindirib. «Cik-cik» uşaq qəzeti də onun rəhbərliyi altında öz səhifələrində fidanlara hər ay geniş yer ayırır.

Tədqiqatçı alim, professor, gözəl şair, uşaq ədəbiyyatının yorulmaz təbliğatçısı Zahid Xəlil ötən 5-6 il ərzində həm televiziya da , həm də pedaqoji fəaliyyətində, uşaq ədəbiyyatının ən gözəl incilərini üzə çıxarıb. 2002-ci ilədək «Dünyanın balaca nağıllarını» kitabı çap olunub. Eyni zamanda Füzuli Əsgərli 2003-cü ildə Zahid Xəlilin yaradıcılığı ilə bağlı yazdığı «Sənətkarın uşaq dünyası» kitabını çap etdirərək, sənətsevərlərin ixtiyarına verib. Onu da deyək ki, Zahid Xəlilin yaxından köməkliyi nəticəsində «Elmin gücü» adlı bir qəzet çıxır ki, burada da orta məktəb müəllim və şagirdlərinə metodiki kömək vasitəsi kimi Zahid müəllim dünya ədəbiyyatından seçmələr verir. Zahid müəllim «Orxan və dostları» romanını istedadlı şair və alim Rafiq Yusif oğlu 1999-cu

ildən üzü bəri çox gərgin işləmişdir. Bəlkə də bu onun «Göyərçin» jurnalında işləməsi ilə əlaqədardır. «Söz çəmənisi» kitabında sait və samitlərə, nitq hissələrinə, cümlə üzvlərinə, durğu işarələrinə, «Günlərimiz, aylarımız» kitabında günlərə, aylara yazdığı şeirlər ibtidai sinif şagirdlərinin həm Azərbaycan dilinin qramatikasının, həm də əlamətdar gün və ayların öyrənilməsi üçün ədəbi və bədii vasitədir.

Şair Ələmdar Quluzadə həm uşaqlar, həm də böyüklər üçün maraqlı şeirlər yazır. Son dövrdə onun «Göyərçin», «Günəş» jurnallarında orijinal uşaq şeirləri dərc edilib. Ə.Quluzadə uşaq xarakterini, onun daxili düşüncələrini dərinlən bilən şairdir.

Aşağıdakı şeirində maraqlı bir məqama diqqətimizi cəlb edir:

Mağazaya gəldi Gülər:

Əmi mənə çörək ver,

Bir də dəftər.

-Buyur, qızım

-Bəs saqqızım?

-Saqqız üçün pul qalmadı

-Əmi deyən düz olmadı

Qoy çörək də,

Qoy dəftərdə burda qalsın.

İndi elə hesabla ki

Saqqız üçün xırda qalsın.

Evlərinin yanındakı dükanlara gedən uşaqların həmişə gözü xərclənən puldan geri qayıdılan xırdadadır. Bu təbii poetik məqamı şairin alıcı gözləri gözləri göydə tutub.

Şeirləri həm böyüklər, həm də kiçik yaşlıların sevincinə səbəb olan istedadlı şairimiz Fikrət Sadiq son illər daha məhsuldar işləyir. Onun şeirlərinə bütün ədəbi orqanlarda rast gəlmək olar. «Ədəbiyyat» qəzetində də yazıları işıq üzünə gören şairin «Şeirli

əlifba» kitabı fidanların həqiqi sevincinə səbəb olub. Zahid Xəlil də, Fikrət Sadiq da həyatın özünü şeirə gətirən istedadlı şairlərdir. Uşaq şeirləri sadə, oynaq, rəvan, yığcam, mənalı, səlist olmalıdır. Sərvaz Hüseynoğlu son illər uşaq şeirinin yadda qalan nümunələrini yaratmışdır. Ədalət Əsgəroğlunu və Sevinc Nurqızını son illər yaradıcılığında işıq üzü görmüş «Düz və vez», «Çərpələng», sarı qız kitabları ilə uşaqları sevindirmişdir.

Dayandur Sevgi, Murad Köhnəqala, Səlim Babullaoğlu, Aygün Həsənoğlu, A. Bünyadzadə, istedadlı yazıçı Şəlalə Əbil və b son illər uşaq ədəbiyyatı sahəsində şeirləri və kitabları nəşr olunan qələm sahibləridir. Ötən 5-6 ilin uşaq ədəbiyyatı nümunələri içərisində H.Abbaszadənin, Əli Səmədlinin, İsmayıl Vəliyevin, , Aygün Həsənoğlunun maraqlı kitabları, hekayə və nağılları, pyesləri dövrü mətbuatda nəşr olunmaqla bu sahədə yarana biləcək boşluğu doldurmuşdur. Hətta, Aygün xanım «Səməni», «Xallı kəpənək», «Qara sandıq» dram əsərlərini yazmaqla onların tamaşaya qoyulmasına da cəhd göstərmişdir.

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA UŞAQ ƏDƏBİYYATI NÜMUNƏLƏRİ

Azərbaycanın coğrafi-iqtisadi və siyasi-iqtisadi baxımdan parçalanması və müxtəlif dövlət subyektlərinin tərkibinə daxil olması onun ictimai-siyasi-iqtisadi münasibətlərinin özünəməxsus inkişaf və formalaşmasına ciddi əngəllər törədib, böyük maneələr şəklində təzahürünü tapsa da, geniş mənada ayrı-ayrı dövlətlər subyektində belə Azərbaycan xalqının dil, mədəniyyət, ədəbiyyat, adət-ənənə, mənəvi-ruhi yaxınlıq və birliyi heç vaxt pozulmamışdır. Tərkibində və asılılığında olduğu dövlətlərin bütün sahələrdə qadağa və total hücumlarına məruz qalması nəticəsində isə milli mədəni-mənəvi inkişafa şəraitin olmadığı bir mühitdə bu vacib sahənin inkişafı, o cümlədən mühitin formalaşdırılması millətinin, xalqının bütün ağırlıqlarını çiyinlərində aparan istedadlı və parlaq şəxsiyyətlərin üzərinə düşmüşdür.

Azərbaycan xalqının zəngin keçmişi vardır. Bu xalq bütün məqamlarda özünün keçmişini unutmamış, ondan səmərəli şəkildə faydalanmışdır.

Hər bir xalqın maddi-mənəvi dəyərləri sırasında onun ədəbiyyatının xüsusi yer tutduğu yaxşı məlumdur. O, millətin tarixi-iqtisadi-siyasi və bədii-estetik xarakteristikasını verən başlıca mənbələrdəndir. Xalqın həyat salnaməsi, psixologiyası, gerçək aləm duyumu haqqında əvəzsiz məlumat verən ədəbiyyatımızın bir çox görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılıqları layiqincə öyrənilmiş, ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin bioqrafiyası, ədəbi irsinin xalqın tarixində oynadığı rol araşdırılmışdır. Təəssüf ki, ideoloji qadağalar və uzun illər boyu mədəni əlaqələrin zəif inkişafı səbəbindən Güney Azərbaycanı ədəbiyyatı kifayət qədər araşdırılıb nəşr edilməmişdir. Güney Azərbaycanda yaşayıb-

yaratmış Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi, Zeynalabdin Marağalı, Əvhədi, Qövsü Təbrizi, M.Ə.Möcüz kimi sənətkarların ədəbi-bədii irsi geniş tədqiq və araşdırmalara layiq olan tükənməz bir xəzinədir.

Son illərdə dünya siyasi xəritəsində meydana gələn dəyişikliklər, 71 ildən sonra Qüzey Azərbaycanın müstəqillik yoluna yenidən qədəm qoyması, milli kökə daha əsaslı qayıdışın başlanması, Azərbaycan ədəbiyyatının cənub qolunun daha geniş miqyasda öyrənilməsini zəruriləşdirmişdir. Bu zərurətin ifadəsi kimi orta və ali məktəblərin ədəbiyyat dərsləri proqramlarında, tarixilik prinsipi zəminində bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının təmsil olunması tələbinə bu və ya digər dərəcədə əməl edilmişdir.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı ümumi Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

1979-cu ilin fevralında İran İslam inqilabı 2500 illik şahlıq üsulidarəsini alt-üst etdi. Pəhləvi sülaləsinin axırncı nümayəndəsi olan Məhəmməd Rzanın 40 illik qanlı hakimiyyətinə son qoyuldu. Amerika imperialistlərinin ölkədə ağalığına son qoyuldu.

İnqilabın qələbəsindən sonra meydana gələn intibah çox güclü oldu. Onlarla anadilli qəzet və jurnal bu ədəbi intibahın ilkin müjdəçiləri idi. “Ulduz”, “Yoldaş”, “Koroğlu”, “İşıq”, “Çəlibel”, “Qardaşlıq”, “Molla Nəsrəddin”, “Azadlıq”, “Odlar yurdu”, “Birlik”, “Azərbaycan”, “Muştuluq”, “Yazmaca”, “Azərbaycan səsi”, “Xalq sözü”, “Varlıq”, “Dədə Qorqud”, “İnqilab yolunda”, “Ülkər” və s. Doğrudur, bu bahar müjdəçilərinin çoxlarının ömrü elə doğrudan da bir novruzgülü ömrü qədər oldu. Lakin əsas cəhət onları doğuran ictimai, siyasi və ədəbi zəminin yeniliyi idi.

Lakin hələ bu inqilaba qədər də Rza şah istibdadının, fars şovinizminin və ümumiyyətlə, İran dövlət strukturları tərəfindən yerdilən ədalətsiz və çürük siyasətin əleyhinə və milli- azadlıq uğrun-

da mübarizə aparan cənublu sənətkarlarımız öz yazdıqları əsərlərində milli-azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizədən əlavə, ana dili uğrunda və farslaşdırma siyasətinə qarşı etiraz motivləri ilə çıxış edirdilər.

Ədəbi prosesin qabarıq cizgilərindən biri şeirin qabaqcıl mövqedə durmasıdır. Təbii ki, bu da səbəbsiz deyil. Bu şeirin çox qədim və zəngin ənənəyə malik olmasından, dövrün, zamanın, hətta günün tələblərinə əks0səda verməsindən irəli gəlir. M. Şəhriyar, H.Sahir, M.Məhzun, H.Tərən, M. Dərəfşa kimi qocaman sənətkarlar, öz əsərləri ilə bugünkü ədəbi prosesin bünövrə daşını qoymuş Ə.Nabdil (Oktay), M.İskun, S.Behrəng, Səhənd kimi söz ustaları, öz sələflərinin irsini uğurla davam etdirən H.Xətibi, Ə.Həddad, H.Natiqi, Urmu oğlu, İldırım, Ə.Möhsünü, Bariz, Savalan, Alov, Sönməz-inqilab dövrünün mübarizə və üsyan poeziyasını əks etdirən imzalar və adlar sırasına daxildirlər. Bu poeziya öz azadlığı naminə oda-alova atılan xalqın səsidir:

Odlara atdılar, məni yakdılar
Orta əsrdə.
Yeni əsrdə.
Diri-diri..
Amman mən,
Bir səməndər tək
Yenə bir gün
Öz gülümdən doğuldum..
İndi məni tanı sən də!
Mənim adım - Azadlıqdır!!

“Öz külündən yaranmış Səməndər quşu təbiətli insanlar azadlıq kimi mənəvi nemət və ictimai ideal uğrunda bütün xalqı, cə-

miyyəti səfərbər olmağa çağırırlar:

Dur ayağa, ocağın qur!
 Çırağın yak!
 Qızıl şəfəq yayılmaqda
 Dur bir yana,
 Al silahın gir meydana,
 Vuruş! Vuruş!
 Gələk cana.¹

Poeziyanın ən uğurlu əks-səda doğurmuş addımlarından biri də uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin yaranmasıdır. Doğrudur, bunların sayı az və əhatə dairələri məhduddur. Lakin ilk nümunələrdə yaradıcılığın bu sahəsində qarşıda duran vəzifənin düzgün dərk edilməsi, məsələlərin məhz uşaq dünyasına uyğun həll edilməsi, yazıların sadəlik və anlaşılıqlı olmaları çox uğurlu səsələnir.

Bu şeirlərdə uşaqlarda vətən sevgisi hissləri tərbiyə etmək, onlarda valideynlərə məhəbbət, dostluğa və yoldaşlığa sədaqət hisslərini qüvvətləndirmək əsas qayə kimi götürülür. Şeirlərin bir qismində isə bəzi təbiət hadisələrini düzgün dərk etməkdə balaca oxucuların ağıllı məsləhətçisi olmaq məqsədi güdülür.

Maraqlı və sevindirici haldır ki, bu şeirlərin dili daha sadə, təmiz və anlaşılıqlıdır. Şairlərin söylə izlədikləri mətləblərdən biri azyaşlı oxucularda doğma ana dilinə məhəbbət yaratmaqdır.

Şair C.Bağçaban “Pərvanə necə qızıdır” adlı şeirində Tehrandan Təbrizə gəldiyini qələmə alır. Hadisə birinci şəxsin dilindən nəql edilir. O, Təbrizə çatdıqda sanki güllər, çiçəklər okeanına düşür. Pərvanənin yaşadığı şəhər nə gözəlmiş! O, axtarıb Pərvanənin evini tapır. Sən demə, bu gözəlliklər diyarının, bu bağlı-

¹ Sahir H. “Dur ayağa, ocağın qur” , lirik şeirlər, 1981, səh.33.

bağatlı, güllü-gülüstanlı şəhərin ən gözəl, ən qəşəng məxluqu elə Pərvanə özü imiş. Bu gözəlliyi ona balaca qızın təmizkarlığı, səliqəsi, ətrafdakılara qayğısı bəxş edibmiş:

Belə gözəl qız olmaz,
Nə ay, nə ulduz olmaz.¹

Şair Rövşənin “Hekayə” adlandırdığı mənzum əsəri məşhur üç öküz əfsanəsinə həsr edilmişdir. Yırtıcı və hiyləgər canavar Qara, Al və Ağ öküzə, onlar bir yerdə ikən bata bilməycəyini çox yaxşı başa düşür. O, hiylə işlədib öküzləri bir-birindən ayrı salır və hər üçünü yeyir.

Şeir in çox oxunaqlı bir dildə yazılması, sadə süjet xəttinə malik olması, mətləblərin hər yerdə uşaqların dərk edə biləcəyi şəkildə izah edilməsi xoş təsir bağışlayır. Müəllif hekayədən uğurlu nəticə çıxarmaqda da öz balaca oxucularının köməyinə gəlir:

İndi siz də, uşaqlar, gərək ayıq olasız,
Yadellərin torundan ayaq dala salasız.
Qardaş olub hamınız, silah ələ alasız,
Bu millətin, vətənin siz qeydinə qalasız.²

Son illərdə şairlərlə getdikcə daha ardıcıl şəkildə keçirilən ədəbi prosesdə öz əksini tapır. Təbii ki, bu yazılar poeziyanın nümunələrini yaradan şairlərin özlərinin poeziyaya münasibətini öyrənmək, şeirin sabahını, necə görmələri üçün tanış olmaq çox əhəmiyyətlidir. Gerçək varlığı real və dürüst təsvir edən, başlıca olaraq illərdən bəri soyulan, təhqir olunan və zülmə məruz qalardan yazan şairlərdən biri də H.Xətibidir. Xətibinin poeziya haq-

¹ Bağçaban C. “Pərvanə necə qızıdır”, “Günəş” № 3, səh.92.

² Rövşən. “Hekayə”, “Günəş”, səh. 28.

qında çox ayıq və fəal mövqeyi vardır. O, təzə şairləri doğma ana dilində yazmağa, məzmunu fikir verməyə, cəmiyyətin dərdlərini əks etdirməyə səsleyir.

Şair Şami gözəl və duyğulu əsər yaradanlardan biridir. Şaminin incə zövqünü, təbiətə vurğunluğunu, dilinin təmizliyini göstərmək üçün “Güllü” şeirindən bircə bəndi göstərmək kifayətdir:

Qıpqırmızı tazə açmış qönçələr
 Ən utancaq qızlar kimi pörtüblər.
 Varaq-varaq yarpaqların içində
 Ləçək salıb başlarına örtüblər.¹

Cənubi Azərbaycan poeziyasında getdikcə artıq nüfuz qazanan janrlardan biri poemadır. Şair Savalanın “Xançoban və Sara” adlı xalq əfsanəsinin əsasında yazmış olduğu “Apardı sellər Saranı” poeması, şair H.Xətibinin “Püstə nənə” poeması ən orijinal nümunələrdir.

Ədəbiyata bu adamların nümayəndələrinin gəlməsi onun demokratik və ideya cəhətdən inkişafı baxımından mənalı və ibrətli bir hadisədir, digər tərəfdən isə uzun illərin təqib və təzyiqindən, məhrumiyyət və sıxıntısından sonra öz ürək sözlərini deməyə imkan tapmış sənətkarların öz sinfi mənsubiyyətləri ilə əlaqədardır. Bu da ciddi əhəmiyyətə malikdir.

Dövrün, zamanın xarici və daxili hadisələrlə zənginliyi, insanlar tərəfindən rədd edilərək qovulan keçmişin inkarı və yeni həyatın təsdiqi, söz yox ki, çox mürəkkəb mənəvi-ideoloji prosesdir və bu mürəkkəbliyi təbii olaraq ədəbiyyatda, sənətdə də görürük.

Ölkədə qalib gələn xalq inqilabı bir sıra daxili və xarici səbəblər üzündən xalqın ümid və arzularını döğrultmadı. Bu isə təbii ola-

¹ Bax: “İnqilab yolunda”, №2 (12).

raq insanların əhvali-ruhiyyələrinə, psixologiyalarına, hadisələrin münasibətlərinə təsirsiz qala bilməzdi. Cənubdakı ədəbi prosesi yaradanlar cəmiyyətin bu ictimai sifarişinə vaxtında cavab verməkdə əsl vətənpərvər və sənətkar hünəri göstərirlər. Bu hünər rəngarəng və çoxçalarlı formalarda təzahür edir.

Şairlər öz əsərlərində azadlıq yolunda axıdılan qanların müqəddəsliyindən, xalqın can atdığı ağ günlər üçün qurbanlar tələb olunmasından, yenicə qanadı möhkəmlənən sənətin də öz gücünü və qüvvətini bu müqəddəs qanlardan aldığından odlu misralarla bəhs edirlər:

Mən

Bu qızıl qanların

Hər damlasın

Hər giləsin

Min kərə süzəcəyəm qələmimdən,

Düzəcəyəm şeirimə..¹

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq ədəbiyyatı nümunələri yaradanlardan Səid Səlmasinin, M. Etimadin, Mədinə Gülgünün, Hökumə Billurinin, Söhrab Tahirin, Səhəndin, Sönməzin, Səməd Behrənginin, Savalanın, Coşğunun, M.H.Şəhriyarın uşaq əsərlərində vətənpərvərlik motivləri, azadlıq və Azərbaycanın vahidliyi ideyası, ana dili, vətən, azadlıq, istiqlaliyyət mövzuları əsas yer tutur.

Azərbaycanın bütövlüyünü, vahidliyini, azadlığını, hürriyyətini daim öz əsərlərinin ürək yanğısı ilə, istiqlal alovu saçan qələmiylə, ölçüyə gəlməz istək və arzu ilə əsas mövzusunə çevirən, Azərbaycanın o taylı, bu taylı, ən qüdrətli şairlərindən biri Məmməd Hü-

¹ Urmuoğlu Libaral Dədə Qorqud №11, səh.26.

seyin Şəhriyərdir.

Məmməd Hüseyin Şəhriyar 1906-cı ildə Təbriz şəhərində, Hacı Mirağa Xoşginabi adı ilə məşhur olan Seyid İsmayıl Musəvinin ailəsində dünyaya göz açmışdır.

Musəvi soyu qədim tarixə malik olub İran və Azərbaycan dini işlərində və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Elmi qaynaqların verdiyi məlumata görə, Şəhriyarın əcdadı Həzrəti İmam Rza nəslindəndir. Bu tirə İrana İmam Rza ilə gəlmişdir. Bu faktı həm şairin özü, həm də tədqiqatçılar təsdiqləyirlər.

M. Şəhriyar təxminən 5 yaşından əlifba öyrənməyə başlayır. Əlifba öyrəndikdən sonra müqəddəs Qurani-Kərimi oxumağı öyrənir. Quran oxumaq bacarığına yiyələndikdən sonra Hafizin əsərlərini, Sədinin “Bustan” və “Gülüstan” kitablarını oxuyur.

Bu əsərlərdən dərin bilgi əldə edən Şəhriyarın bədii yaradıcılığa meyli güclənir və hələ lap uşaq yaşlarından şeir yazmağa başlayan şair ömrünün axırına qədər yazıb-yaratmaqdan tükənməmiş, olduqca zəngin bədii yaradıcılıq yolu keçmişdir. Şairin vətən təəssübkeşliyi baxımından diqqəti cəlb edən bütün şeirlərində xalq obrazı canlandırılır. Çünki bu məsələlərdə xalqı xoşbəxtliyə çıxaracaq bir qəhrəman axtarışındadır. Şair ictimai-siyasi məsələlərin bütün dərinliklərinə nüfuz edərək milləti bəlalardan qurtara biləcək çarə kimi xalq obrazına daha üstünlük vermiş və şeirlərində bu məsələləri dönə-dönə əks etdirmişdir. “Azərbaycan” şeirində də eyni məntiqin davamı kimi, Azərbaycan xitabı altında xalq birliyini, xalq gücünü əsas götürür və ümidlərinin doğrulacağı yəqinliyi ilə fikirlərini belə tamamlayır:

Övladların nə vaxtadək tərki-vətən olacqdır?

Əl-ələ ver, üsyan elə, oyan, oyan, Azərbaycan!

Bəsdir fəriq odlarında kül ələndi başımıza,
Dur ayağa! Ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan!

Şəhriyarın ürəyi də səninkindən yaralıdır,
Azadlığın mən məlhəm, sənə dərman, Azərbaycan!

Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poeması möhtəşəm bir sənət əsəridir. Şəhriyar “Heydərbabaya salam” əsəri ilə azərbaycanlıların həyatını və taleyini olduqca bədii və poetik lövhələrlə canlı səhnələrlə göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Poema vahid Azərbaycan ideyası, zülmə, əsarətə və köləliyə qarşı etiraz motivləri əsasında, ata-baba qaydalarına, el adət və ənənələrinə rəğbətlə, el oyunlarının və el bayramlarının təsviri ilə, xalq ruhunun bədii ifadəsi və vətən tarixinin bir salnaməsi kimi yaradılmışdır.

Şəhriyar bu gözəl poemada Heydərbaba dağının yaşıl ətəyində uşaqlıq illərinin şirin xatirələrini canlandırır, əfsanələr, mahnılar, məsəllər və şeirlər, nəzakətli sözlər və zarafatlar, bayram və yas mərasimi, tarixi və dini əqidələr, alış-veriş, sənətkarlıq və təsərrüfat, yemək və geyim kənd həyatı və elin, yurdun təsvirinə başlanır. Rəvan sular, valehedici qarlı dağlar, ilk bahar gülləri, meyvə bağları, taxıl zəmiləri, inək və qoyun sürüləri, günəşin doğmasına və batmasını bütün gözəllikləri ilə göstərir:

Heydərbaba, ildirımlar çaxanda,
Səllər, sular şaqqıldayıb axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,
Salam olsun şövkətüzə, elüzə,
Mənim də bir adım gəlsin dilüzə.

Heydərbaba, kəhliklərin uçanda,
 Kol dibindən dovşan qalxıb qaçanda,
 Bağçaların çiçəklənib açanda
 Bizdən də bir mümkün olsa yad elə,
 Açılmayan ürəkləri şad elə.

Bayram yeli çardaxları yıxanda,
 Novruzgülü, qarçiçəyi çıxanda,
 Ağ bulutlar köynəkləri sıxanda
 Bizdən də bir yad eləyən sağ olsun,
 Dərdlərimiz qoy dikəlsin, dağ olsun.

Heydərbaba, səni vətən bilmişdim,
 Vətən deyib, baş götürüb gəlmişdim,
 Səni görüb göz yaşımı silmişdim,
 Halbuki lap qəmli qürbət səndəymiş,
 Qara zindan, acı şərbət səndəymiş.

Heydərbaba, alçaqların köşk olsun
 Bizdən sonra qalanlara eşq olsun.
 Keçmişlərdən gələnlərə məşq olsun,
 Evladımız məzhəbini danmasın,
 Hər içiboş sözlərə inanmasın.

Şübhəsiz ki, burdakı parçalar 2 hissəli böyük bir poemadan ayrı-ayrı parçalardır. Əsərin hər hansı bəndi orijinal təsi gücünə malikdir.

Burda qeyd olunan ilk 3 bənd əsərin birinci hissəsinin başlanğıcından, sonrakı 2 bənd isə sonundandır. Poemanın birinci hissəsində “elinə, obasına salam verib, adının tək cə yad edilməsi

təmənnasında olan şair” sonraki misralarda məsələlərə geniş planda müdaxilə edir. Daha doğrusu, oxucunun gözləri önündə qərib bir insan obrazı canlanır. Həmin obraz get-gedə fəallaşır və hadisələrin mərkəzində dayanır, elinə-obasına xeyir-dua arzulayır.

Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poeması Azərbaycan tarixi, milli dəyərləri, adət-ənənəsi, mənəviyyəti, psixologiyası, təbiəti, mərasimləri, bayramları, ruhu, düşüncəsi, eşqi, məhəbbəti, vəfası, sədaqəti, dözümlü, mətanəti, namusu və qeyrəti haqqında olduqca obrazlı şəkildə, geniş, əhatəli, canlı surətdə min-min hekayətlər söyləyən qüdrətli bir dastandır.

Böyüklər üçün olduğu qədər, uşaqlar, yeniyetmələr və gənclər üçün də olduqca əhəmiyyətli olan bu möhtəşəm əsər Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsində olduqca yüksək və şərəfli bir yer tutur.

BALAŞ AZƏROĞLU (1921)

Balaş Allahbaxış oğlu Əbizadə-Azəroğlu Bakıda fəhlə ailəsində anadan olmuşdur, ilk təhsilini də Bakıda almışdır. 1938-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərinə köçmüş və 1945-ci ilə qədər orda yaşamışdır. Bu müddət ərzində Rza şah istibdadının, İran zəhmətkeşlərinin faciəli həyatının şahidi olmuş, fars olmayan millətlərin, dəhşətli acı fəryadlarını eşitmişdir. Yerli hakimlərin ağlasığmayan özbaşınalıqları, İran hakim dairələrinin, xüsusilə də İranda ağalığ edən Qərbi Avropa dövlətlərinin yürütdüyü ikiüzlü siyasət, B.Azəroğluda dərin qəzəb və nifrət hissi oyatmışdır. Azərbaycan dilinin həqarətlə qarşılınması və qadağan olunması, milli mədəniyyətə, musiqiyə, sənət və ədəbiyyata təhqiramiz münasibət B.Azəroğlunu həmişəlik xalq azadlıq hərəkatına çəkmişdir. O, ilk gündən İranın demokratik qüvvələri arasında olmuş, azadlıq ideyalarının çoxalması və yayılması işində güclü vətəndaşlıq xidmətləri göstərmişdir, milli istiqlaliyyət, azadlıq və səadət tələbi ilə yaşayan güclü inqilabçı şair kimi yetişmişdir.

Şairin 1939-1946-cı illərdə Ərdəbil, Pəhləvi və Tehranda yazdığı “Qardaşam”, “Ərani”, “Sevgilim”, “Arzu”, “Gəlin, dostlar, gəlin”, “Sənsən” və b. şeirlərində vətənə, xalqa bağlı, onun azadlığı, mədəni tərəqqisi uğrunda mübarizə aparan vətəndaş bir sənətkarın hissləri, arzuları tərənnüm olunmuşdur:

Sənət meydanına qədəm qoyuram,
Qoy sözüm güc alsın elimdən mənim.-

Deyən şair azad və xoşbəxt ölkələrin yüksək mədəni tərəqqisinə, iqtisadi və ictimai inkişafına qəlbən sevinir, bu azadlığı, bu tərəqqini öz ölkəsində də görmək istəyir.

B. Azəroğlunun birinci dövr yaradıcılığının məna və məzmununu əks etdirən xeyli əsəri olsa da, İranda yalnız bircə kitabı çap olunmuşdur.

Şairin bədii yaradıcılığının sürətli inkişafı Şimali Azərbaycanla bağlıdır. Onun 1947-ci ildən başlayaraq təxminən qırx ilə yaxın bir dövrü əhatə edən ədəbi fəaliyyəti özünün güclü obrazlılığı, tematik zənginliyi, fikir dərinliyi ilə nəzəri cəlb edir. 1948-ci ildən başlayaraq “Şeirlər”, “Savalan”, “Mənim nəğmələrim”, “Çiçəklənən tarla-lar”, “Sənətin qüdrəti”, “Hafizin qəbri üstündə”, “İtmiş qız haqqında dastan”, “Elə oğul istəyir vətən”, “Məcnun söyüd”, “Savalan əfsanəsi”, “Yarpaqlar töküləndə”, “Dünənim, bu günüm, sabahım”, “Sinəm Savalan dağıdır” kimi kitabları çap olunmuşdur.

“Elə oğul istəyir vətən” şeirində şair filosof dostu ilə mübahisəni Cənubi Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıqlarla dolu tarixindən başlayıb müasir günlərə qədər davam etdirir. Burada xalqın qüdrəti və əzəməti, kin və qəzəbi böyük ehtirasla tərənnüm olunur. Şair XX əsrin ən xarakter hadisələrini özünəməxsus bir tərzdə ifadə edir. Afrika boyueca istiqlaliyyət alan ölkələri, Əlcəzair xalqının azadlıq uğrunda apardığı mübarizələri xatırladır. “Üç dəfə şahla üz-üzə duran, üç dəfə hökumət quran, öldürən, ölən, döyüşdə üzü dönməyən, azadlıq üçün torpağa düşən, fəqət ayaqlarda sürünməyən” Cənubi Azərbaycan xalqından danışır, onun dilini, əlifbasını əlindən alan, məktəbini bağlayan mövcud İran qanunlarına, Rza şah istibdadını nifrətlə yad edir:

İndi dilimiz “məhəlli”,
Nəğməmiz “məhəlli”,
Özümüz “məhəlli” olmuşuq.
Nizamisi dünyaya sığmayan
Bir xalq

Bir mähəlləyə dolmuşuq!
Ğir həddinə bax zülmün!
Gör nə günə qaldı
Bütün İrana məşrutə verən
Sərdarın nəvəsi!
Bax, budur
İyirminci əsrin
Ən böyük faciəsi!

B. Azəroğlu klassik ənənələri yaradıcı şəkildə davam və inkişaf etdirən sənətkarlardandır. O, heca və sərbəst vəznin ən oynaq şəkillərindən ustalıqla istifadə etmişdir. Onun yaradıcılığında heca vəzninin, demək olar ki, bütün formalarına rast gəlmək olur.

Siyasi kəskinlik, inqilabi pafos, gələcəyə güclü inam, yüksək vətənpərvərlik və beynəlmiləçilik, həyatın obrazlı və real təsviri B.Azəroğlu yaradıcılığının əsas ruhunu təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

Ədəbi proses-81-82, Bakı, "Elm"-1987.

Quliyev E. Şəhriyar poeziyası və millitəkamül, Bakı, "Elm"-2004.

Quliyev E. Heydərbabaya salam necə varsa, "Azəroğlu" nəşriyyatı, Bakı-2004.

Xəndan C. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü, Bakı-1980.

Təbiyyət M. Danişməndani Azərbaycan (tərcümə), Bakı-1987.

Əhməd V. M.C.Pişəvəri. Həyatı, mühiti və yaradıcılığı (monografiya), seriya: Ulu tariximiz (no:16), "Göytürk", Bakı-1998.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, dörd cildə, üçüncü cild. Bakı, "Elm"-1988.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, Bakı, 2 sentyabr 1987-ci il.
2. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, Bakı-1976, №5 (I). 1976, №10 (II), 1985, №9 (III).
3. "Azərbaycan" jurnalı, Bakı, 1967, №6(1), 1971, №7(II), 1971, №8 (III), №10 (IV), 1987, №9 (V).
4. A. Bakıxanov. Bədii əsərləri, Bakı-1973.
5. A. Qasımov. Azərbaycan elləri. Bakı-1963.
6. A. Hacıyev. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı, I-II gild, Bakı-1984.
7. Abbas Səhhət. Əsərləri, I cild. Bakı-1975.
8. Abdullayev Ə. Maarif pərvanəsi. Bakı-1982.
9. Azərbaycan nağılları, 2-ci cild, Bakı-1961.
- 10 Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı antologiyası (poeziya). Bakı-1976.
- 11 Azərbaycan folkloru antologiyası, 1-ci cild, Bakı, 1968.
- 12 Aristotel, Poetika, Bakı-1971.
- 13 Atalar sözü. Toplayanı və tərtib edəni Əbülqasım Hüseynzadə. Bakı-1981.
- 14 B. Azəroğlu. İllərdən illərə, Bakı-1971.
- 15 B. Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri, Bakı-1974.
- 16 B. Qasımsadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı-1976.
- 17 B. Maqsudoğlu. Abdulla Şaiqin bədii nəsr. Bakı-1999
- 18 B. Nəbiyev. Söz ürəkdən gələndə. Bakı-1984.
- 19 B. Nəbiyev. Firudin bəy Köçərli, Bakı-1984.
- 20 Bayatılar, Bakı-1956 (I), 1960 (II).
- 21 V. Vəliyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı-1970.
- 22 Vahabzadə B. Səməd Vurğun. Bakı-1984.
- 23 Vahabzadə B. Şəhidlər (poema). Bakı-1990.
- 24 Vəkilov V. Ömür dedikləri bir karvan yolu. Bakı-1986.
- 25 Vəliyev Ş. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı-1999.

- 26 Vəlixanov N. Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatının inkişafı
- 27 Q. Qasımzadə. İnsan min il yaşayardı. Bakı-1973.
- 28 Q. Namazov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı-1984.
- 29 Q.R. Mirzəzadə. Ayineyi-millət. Tərtib edən V.Əhməd.
- 30 Quliyev E. Heydərbabaya salam necə varsa. Bakı-2004.
- 31 Z. Xəlil. Detskaə literatura Azerbaydjana. Moskva-1987.
- 32 Zəlimxan Y. Bir əli torpaqda, bir əli haqda (şeirlər və poemalar), Bakı-1997.
- 33 İ. Ağayev. Əlabbas Müznib (həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr). Bakı-2003.
- 34 İ. Orucəliyev. Uşaq ədəbiyyatının təhlili və tədrisi xüsusiyyətləri (Nizami Gəncəvi və Abbasqulu ağa Bakıxanovun əsərləri əsasında).
- 35 İ. Tapdıq. Meşənin mahnısı. Bakı-1973.
- 36 Y. İsmayılov. A. Şaiqin həyat və yaradıcılığı. Bakı-1962.
- 37 Yaqublu N. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı-1991.
- 38 Yüz böyük türk. Türk dilindən tərcümə edən S.Adil. Bakı-1991.
- 39 K. Talıbzadə. Abbas Səhhət. Bakı-1986.
- 40 Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı-1962.
- 41 Koroğlu. Bakı-1975.
- 42 M. Adilov, V.Mərdanov, Uşaq və şeir, Bakı-1983.
- 43 M. Mahmudbəyov, A. Səhhət. Yeni məktəb. Bakı-1909.
- 44 M. Müşfiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı-1960.
- 45 M. Məmmədov. Sabir və məktəb. Bakı-1968.
- 46 M. Rzaquluzadə. Ölkəmin çiçəkləri. Bakı-1962.
- 47 M. Seyidzadə. Bahar duyğuları. Bakı-1979.
- 48 M. Seyidzadə. Maral. Bakı-1945.
- 49 M. Seyidzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı-1966. I-II cildlər.
- 50 M. Tərbiyə. Danışməndani Azərbaycan. Bakı-1987.
- 51 M. H. Qarabaği. Seçilmiş əsərləri. Bakı-1973.
- 52 M. Cəlal, F.C.Hüseynov. XX əsrin Azərbaycan ədəbiyyatı.
- 53 M. Ə. Qarabaği. Pənd-ətfam. Tiflis-1900.

- 54 M. Ə. Sabir. Hophopnamə. Bakı-1954.
- 55 Mirzəyev Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı-1999.
- 56 Mirələmov H. Xəcalət. Bakı-2002.
- 57 Məmmədov M. Babayev Y. Cavadov T. pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı-1992.
- 58 Məmmədov X. Sultan Məcid Qənizadə. Bakı-1983.
- 59 Məhəmməd Füzuli. Şikayətnamə. Bakı-1992.
- 60 Nadir Vəlixanov. Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı. Bakı-1983.
- 61 Nağıllar (toplayanı Ə. Axundov). Bakı-1948.
- 62 Nizaminin hikmət və nəsihətləri. Tərtib edən V.Sultanzadə. Bakı-1981.
- 63 Oğuznamə. Tərtib edən Samət Əlizadə. Bakı-1987.
- 64 R. Yusifoğlu. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı-2002.
- 65 R. Əfndiyev. Bəsirətül-ətfal. Bakı-1901.
- 66 R. Əfndiyev. Uşaq bağçası. İstanbul-1898.
- 67 S. Vurğun. Böyük sənət uğrunda, Bakı-1970.
- 68 S. Vurğun. Deyin, gülün, övladlarım. Bakı-1974.
- 69 S. Vurğun. Seçilmiş əsərləri, I-IV cildlər. Bakı-1972.
- 70 S. Vurğun. Seçilmiş əsərləri, I-II cildlər. Bakı-1976.
- 71 X. Məmmədov. XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı-1992.
- 72 Səfərli Ə. Yusifov N. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı-1982.
- 73 Türk dünyası ədəbiyyatı. Tərtib edən Halil Açıqgöz. İstanbul-1991.
- 74 F. Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı-1956.
- 75 F. Köçərli. Balalara hədiyyə. Bakı-1912 (I), 1967 (II).
- 76 F. Sadıq. Cırtdan hara getmişdi. Bakı-1970.
- 77 X. Məmmədov. XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı. I-II cildlər. Bakı-2002.
- 78 Xəlilov V. Məktəb mədəniyyəti. Bakı-1999.
- 79 Xəndan C. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü. Bakı-1980.

- 80 Çəkməsilən . Bakı-1911.
- 81 Cabbarzadə Z. Güllər. Bakı-1974.
- 82 Cavid xatırlarkən. Tərtib edən: İ.Orucəliyev. Bakı-1982.
- 83 Cəfərzadə Ə. Anamın nağılları. Bakı-1982
- 84 Ə. A. Bağırov. S. Ə. Şirvani və məktəb. Bakı-1986.
- 85 Ə. Qarabağlı. Azərbaycan ədəbiyyatının metodikası. Bakı-1968.
- 86 Ə. Kərim. Uşaqlar və ulduzlar. Bakı-1971.
- 87 Ə. Mirəhmədov. Abdulla Şaiq. Bakı-1956
- 88 Ə. Müznib. İbrət taziyanəsi. Bakı-1909.
- 89 Ə.Abbasov, seçilmiş əsərləri, Bakı-1962.
- 90 Əlizadə L. Füzulini tədris edərkən. Bakı-1996.
- 91 Əlizadə L. füzulinin gizli sözü. Bakı-1989.
- 92 Əhməd V. Rus uşaq ədəbiyyatı və Azərbaycan. Bakı-1992.

MÜNDƏRİCAT

1. Ön söz	4
2. Uşaq ədəbiyyatının məqsədi və vəzifələri.....	9
3. Uşaq dəbiyyatının xüsusiyyətləri.....	11
4. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı.....	18
5. I hissə. Şifahi xalq yaradıcılığı. I fəsil. Xalq ədəbiyyatı. Kiçik(xırda) növ. Tapmacalar.....	20
a) lirik növ	25
b) mövsüm və mərasim nəğmələri.....	31
v) atalar sözü.....	33
q) hədislər və kəlamlar.....	35
ğ) peyğəmbərin hədisləri.....	36
6. Epik növ.....	39
Məlik Məmməd nağılı.....	40
«Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu».....	53
«Koroğlu ilə Dəli Həsən».....	55
Ədəbiyyat.....	55
7. Qədim və orta əsrlər. Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq ədəbiyyatı nümunələri.....	56
Nizami Qəncəvi.....	60
«Kərpickəsən qocanın dastanı».....	68
M.Füzuli.....	70
Ədəbiyyat.....	78
8. XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.....	79
Abbasqulua Ağa Bakıxanov.....	84
Qasım Bəy Zakir	96
Seyid Əzim Şirvani.....	101
Ədəbiyyat.....	107
9. XX əsrin əvvəllərində (1900 - 1920) Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı və uşaq mətbuatı.....	108
«Füyuzat» jurnalında uşaq ədəbiyyatı nümunələri.....	117
Əlabbas Müznib.....	121
Firudin Bəy Köçərli.....	128
Rəşid Bəy Əfəndiyev.....	136
Mirzə Ələkbər Sabir.....	143
Cəlil Məmmədquluzadə.....	155
Süleyman Sani Axundov.....	160
Abbas Səhhət.....	166
Hüseyn Cavid.....	174
Ədəbiyyat.....	181
10. Sovet dövrü Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.....	182
Uşaq mətbuatı.....	183

Abdulla Şaiq.....	187
Ədəbiyyat.....	194
11. 1930-cu illərdə uşaq ədəbiyyatı.....	195
Mikayıl Müşfiq.....	197
Almas İldırım.....	202
M.M.Seyidzadə.....	206
Ədəbiyyat.....	211
12. İkinci dünya müharibəsi dövrü uşaq ədəbiyyatı (1941-1945).....	212
Səməd Vurğun.....	215
Süleyman Rüstəm.....	218
Mirvarid Dilbazi.....	219
Əhməd Cəmil.....	223
Ənvər Məmmədخانlı.....	226
Ədəbiyyat.....	228
13. Müasir uşaq poeziyası.....	229
Zeynal Cabbarzadə.....	231
Mikayıl Rzaquluzadə.....	235
Rəsul Rza.....	241
Əli Kərim.....	245
Tofiq Mütəllibov.....	250
Xanımana Əlibəyli.....	252
Teymur Elçin.....	255
İlyas Tapdıq.....	258
Tofiq Mahmud.....	264
Məstan Əliyev.....	266
Məmməd Aslan.....	270
Fikrət Sadiq.....	274
Zahid Xəlil.....	277
14. Müasir uşaq nəsrı.....	281
Xalidə Hasilova.....	283
Ələviyyə Babayeva.....	285
Əzizə Əhmədova.....	288
15. Müasir Azərbaycan uşaq dramaturgiyası.....	290
Yusif Əzimzadə.....	293
Əli Səmədov.....	295
Ədəbiyyat.....	297
16. Müstəqillik dövrü Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı.....	298
Bəxtiyar Vahabzadə.....	303
Zəlimxan Yaqub.....	306
Vüqar Əhməd.....	309
Son illərin uşaq ədəbiyyatı nümunələri.....	313
17. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq ədəbiyyatı nümunələri.....	318
18. Ədəbiyyat.....	333

Əhməd V.M.
Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı. Dərs vəsaiti.

Rəyçilər: ADPU – nun müəllimi, filologiya elmlər doktoru
Elman Quliyev

AMI – nin dosenti, filologiya elmlər namizədi
İsgəndər Orucəliyev

Redaktor: AMİ – nin əməkdaşı, filologiya elmlər namizədi Baba Babayev

Komputerdə yığdı:-Afaq Məmmədova

Dizayn: İlkin Rəhmətov

Yığılmağa verilmişdir: 02.02.2006

Çapa imzalanmışdır: 10.07.2006

Şerti çap vərəqi 21,3

Tiraj: 500

Вугар Ахмед Микаил оглы
Азербайджанская детская литература
(учебное пособия для ВУЗ-ов)